

Міністерство аграрної політики та продовольства України

Миколаївський національний аграрний університет

Навчально-науковий інститут економіки та управління

Обліково-фінансовий факультет

Кафедра українознавства

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Методичні рекомендації

для семінарських занять та самостійної роботи

студентів денної форми навчання всіх напрямків підготовки

МИКОЛАЇВ

2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр)
І-90

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від протокол №1 від 10.09.2014 р.

Укладач

Т. В. Березовська – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського національного аграрного університету.

Рецензенти

В. О. Ханстантинов – доктор політичних наук, професор кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету;

С. С. Макарчук – кандидат історичних наук, доцент Миколаївської філії Київського національного університету культури й мистецтв.

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
1. Семінар № 1. ПЕРВІСНА ДОБА І НАЙДАВНІШІ ПЛЕМЕНА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ.....	6
2. Семінар № 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ. КИЇВСЬКА.....	12
3. Семінар № 3. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО	24
4. Семінар №4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЧАСИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ.....	32
5. Семінар №5. КОЗАЦТВО В БОРОТЬБІ ЗА ЦІОНАЛЬНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	43
6. Семінар №6. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	55
7. Семінар №7. УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII ст.	66
8. Семінар №8. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.	82
9. Семінар №9. УКРАЇНА В XIX ст.	94
10. Семінар №10. УКРАЇНА НА МЕЖІ СТОЛІТЬ. РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 рр.	106
11. Семінар №11. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1920)	117
12. Семінар №12. УКРАЇНА В 20-30-ті роки.....	138
13. Семінар №13. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН.....	151
14. Семінар №14. УКРАЇНА В СКЛАДІ СРСР У ПЕРІОД 1945-1985 років.....	168
15. Семінар №15. УКРАЇНА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: НОВІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ	186

ПЕРЕДМОВА

Важливе місце в системі гуманітарних наук університету належить курсу історії України. Він покликаний дати студентам сучасні наукові знання з історії Батьківщини, які їм необхідні як в період навчання в університеті, так і після його закінчення.

Предмет і мета курсу.

Значення вивчення історії України для фахівця-аграрника

Поняття та предмет курсу. У зв'язку з тим, що в процесі вивчення будь-якої науки неприпустима плутанина, необхідно з'ясувати суть терміну «історія». Він давньогрецького походження, і в перекладі на українську мову означає розповідь, оповідання. Цей термін згодом перейшов у латинську мову і разом з нею поширився в усіх країнах Європи.

Є кілька визначень поняття «історія». По-перше, в широкому розумінні слова «історія» - це загальний процес розвитку. Так, ми говоримо про історію всесвіту, історію природи тощо. По-друге, під історією в більш вузькому значенні слова ми розуміємо життя і розвиток людського суспільства. «Історія» - це рух у часі та його пізнання. Якщо мати на увазі історію нашої країни, то предметом курсу історії України є вивчення розвитку людського суспільства в українських землях з найдавніших часів, а саме з часу появи людини до наших днів.

Що вивчає курс історії України? При викладанні курсу історії України головна увага приділяється оповіді про формування українського народу та його держави, інших національностей, що проживають на території України та їх відносини із сусідніми державами. Особливе місце відведено економічному розвитку та соціальним і політичним процесам, прогресу науки, ознайомленню з діяльністю видатних особистостей тощо. Вивчення курсу повинно допомогти з'ясуванню місця історії України у світі. Тому ми нерідко називаємо курс, що читаємо: «Україна в історії світової цивілізації». Як бачимо, досить великий і складний обсяг проблем необхідно вивчити, але ж багато цікавого і корисного чекає на того, хто з інтересом поставиться до історії свого народу. Бо не дарма кажуть, що історія, таке ж його багатство, як і його земля, і все, що на ній створено.

Мета вивчення курсу. Своєю метою ми вважаємо допомогу студентам зрозуміти важливість історичного пізнання як для поглибленого розуміння себе, так і тих людей і країн, що нас оточують як в Україні, так і в цілому світі. Зокрема, відомий російський історик В.Й. Ключевський відзначав, що «без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, не розуміючими, як і для чого ми живемо, як і до чого прямувати?» Ольга Кобилянська, українська письменниця, заповідала нащадкам своїм: «Згадуйте предків своїх, щоб історія перед вами не згасла, і золоті нитки не згубить».

Підводячи підсумок до розгляду питання про історію та необхідність її вивчення, можна зробити висновок: *історія - це наука про те, як виникала, передавалася від одних поколінь до інших культура, як зростала цивілізація, якою, при тому, була доля народу.* Ця наука й зветься історією чч окремої країни, чи всесвітньою. Історія України є невід'ємною і складовою частиною всесвітньої історії. Саме з таких теоретичних позицій ми й будемо вивчати історію України.

Семінар № 1. ПЕРВІСНА ДОБА І НАЙДАВНІШІ ПЛЕМЕНА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (2 год.)

План

1. Кам'яна доба.
2. Трипільська культура.
3. Кочові племена. Етнокультурна характеристика скіфів.
4. Розселення греків по берегах Чорного моря. Місто – держава Ольвія.

Питання для самостійного вивчення

1. Господарська діяльність кам'яної доби.
2. Релігійні уявлення первісної людини.
3. Побут кочових племен.
4. Причини колонізації греками Північно-Західного Причорномор'я.
5. Соціокультурний розвиток Ольвії.

Теми доповідей та повідомлень.

1. Культура первісного ладу.
2. Особливості розвитку Трипільської культури.
3. Військова та господарська діяльність скіфів.
4. Сарматське завоювання Скіфії та його наслідки.
5. Грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї.
6. Виникнення міста-держави Ольвія.
7. Ювелірне мистецтво скіфів.
8. Культура Ольвії.

Література

1. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К. : Вища школа, 2008. – 357 с.
2. Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник. – К. : Темпора, 2012. – 542 с.
3. Історія України з прадавніх часів до сьогодні / під. ред. С. П. Тесленка. – Х. : Основа. – 2009 – 318 с.
4. Історія України / під ред. проф. М. О. Скрипника. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 596 с.
5. Крижицький С. Д. Активное поселение Нижнего Побужья / С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко – К. : Наука, 1990 – 250 с.
6. Крыжицкий С. Д. Ольвия: раскопки, история, культура / С. Д. Крыжицкий. – Николаев : Возможности Киммерии, 1997. – 180 с.

7. Скржинская М. В. Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 2010. – 324 с.
8. Кравченко Н. У пошуках країни антив / Н. Кравченко // Історія України. – 2000 – № 46. – С. 2-5.
9. Мурзін В. Населення України у передскіфські часи: кімерійці та їхні сусіди / В. Мурзін // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 3-6.

Методичні рекомендації

Від найдавніших часів терени України були місцем, де сходились різні племена і народи, тут пролягала межа між двома світами: світом осілих землеробських культур, що закладали основи європейської цивілізації, та степовим азійським світом. Про насичену подіями давню історію України довідуємось завдяки археологічним дослідженням пам'яток старовини-прадавніх селищ, городищ і міст, могильників і скарбів, якими наші землі надзвичайно багаті. Окрім археології-науки, що вивчає життя людей в доісторичні та ранньоісторичні періоди земної історії, таємниці давнини допомагають розкривати такі науки, як антропология, етнографія, лінгвістика, палеоботаніка, палеозоологія, геологія. Спільні зусилля цих наук дають змогу з'ясувати, коли з'явилися і якими були наші пращури, як вони розуміли весь світ і своє місце в ньому, де, як і чому виникали, сягали розквіту і гинули прадавні цивілізації; пізнали усе багатство давньоукраїнської історії.

Відповідаючи на перше питання, поясніть чому давні люди жили колективами, чому почали змінюватися форми суспільного життя.

Вагомий внесок в загальнолюдський розвиток зробила трипільська культура. Пригадайте, коли вона виникла, які її хронологічні рамки, яку територію займала. Доведіть, що населення часів трипільської культури стояло на значно вищому рівні розвитку виробничих сил, ніж попереднє. Для цього з'ясуйте, якими знаряддями праці володіли трипільці, з яких матеріалів їх виготовляли, що нового внесли в розвиток занять, норми суспільного життя. На завершення обґрунтуйте закономірність розкладу первіснообщинного ладу і утворення соціальної та майнової нерівності. Зробіть висновки з даного питання.

Розкриваючи зміст другого питання, майте на увазі, що територія сучасної України в давні часи була ареною битв між кочовими народами. З'ясуйте хронологічні рамки їх перебування на Україні, особливості їх культур, що з матеріальної культури вони залишили своїм спадкоємцям. Дайте більш детальну характеристику культурі скіфських племен, а також поясніть, в чому полягає значення нападу гунських племен для подальшого розвитку суспільного життя європейських народів.

З VII ст. до н.е. починається процес давньогрецької колонізації земель Північного Причорномор'я. Поясніть причини цієї колонізації, вкажіть найбільш відомі центри античної колонізації. Дайте характеристику

античним культурам Північного Причорномор'я, більш повно зосереджуючись на досягненнях мешканців міста-держави Ольвія. Зверніть увагу на історичне значення середземноморських впливів на сусідні народи та їх нащадків. Зробіть висновки.

Відповідь на третє питання почніть із з'ясування етнічної належності антів, хронології їх існування, території розташування. Пригадайте заняття антів, форми їх суспільного життя, перші політичні утворення. Поясніть, чому виникла антська держава, що вона з себе представляла. У VI ст. н.е. держава антів розпалася. Поясніть, чому саме вона розпалася, які наслідки мав цей розпад і яке значення мало політичне утворення антів для подальшого розвитку слов'янських племен.

В I тис. н.е. на історичну арену виходять східнослов'янські племена. Починаючи розгляд четвертого питання, згадайте, коли з'являються перші письмові згадки про них і з якими історичними процесами пов'язане їх розселення на території сучасної України. Спираючись на існуючі гіпотенузи походження слов'ян, доведіть їх автохтонність. З'ясуйте зміст і походження слова "слов'яни". Зверніть увагу на знаряддя праці слов'ян, їх заняття, форми суспільного життя, релігійні уявлення, культуру. Дайте характеристику слов'янським племенам, зокрема племені полян. Чому саме воно консолідувало навколо себе інші східнослов'янські племена і як виникли союзи слов'янських племен, назвіть їх. Покажіть, які племена були прабатьками українського, білоруського і російського народів. З VIII ст. історичні джерела вперше згадують слово "Русь". Назвіть гіпотенузи його походження та зміст. Зробіть висновки з цього питання.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анти – група слов'ян, яка жила в другій половині IV - початку VII ст. між Дністром і Дніпром, на берегах Чорного моря. Вони створили державу. У антів основними заняттями були орне землеробство, тваринництво, промисли та ремесла. Вони значного успіху досягли у видобуванні заліза та інших промислах. Воювали анти з Візантією і аварами. М.Грушевський вважає антів предками українського народу.

Античність (від латинського *antiquita* – давнина, старовина) – в широкому розумінні – це історія і культура ранньокласового суспільства Стародавнього Сходу (Єгипту, Шумеру, Вавилону, Фінікії, Палестини, Індії, Китаю, Давньої Греції та Риму). У вузькому розумінні цього поняття – це історія та культура стародавньої Європи, тих народів, які успадкували найважливіші принципи, що найбільше виявлялися в житті Давньої Греції і Риму.

Гіпотеза (від грецького *hypjthesis* – основа, припущення) – І. Кант казав, що гіпотеза це не мрія, а думка про дійсне положення речей, що вироблене під суворим наглядом розуму. Отже, гіпотеза – це форма наукового історичного пізнання, що спрямовано на раціональну організацію історичного дослідження. Її слід підтвердити, тоді вона стає теорією чи спростувати за допомогою нових історичних фактів. Тому гіпотеза стимулює розширення бази дослідження.

Кіммерійці – перші з відомих за своєю назвою племена, що жили в Північному Причорномор’ї в 1 тис. до н.е. Вони згадуються в «Одіссеї» Гомера, що була написана у VIII ст. до н.е., та в «Історії» Геродота, «батька історії», що жив у V сторіччі до н.е. Деякі історики вважають, що частина кіммерійців, які жили в гірській частині Криму, стали предками таврів. За Геродотом, кіммерійців очолювали царі. Значна частина кіммерійської культури успадкована скіфами.

Теорія – найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів, їх сутнісних зв’язків. Теорія є відносно завершеною щодо фактів і спрямована на відкриття в межах її пояснювальних можливостей нових фактів. Поява нових фактів зумовлює потребу уточнити теорію. Це спонукає до перегляду існуючих теорій. Для цього вибудовується нова історична гіпотеза, яка потребує доказовості.

Трипільська культура – археологічна культура мідного віку. Вона існувала в IV-II тис. до н.е. Отримала назву від поселення відкритого та дослідженого В.Хвойко у 1890-х роках біля с.Трипілля на Київщині. Багато дослідників вважає, що традиції Трипільської культури збереглися в народній культурі українців. 1993 рік – 100 річчя відкриття Трипільської культури – був об’явлений ООН міжнародним роком.

Сармати (савромати) – так називали давні греки кочові племена, що жили у III ст. до н.е. – IV ст. н.е. на території степової України. Сармати поділялись на кілька територіально-племінних груп: аорсів, що жили на схід від Дону; сіраків – в Прикубанні; роксолан та аланів – у Північному Причорномор’ї. У сарматів важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля з сусідами. У IV ст. сармати були розгромлені гупами. Культурні традиції сарматів простежувалися у культурі антів і в пізніші часи.

Скіфи – кочові іраномовні племена, які жили в VII- III ст. до н.е. в степах Північного Причорномор’я. У V- IV ст. до н.е. під владу скіфів потрапили землі лісостепової смуги Лівобережної і Правобережної України, а також землі від Дніпра – так звана Велика Скіфія. Значною мірою скіфи зберегли культурні традиції місцевих племен. Деякі і їхні традиції були успадковані народами, що проживали на цій території. Геродот поділяв скіфів на скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, кочових скіфів та царських скіфів.

Слов’яни – це велика група європейських народів, які об’єднані спільністю мов та походженням. У мовному відношенні вони належать до індоєвропейської мовної спільності. Слов’яни поділяються на 3 групи: східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словени, боснійці, чорногорці, серби). За різними гіпотезами прабатьківщина слов’ян розміщується між Лабою та Середнім Подніпров’ям. Внаслідок розселення слов’ян на величезному просторі їхня етнічна і мовна спільнота почала поступово розпадатися, що призвело до утворення 3-х слов’янських груп. Виникнення споріднених між собою племінних союзів призвело у IX ст. до створення ряду держав у слов’ян – Моравської, Польської, Сербської,

Хорватської, Київської, а болгарська держава з тюркської перетворились на слов'янську.

Українці – народ, що утворився з об'єднань таких племен, як поляни, сіверяни, деревляни, дуліби, уличі, тиверці і хорвати. Найсильнішими серед них були союзи полян і дулібів. Наступ аварів значно ослабив дулібів, в той час як поляни збільшили свою могутність. У VIII – середині IX ст. в Середньому Придніпров'ї формується державне об'єднання – Київська Русь, яка стала першою українською державою.

Хронологія основних подій

1 млн.років до н.е. – 300-100 тис.років до н.е.	ранній палеоліт
100 тис.років до н.е.- 40 тис.років до н.е.	середній палеоліт
40 тис.років до н.е.- 10 тис.років до н.е.	пізній палеоліт
10 тис.років до н.е.- VI тис.років до н.е.	мезоліт
VI-III ст. до н.е.	енеоліт
IV –II ст. до н.е.	Трипільська культура
I тис. до н.е.	розселення кіммерійців у Північному Причорномор'ї
I тис. до н.е.	залізна доба
VII ст. до н.е.	поява скіфів у Причорномор'ї
VII ст. до н.е.	початок грецької колонізації
513 р. до н.е.	вторгнення перського царя Дарія у Скіфію
339 р. до н.е.	поразка скіфського царя Алея від македонських військ Філіпа II
III ст. до н.е.	утвердження у Причорномор'ї Сарматських племен
375-376 рр. н.е.	вторгнення гунів у Причорномор'я. Загибель більшості грецьких міст-держав.
IV – початок VII ст. н.е.	союз антів у Північному Причорномор'ї
VI-VII ст. н.е.	Велике розселення слов'ян
VII-VIII ст.	формування Давньоруської Держави в Придніпров'ї
середина V-VII ст.	Агентський період в історії слов'ян

Завдання для самостійної роботи й для самоконтролю

1. Яким був шлюб за часів палеоліту?

- а) парним;
- б) колективним;
- в) сім'я складалася з 2 чоловіків та 2 жінок.

2. В яку добу людство оволоділо такою зброєю, як лук та стріли?

- а) палеоліт;
- б) мезоліт;
- в) неоліт.

3. Відтворювальне господарство в кам'яну добу це:

- а) полювання, рибальство, збиральництво;
- б) землеробство, скотарство, ремесла;
- в) бортництво, полювання, заготівля грибів.

4. Як науковці називають трипільські племена?

- а) племенами, що живуть за звичаєм предків;
- б) племенами, що вклоняються колу;
- в) племенами мальованої кераміки.

5. Який вид одягу винайшли скіфи?

- а) штани;
- б) плащ;
- в) каптан.

6. В яких стосунках перебували скіфи з греками-колоністами?

- а) у войовничих;
- б) у шлюбних;
- в) у торговельно-економічних.

7. Які Ви знаєте античні міста-держави у Північному Причорномор'ї?

- а) Херсон, Одеса, Танаїс, Нікополь;
- б) Херсонес, Ольвія, Тіра, Пантікапей;
- в) Білгород, Очаків, Вилкове, Ізмаїл.

8. Що робили скіфи з черепа вбитого ворога царського походження?

- а) келихі;
- б) ставили на шест посеред поселення;
- в) ховали окремо від тіла.

9. Головні цінності в житті скіфа:

- а) сім'я;
- б) кінь, товариш, війна;
- в) любов, насолода, алкоголь.

10. Причини швидкого економічного зростання греків-колоністів?

- а) посередницька торгівля;
- б) загарбницькі походи;
- в) інтенсивний розвиток сільського господарства.

11. На скільки частин поділялася Ольвія?

- а) 2;
- б) 3;

в) 4.

12. Як з грецької перекладається назва «Ольвія»?

а) морська;

б) щаслива;

в) велика.

13. В якому суспільстві жінка була воїном, рівним чоловіку за соціальним статусом?

а) в сарматському;

б) в кіммерійському;

в) в скіфському.

Проблемні питання

1. Які Ви знаєте гіпотези про виникнення світу?
2. Коли прийшла в Україну людина сучасного типу кроманьйонець – *Homo sapiens* (людина розумна)?
3. Що слід розуміти під «неолітичною революцією»?
4. Чим характеризується Трипільська культура?
5. Що Ви можете розповісти про скіфів?
6. Чим характеризуються сармати?
7. Який вплив на місцеве населення мали грецькі міста-поліси?
8. В чому причина швидкого економічного піднесення міста-держави Ольвія?

Семінар № 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ (2 год)

План

1. Східні слов'яни: господарство та суспільний устрій. Передумови виникнення держави у слов'ян.
2. Утворення і основні етапи розвитку Давньоруської держави.
3. Розквіт Київської Русі. Внутрішня і зовнішня політика князів Володимира і Ярослава.
4. Феодальна роздробленість: причини і наслідки. Галицько-Волинська держава.
5. Історичне значення Київської Русі. Проблема спадщини Давньоруської держави в сучасній історичній літературі.

Питання для самостійного вивчення

1. Історичні джерела.
2. Проблема походження слов'ян в історичній літературі.
3. Давньоруська народність.
4. Історичні корені та етногенез українців.

Темати доповідей та повідомлень

1. Історія "українських племен" у працях М. С. Грушевського.
2. Дипломатичні відносини перших князів.
3. Шлюб і подружнє життя в Київській Русі.
4. "Руська правда" як перший юридичний кодекс.
5. Історичний портрет княгині Ольги.
6. Князь Святослав - видатний полководець Київської Русі.
7. Історичний портрет Володимира Великого.
8. Історичний портрет Ярослава Мудрого.

Література

1. Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття / В. Й. Борисенко. – К. : Темпора, 2012. – 370 с.
2. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 420 с.
3. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К. : Інститут історії України НАН, 2007. – 218 с.
4. Котляр М. Ф. Духовний світ літописання / М. Я. Котляр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.
5. Котляр М. Ф. Початки Русі. Довкола 862 року / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – с. 28 – 42.
6. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця. – К. : Темпора, 2012. – 520 с.
7. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С. 28 – 41.
8. Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С. 31 – 37.
9. Рыбаков Б. Я. Язычество древних славян / Б. Я. Рыбаков М. : Эксмо., 2011. – 410 с.
10. Толочко П. П. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология / П. П. Толочко. – К : Наукова думка, 1992. – 190 с.
11. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К : Наукова думка, 2004. – 390 с.

Методичні рекомендації

Слов'яни – одна з найчисленніших груп давньоєвропейського населення. Як окрема етнічна спільність слов'яни сформувались на межі нової ери. Згадки про них можна зустріти у творах римських авторів I-II ст. н. е. - Плінія, Таціта, Птоломея. Більшість вчених вважає, що перші слов'янські племена жили на великій території між Віслою та Дніпром. У часи Великого переселення народів (II-VII ст. н.е.) слов'яни заселили значну територію Європи, створивши таким чином три гілки слов'янських племен:

західну, південну і східну. Вони поділяються на три основні групи: західні, південні та східні. Західні слов'яни є пращурами сучасних поляків, чехів, словаків, лужицьких сербів; південні слов'яни - болгарів, сербів, хорватів, словенців, боснійців, македонців, чорногорців; Східні слов'яни - українців, росіян, білорусів. Східні слов'яни займали територію між Дніпром, Дністром і Західним Бугом. За літописними даними відомо 13 різних племенних груп (поляни, дуліби, древляни, сіверяни, тіверці, бужани, угличі та ін.), які мали спільні етнічні риси. Слід усвідомити, що слов'яни були автохтонним населенням на історичній території України.

Необхідно дати загальну характеристику господарства східних слов'ян, основними заняттями яких були хліборобство та скотарство, існували різні види ремесел, торгівля.

Суспільний розвиток відбувався в напрямку від первісної общини в перших століттях н.е. до сусідської общини, значно розвинулися суспільні інститути, притаманні стадії воєнної демократії (схарактеризуйте систему управління, яка існувала у племенних союзах східних слов'ян).

Помітну роль у житті східнослов'янських племен відігравало язичництво, яке зумовлювало духовну та матеріальну культуру. Назвіть її основні риси.

Внаслідок тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на межі VIII і IX ст. виникло державне утворення з центром у Києві. Розгляньте, які існують теорії про походження держави у східних слов'ян, дайте їм характеристику. Спираючись, на літописні свідчення та численну українську історіографію, спробуйте спростувати тенденційність "норманської" чи "хозарської" теорій.

Державу не можна створити штучно. Вона з'являється лише тоді, коли для цього підготовлені історичні умови: розпадається первіснообщинний лад та формується класове суспільство. Саме ці процеси і відбувались у східнослов'янському суспільстві у VIII-IX ст.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XIII ст. Політична форма - ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Київський князь зосереджував у своїх руках уся адміністративну, воєнну, судову владу і управляв державою за допомогою найближчого оточення: власного війська (дружини, удільних князів, що управляли підлеглими їм князівствами та намісниками, які управляли окремими містами. Органом місцевого самоуправління було народне віче.

Треба чітко уявити, що монолітною державою Київська Русь не була ніколи. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які були досить самостійними. Їх залежність від київського князя часто обмежувалася

сплатою данини та обов'язком у випадку війни надавати допомогу князеві, посилюючи його військо власними дружинами та народним ополченням. Історики не мають єдиної думки в оцінці територіального устрою Київської держави: її називають і конфедерацією, і співдружністю князівств, і навіть суперсоюзом.

Щоб краще усвідомити, що являла собою Київська держава, треба схарактеризувати її економічний, соціальний та етнічний устрій. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на визначення сутності феодалізму (дайте характеристику основним соціальним групам, які існували в період феодалізму, розкрийте, в чому полягала залежність однієї соціальної групи населення від іншої). Соціально-економічні відносини на Русі регулювала "Руська правда" - перший збірник юридичних законів. Схарактеризуйте діяльність перших князів, зверніть увагу на те, що вона була спрямована на зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища країни.

Перші київські князі об'єднали майже всі східнослов'янські землі, створивши таким чином одну з найбільших держав у Європі. Однією з найскладніших проблем східнослов'янських племен, а згодом і Київської Русі була боротьба з кочівниками. Ця боротьба почалася ще в епоху трипільля і продовжувалася протягом багатьох століть. Назвіть основні кочові племена, з якими змушені були співіснувати наші далекі пращури. Як складались їхні відносини? Яку роль відіграли зовнішньополітичні чинники в створенні Київської держави і її подальшій долі?

Посилення і розквіт Київської Русі відбулися за часів правління Володимира Великого та його сина Ярослава. Чому? Дайте коротку характеристику адміністративної та судової реформ Володимира. Які заходи було здійснено для посилення безпеки і укріплення південних та східних кордонів Русі?

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали релігійні реформи. Необхідно згадати, що спочатку Володимир намагався піднести авторитет язичницьких богів, для чого спорудив у Києві нове святилище-пантеон з ідолами Перуна, Сімаргла, Стрибога, Хорса та Мокші. Однак збагнувши незабаром, що язичництво зжило себе і більше не відповідало рівню розвитку Київської Русі, Володимир рішуче порвав з ним. Дайте оцінку політичної діяльності київського князя Володимира Святославича та його ролі в проведенні релігійної реформи. Чому князь зупинив свій вибір на християнстві в його візантійсько-православному варіанті? Якими методами насаджувалось християнство?

Християнство як офіційна державна релігія було запроваджено на Русі у 988 р. Цим актом Русь остаточно визначила своє місце в Європі. Зріс міжнародний авторитет держави, почалось її політичне зближення з європейськими державами, насамперед з Візантією.

А в самій державі з прийняттям християнства бурхливо розвивалися писемність, література, мистецтво, архітектура. Важливими осередками освіти, літератури та мистецтва стали монастирі та храми. Уже за часів Ярослава Мудрого на Русі існувало майже 70 великих монастирів, найбільшим з них був Києво-Печерський. Найвеличнішою спорудою Києва став Софіївський собор, де проводились не тільки богослужіння, а й відбувалися урочисті державні церемонії, укладались угоди з іншими країнами. У соборі освячували сходження на престол київських князів і відправляли їх в останню путь. Деякі київські князі знайшли тут останній притулок. Нова релігія справила великий вплив на процес формування давньоруської народності, сприяла зміцненню державної єдності Русі.

Київська Русь відзначалася високим рівнем культурного розвитку. Дайте характеристику розвитку усної народної творчості, літератури, архітектури і мистецтва. Зверніть увагу на те, що поява і розвиток писемності сприяли поширенню освіти на Русі, де існували школи та бібліотеки.

Рекомендуємо самотійно ознайомитися з літописом "Повість минулих літ". Приділіть увагу тому, яку роль відігравала та яке місце займала Київська Русь у міжнародній політиці того часу.

Розглядаючи останнє питання, зверніть увагу на те, що воно в сучасній історичній літературі залишається дискусійним і тісно пов'язаним з політичними інтересами. Коротко схарактеризуйте концепцію радянських, російських і українських істориків щодо місця і ролі Київської Русі в історичній долі східно-слов'янських народів.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автохтон – місцевий, корінний.

Археологія – наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей - речовими (археологічними) пам'ятками культури. Досліджує окремі предмети давнини (знаряддя праці, зброю, посуд, прикраси, тощо) і цілі комплекси (поселення, скарби, могильники), які знаходять під час розкопок і які дають можливість відновити соціально-економічну історію епохи, особливо якщо вона мало або зовсім не висвітлена в письмових джерелах.

Велес (Волос) – язичницький бог - покровитель достатку, скотарства і торгівлі в Київській Русі.

Варяги – давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі відомі під назвою нормани.

Віче – народні збори в Давній Русі. Беруть початок з племінних зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді (1016), Києві (1068), Володимирі-Волинському (1097). Вирішувало питання війни та миру, закликало та виганяло князів, приймало закони, укладало угоди з іншими землями. Використовувалось феодальною верхівкою для обмеження князівської влади. У другій половині XI - XII ст. внаслідок послаблення

князівської влади і розпаду Київської Русі як єдиної держави роль віче у громадському житті набула особливого значення. Із втратою українськими землями незалежності віче, як орган державної влади, занепадає.

Волхви – у Київській Русі дохристиянського періоду служителі язичницького релігійного культу. Вважалося, що волхви мали вплив на сили природи, уміли пророкувати майбутнє і лікувати людей. Чинили опір впровадженню християнства в Київській державі. Переслідувались державною владою.

Вотчина – одна з форм феодальної земельної власності в епоху Київської Русі, родова власність, яку передавали у спадок. Виникла в процесі формування приватної феодальної власності на землю в IX-XI ст. (княжа, боярська, монастирська). Термін "вотчина" використовується в історичній літературі для визначення комплексу земельної власності феодалів та пов'язаних з нею прав селян, залежних від них. У межах вотчини її власнику, який мав право імунітету, належала адміністративна та судова влада, а також право збирання податків.

Гридь – назва князівських дружинників у Київській державі. Грицями звичайно називали молодших воїнів, на відміну від старших (бояр). Несли військову службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

Дажбог – у східних слов'ян бог Сонця, світла і вогню, син Сварога (Сваропсич). Згодом став богом жнив, добра і достатку. Населення Київської Русі вважало себе "онуками Дажбога".

Данина – у стародавні часи назва натурального або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь переможця.

Десятинна – у Київській державі відрахування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників. Уперше десятину встановив Київський князь Володимир Святославич після хрещення Русі для будівництва і утримання Десятинної церкви. (У період монголо-татарського іґа десятиною називалась данина, яку татари стягували з місцевого населення Київської Русі.)

Дружина – збройні загони в Київській державі, які були постійною військовою силою князя. Брала участь в управлінні князівством і особистим господарством князя. Очолювалась князем. Складалась із двох частин - старшої дружини - бояр і молодшої дружини - ядра княжого війська.

Етногенез – походження народів. Етногенез включає як початкові етапи виникнення будь-якого народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних та антропологічних відмінностей.

Задушний чоловік – назва раба в Київській державі в X-XII ст., якого власник відпускав на волю перед смертю (вважалося - для спасіння душі).

Закупи – категорія напіввільних селян у Київській Русі в XI-XIIст. Закупами називали людей, які брали у землевласників позику - "купу" і за це повинні були виконувати феодальні повинності.

Золоті ворота – головна брама Києва за часів Київської держави. Збудовані в роки правління князя Ярослава Мудрого у 1037 році на честь розгрому печенізької орди.

Ізгої – в Київській Русі XI-XII ст. особи, які за різних обставин вийшли зі свого звичайного соціального середовища (селяни, які вийшли з общини, холопи, що викупились, але не мали засобів для життя, купці, що заборгували, тощо).

Кирило і Мефодій – слов'янські просвітителі і проповідники християнства, творці слов'янської азбуки (кирилиці).

Кімерійці – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Північному Причорномор'ї у VIII—VII ст. до н. е. Пізніше були витіснені скіфами, захопили значну частину Малої Азії, де асимілювалися з місцевим населенням. Значна частина елементів кімерійської культури була успадкована скіфами.

Князь – вождь племені, з розвитком феодальних відносин - керівник держави або державного утворення. На Русі старший з князів називався Великим князем, інші - удільними. До XVIII ст. князівський титул був виключно спадковим, а з XVIII ст. дарувався царем дворянам за особливі заслуги як почесний дворянський титул.

Куявія (Куябія, Куяба) – державне утворення у східно-слов'янських племен VIII-IX ст. поряд з Артавією і Славією. Існувало у Придніпров'ї навколо Києва. Сучасні науковці визнають Куявію як одну з назв полянського племінного союзу (полян).

Літописи – історичні твори в Київській Русі, в яких розповіді велись за роками. Розповіді про події кожного року починалися словами "в літо", тобто, у рік, звідки і походить назва "літопис".

Ногата – грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях Київської держави в домонгольський період. Дорівнювала 1/20 гривні.

Отроки – категорія князівських та боярських слуг X-XI ст. в Київській Русі (молоді дружинники). Становили особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

Перун – головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки, йому також поклонялись як покровителю природи і землеробства.

Печеніги – об'єднання тюркських та інших племен у заволзьких степах у VIII-IX ст., а з IX ст. - і в південно-руських степах. Кочівники-скотарі здійснювали набіги на землі Київської Русі. У 1036 році були розгромлені великим київським князем Ярославом Мудрим. Частина печенігів продовжувала кочувати в причорноморських степах і пізніше увійшла до племінного союзу половців, а частина перекочувала до Угорщини.

Повіз – державна повинність у Київській державі (перевезення сільськогосподарської продукції за наказом князя або боярина на княжий двір, ринок або в похід). Повозом називали також обов'язки селянина постачати підводи для державних потреб.

Половці (кипчаки, кумани) – тюркомовні племена, які в XI - XII ст. панували в південно-руських степах. Основне заняття - кочове скотарство та

ремесла. Здійснювали набіги на Русь. Розгромлені та підкорені монголо-татарами в XIII ст.

Полюддя – щорічний об'їзд у Київській Русі князя з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Полюддям також називають саму данину невизначеного розміру.

Поляни – східно-слов'янське плем'я (союз племен) VI-IX ст. у Середньому Подніпров'ї з центром у Києві.

Посадник – намісник князя в землях, що входили до складу Київської держави в X-XII ст. Управляв певною територією і був зобов'язаний збирати та доставляти князю данину.

Рюрик, Синеус, Трувор – три норманські князі, які, як свідчить автор "Повісті минулих літ", були запрошені в 862 р. княжити на землях ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. За легендою, Рюрик є засновником Новгороду і родоначальником династії київських князів.

Рюриковичі – правляча династія в Київській Русі, яка в 882 р. прийшла на зміну династії Київичів (після вбивства Олегом Аскольда). Дістала назву і веде початок від норманського князя Рюрика.

Рядовичі – категорія залежних людей у Київській державі. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

Сварог (Саварог) – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню.

Скіфи – кочові іраномовні племена, які жили в VII-III ст до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Залишили глибокий слід у давній історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

Славія – ранньосередньовічне державне утворення у східних слов'ян, яке поряд з Куявією та Артавією існувало напередодні утворення Київської Русі.

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 року - Малий Державний герб України.

Хозари – кочовий тюркомовний народ, який кочував у Прикаспійських степах. У середині VII ст. створили власну державу - Хозарський каганат. У X ст. каганат був розгромлений дружиною Великого київського князя Святослава.

Холопи – в Київській Русі категорія залежного населення, яке за своїм правовим становищем було близьким до рабів.

Християнство – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Має три основні напрями: католицизм, православ'я та протестантизм, а також багато сект. Спільним для всіх напрямів християнства є віра в Ісуса Христа як боголюдину, рятівника світу. Християнство виникло в I ст н. е. у східних провінціях Римської імперії.

Челядь – назва залежного населення в Київській Русі. До IX ст. вживалась для означення рабів у стані патріархального рабства.

"Шлях із варягів у греки" – назва основного водного торговельного шляху Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями і Скандинавські країни з Візантією.

Язичництво – політеїзм, віра в багатьох богів. Боги язичництва уособлювали сили природи, поряд з ними вшановувались духи, демони тощо.

Ярило – один з язичських богів у східних слов'ян, бог Сонця, весни, родючості та кохання.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Антоній Печерський (983-1073) – церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Брав активну участь у політичному житті.

Аскольд і Дір – київські князі другої половини IX ст. За деякими даними - нащадки Кия, за іншими - дружинники Рюрика. Боролися проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. У 860 році очолили похід руського флоту проти Візантії, змусивши візантійського імператора Михайла III укласти з русичами вигідну для них угоду. Існують документальні свідчення про хрещення Аскольда і Діра і за часів їхнього правління частини населення Київської держави.

Володимир Мономах (1053-1125) – видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий князь київський (1113-1125). Зумів тимчасово об'єднати під своєю владою більшу частину території Київської держави, припинити князівські усобиці. Автор "Повчання", яке князь адресував своїм дітям. Різно засуджував княжі міжусобиці, закликав до єдності руських земель.

Володимир Святославич (Володимир Великий) (? - 1015) – великий князь київський ((980(978)-1015), один з найвизначніших державних діячів Київської держави. Значно розширив і зміцнив кордони Київської Русі. Для захисту від кочівників збудував укріплену лінію з містами-фортецями. Завершив об'єднання усіх руських земель у складі Київської держави. У 988-989 роках запровадив християнство як державну релігію Київської Русі. Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Київської держави та зміцненню її міжнародного авторитету. Після смерті канонізований церквою.

Іларіон (? - ?) – київський церковний діяч і письменник, перший митрополит з руських (з 1051), автор видатного церковно-богословського твору "Слово про закон і благодать". Відстоював незалежність рідної землі і церкви від Візантії. Був прихильником політичної і культурної самостійності Київської держави.

Олег (?- 912 (922)) – київський князь. З 879 р. князував у Новгороді. У 882 р. захопив Київ. Підкорив древлян, сіверян, радимичів та інші слов'янські племена. Успішно воював проти хозар, здійснив (911) вдалий похід у Візантію і добився вигідної для Русі мирної угоди.

Ольга (? - 969) – велика княгиня київська (945-964), дружина князя Ігоря. Правила Київською державою до повноліття свого сина Святослава. Реформувала систему збирання данини. Прийняла особисто християнство.

Підтримувала політичні та торговельні зв'язки з Візантією. Канонізована православною церквою.

Святослав Ігоревич (Хоробрий) [939-972(973)] – великий князь київський (945-972), видатний полководець. Проводив активну зовнішню політику. Воював з хозарами і розгромив Хозарський каганат. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському півостровах. Втрутився у воєнний конфлікт на Балканах. У 968 році розпочав воєнні дії в Болгарії, підкорив майже всю територію цієї держави. Планував перенести туди столицю своєї держави. У 972 році загинув, потрапивши в засідку, організовану печенігами біля Дніпровських порогів.

Ярослав Мудрий (978-1054) – видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь київський (1019-1054). Період князювання Я. Мудрого позначився новим піднесенням Київської держави. Здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів своєї держави: була споруджена нова лінія укріплень. У 1036 році дружина князя вицент розгромила печенігів біля Києва. Зміцнив і розширив міжнародні зв'язки Київської держави. Звернув увагу на організацію внутрішнього життя країни. За його правління було укладено збірку законів - "Руську правду". У Київській державі остаточно утвердилось християнство: будувались нові храми і засновувались монастирі, які стали великими церковними і культурно-освітніми центрами. Я.Мудрий дбав про розвиток освіти в державі, сприяв створенню шкіл та бібліотек. Помер у Києві і був похований у збудованому ним Софіївському соборі.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ

"Руська правда" – збірник законів, який об'єднав звичаєві правові норми Київської Русі. Узаконив зміни, що сталися в суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя та тілесна недоторканість людини. Передбачала захист життя і майна княжих дружинників та слуг, правове становище феодално-залежної частини населення, спадкове право тощо. "Руська правда" складається з Правди Ярослава Мудрого, Правди Ярославичів, Устава Володимира Мономаха та ін.

Статут Володимира Мономаха – закони великого князя київського Володимира Мономаха. Складався з 69 статей, регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягнення лихварських відсотків з боржників.

Хронологія основних подій

VI-VII ст.	Перші східнослов'янські політичні об'єднання (союзи племен)
V ст.	Заснування Києва
882 р.	Захоплення Києва воєводою Рюрика Олегом. Убивство Аскольда

882-912 рр.	Правління Олега в Києві
907, 911 рр.	Походи Олега на Константинополь
912-945 рр.	Правління Ігоря
914 р.	Невдалий похід Ігоря на Константинополь
944 р.	Невдалий похід Ігоря на Візантію. Підписання не вигідної для Русі угоди.
945 р.	Повстання деревлян та вбивство Ігоря
945-964 рр.	Правління Ольги. Стабілізація внутрішнього життя та зміцнення міжнародних позицій Київської Русі.
957 р.	Посольство княгині Ольги до Константинополя та прийняття нею і її найближчим оточенням християнства.
964-972 рр.	Правління Святослава. Розширення кордонів Київської Русі. Війни Русі з Хозарським каганатом, Болгарією та Візантією.
977-980 рр.	Міжусобна боротьба між синами Святослава за київський престол.
978-1015 рр.	Правління Володимира. Здійснення адміністративної реформи, спрямованої на посилення влади Київського князя та його династії. Завершення формування території Київської Русі.
988 р.	Початок запровадження християнства як державної релігії в Київській державі.
1015-1019 рр.	Міжусобна боротьба синів Володимира.
1019-1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого. Посилення Київської держави і зміцнення її міжнародних зв'язків.
30-ті рр. XI ст.	Створення «Руської правди» - збірника норм давньоруського права.
1036 р.	Розгром печенізьких орд під стінами Києва.
1037 р.	Спорудження Софійського собору у Києві
1037-1057 рр.	Написання Іларіоном «Слова про закон і благодать»
1051 р.	Заснування монахами Антонієм і Феодосієм Києво-Печерського монастиря.
1051 р.	Призначення Ярославом Мудрим русина Іларіона київським митрополитом.
1068 р.	Перший великий напад половців на Русь і розгром руського війська на р. Альта
1097 р.	Князівський з'їзд у Любечі, зібраний, щоб припинити князівські чвари і зберегти єдність Київської Русі. Перемога принципу вотчинного землеволодіння.
1113-1125 рр.	Правління в Києві Володимира Мономаха. Відновлення політичної єдності Київської держави. Припинення міжусобної боротьби.
1113 р.	Написання «Повісті минулих літ» (у першій редакції Нестора)

1125-1132 рр.	Правління в Києві сина Володимира Мономаха – Мстислава Володимировича. Отсанній період політичної єдності Київської Русі.
---------------	---

Завдання для самостійної роботи й для самоконтролю

1. Чи існувала держава у слов'ян до воцаріння князя Олега?

- а) існувала Київська держава на чолі з князем Аскольдом;
- б) слов'янські племена жили племінним союзом;
- в) слов'яни не мали державності до приходу Олега.

2. Причини швидкого розквіту міста Києва за часів Аскольда?

- а) завойовницькі походи киян;
- б) вигідне економічне становище на шляху «із варяг у греки»;
- в) надходження грошей зі сходу.

3. Основними причинами військових конфліктів Русі з Візантією були:

- а) бажання київських князів підкорити Візантію своїй владі;
- б) зробити Візантію своїм політичним союзником;
- в) змусити Візантію укласти з Києвом вигідну торговельну угоду.

4. У здійсненні своєї політики князі спиралися:

- а) на місцеву племінну (родову) аристократію та вождів;
- б) на широкі народні маси;
- в) на військо (дружину).

5. Формування території Київської Русі завершилось у період княжіння:

- а) Ігоря;
- б) Святослава;
- в) Володимира Святославича.

6. Прийняття християнства було спричинене:

- а) особистими інтересами Володимира, наприклад, його бажанням одружитися з візантійською принцесою Анною;
- б) релігійними переконаннями князя;
- в) політичними мотивами;
- г) ваш варіант.

7. Серед політичних мотивів впровадження християнства були:

- а) зміцнення становища і влади князя в державі;
- б) зведення до мінімуму впливу "кудесників" та волхвів на народ;
- в) виявлення та знищення, значної частини населення, яка б не підтримала релігійної політики князя і продовжувала б залишатись язичниками, а отже, ворогами князя;
- г) зміцнення міжнародного авторитету Київської Русі.

8. У Європі язичників-русів називали:

- а) дикунами;
- б) варягами;
- в) варварами;
- г) ваш варіант.

9. Впровадження християнства:

- а) призвело до розколу суспільства на християн і язичників;
- б) об'єднало населення руських земель навколо Києва;
- в) сприяло швидкому політичному і культурному злету Київської Русі.

10. Християнство сприяло:

- а) розвитку економіки;
- б) розвитку і збагаченню руської літератури;
- в) поширенню писемності й освіти;
- г) ваш варіант.

11. "Руська правда" Ярослава Мудрого:

- а) перше періодичне видання в Київській Русі;
- б) лист князя до своїх дітей;
- в) усний юридичний кодекс дохристиянської Русі;
- г) перший написаний юридичний кодекс християнської феодальної Русі.

12. "Руська правда" Ярослава Мудрого захищала інтереси:

- а) широких народних мас, насамперед селянства, яке потерпало від феодалів;
- б) іноземців, які відвідували Київську Русь;
- в) княжих дружинників і бояр-феодалів;

13. Перші руські монети зі срібла і золота почали карбувати за часів:

- а) Ольги;
- б) Володимира Великого;
- в) Ярослава Мудрого.

14. Тризуб як символ князівського роду вперше з'явився за часів:

- а) Ігоря;
- б) Володимира Великого;
- в) Ярослава Мудрого.

15. Кого з князів називали «тестем усієї Європи»?

- а) Володимира;
- б) Ярослава;
- в) Всеволода.

Семінар № 3. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (2 год)

План

1. Причини і наслідки занепаду Київської держави.
2. Боротьба проти монголо-татарської навали.
3. Зміцнення Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславич. Данило Галицький.
4. Культура періоду роздробленості.

Питання для самостійного вивчення

1. Князівства Середнього Подніпров'я.
2. Галицьке та Волинське князівства до їх об'єднання.

Темати доповідей та повідомлень

1. Зародження та етапи формування Галицького князівства.
2. Внутрішня та зовнішня політика Володимирка та Ярослава Осмомисла.
3. Роман Мстиславич - засновник Галицько-Волинської держави.
4. Князь Данило Романович Галицький.
5. "Слово о полку Ігоревім" як історичне джерело.
6. Атрибути князівської влади.

Література

1. Бойко О. Історія України / О.Бойко. – К. : Вища школа, 2008. – 357с.
2. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К. : Вища школа, 2009. – 315 с.
3. Котляр М. Ф. Феномен удільної роздробленості Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2013. – №2. С. 24 – 38.
4. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич – К. : Либідь, – 2000. – 420 с.
5. Лихачев Д. С. Слово о полку Игореве. Ист.-лит. Очерк / Д. С. Лихачев. – СПб. : АН России, 2012. – 217 с.
6. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник. – К. : Просвіта, 2007. – 532 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. - Т. 1 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 517 с.
8. Рибалка І. К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття / І. К. Рибалка. – Х. : Слово, 2009. – 465 с.
9. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 717 с.
10. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Основа, 2012. – 170 с.

Методичні рекомендації

Середина XII - перша половина XIII ст. - це початок періоду роздробленості Київської Русі. Її причини коренилися в тогочасних виробничих і суспільних відносинах, які розвивалися на базі піднесення продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі. Розвиток цих відносин привів до відокремлення окремих областей - "земель" - та їхніх центрів, через натуральний, а отже - замкнутий характер господарства слабо пов'язаних поміж собою князівств. Місцеві економічні інтереси в умовах натурального господарства породжували прагнення до відособлення: ставши землевласниками (вотчинниками), дружинники - колишня опора великого князя київського - пройнялася "земськими" інтересами. Розмежуванню сприяла також церковна організація - утворення православних єпархій у

містах, які стали осередками утворення незалежних князівств. Скільки і які князівства утворились на території сучасної України? Яка подальша доля цих князівств?

Роздробленість держави прискорив Любецький з'їзд князів (1097), на якому перемиг принцип вотчинного землеволодіння (князі визнали право успадкувати землі, якими вони володіли).

Удільні князі створювали апарат влади ближче до своїх вотчин. Роль центру регіональних політичних сил почало відігравати головне місто землі. Удільні князі домагалися відособлення від Києва. В процесі роздробленості в середині XII ст. єдина до цього Давньоруська держава розпалася на ряд окремих земель (князівств). У них відбувалися розвиток і зміцнення місцевого державного апарату та збройних сил. У князівствах почали формуватися місцеві князівські династії: Ростиславичі, Мстиславовичі, Мономаховичі, Ольговичі та ін.

Однак слід зрозуміти, що роздробленість - це не одноразовий акт, а цілий період в історії України, який продовжувався аж до монголо-татарської навали в 1237-1241 роках. Таким чином, політична єдність держави втрачалась поступово. Довгий час зберігались такі ознаки державності, як спільні кордони, єдине законодавство, система церковної організації, прагнення князів об'єднатися для боротьби зі спільними ворогами тощо. Змагаючись за політичне лідерство деякі князі прагнули до відновлення єдності та консолідації Київської Русі. Отже, можна говорити про існування досить сильних тенденцій, прагнень до відтворення єдиної держави.

Однак відносини між землями-князівствами були досить складними, суперечки та незгоди не сприяли однотайності в справі відстоювання єдності Руської землі. Приведіть приклади міжусобної боротьби на теренах Київської держави. До яких наслідків вони приводили?

Треба мати на увазі, що роздробленість Київської Русі загалом була явищем прогресивним, хоч і мала певні негативні наслідки: децентралізація державної влади, ослаблення єдності руських земель підірвали міць Русі в умовах посилення загрози з боку східних кочовиків і західних держав, які вже давно зазіхали на руські землі.

І ще одне: розпад величезних, з'єднаних нашвидкоруч державних утворень на зразок Київської Русі був типовим явищем середньовічної доби. Слабкий зв'язок, величезні відстані, неозначеність кордонів, сильні місцеві традиції - все це закономірні передумови неминучого розпаду держав-імперій. Наприклад, імперії Карла Великого.

Поступальний розвиток Давньої Русі був перерваний монголо-татарською навалою. Коли вона почалась? Наслідки навали були катастрофічними. В руїнах лежали міста і села. Припинили існування чимало осередків ремесла, торгівлі, культури. Населення обкладалося податками, поборами та відбувало численні повинності. За князями були залишені їхні володіння, але вони підкорялися владі ханів та їхніх намісників - баскаків. Зверніть увагу: руські землі не входили до складу заснованої монгольськими

ханами в пониззі Волги монголо-татарської держави - Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї.

Навала кочовиків змінила політичне становище Русі. Хани здійснювали політику, спрямовану на збереження й поглиблення роздробленості, підтримували чвари між князями і цим зміцнювали свою владу над ними. Посилився економічний та політичний занепад Києва та всього Придніпров'я. Київський період в історії України закінчився. Монголо-татарська навала на багато років припинила розвиток Русі. Проте ціною величезних жертв руського населення Західна Європа була врятована від ординців. Розкажіть про боротьбу руських князів і опір місцевого населення монголо-татарам. Незважаючи на катастрофічні наслідки монголо-татарської навали на руські землі, державність на території сучасної України ліквідована не була. Просто політичний центр перемістився на захід. Правонаступником Київської Русі на українських землях стало Галицько-Волинське князівство.

Починаючи розгляд третього питання, необхідно дати характеристику Галицького та Волинського князівств. Коли і за яких умов ці князівства відокремились від Києва? Дайте коротку характеристику цих князівств до їх об'єднання. За яких обставин наприкінці XII ст. на цих землях утворилось об'єднане Галицько-Волинське князівство (або держава). Чому після занепаду Києва воно стало головним політичним центром на півдні й заході Русі? Розкрийте причини, які сприяли посиленню Галицько-Волинської землі: географічне положення, існування розвинутих торговельних шляхів, корисних копалин, зокрема солі, внутрішня та зовнішня політика місцевих князів. Значну роль у зміцненні цього князівства відіграли князі Роман Мстиславович та Данило Галицький. Зверніть увагу на політичний та соціально-економічний розвиток Галицько-Волинського князівства за часів їх правління. Що заважало та гальмувало розвиток?

Політична роздробленість руських земель, яка ще більше посилилася в умовах монголо-татарської навали, вела до появи місцевих особливостей, своєрідних рис у культурі окремих територій (дайте характеристику розвитку літератури, усної народної творчості, літописанню, архітектурі і мистецтву цього часу). Необхідно підкреслити, що водночас між окремими південно-західними землями поступово зміцнювалися економічні, політичні та культурні зв'язки, утворювалися характерні риси й особливості, які пізніше стали притаманними українській мові, культурі, українському етносу в цілому.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвласних країнах у другій половині XIII - на початку XIV ст. На українських землях баскаки з'явилися після падіння Києва. Проводили облік населення і збирали данину в українських землях. На початку XIV ст. хани перестали посилати баскаків в Україну і зобов'язали самих князів збирати данину та відвозити її в Золоту Орду.

Золота Орда – татарська держава, яка існувала в XIII-XV ст. на території Азії та Східної Європи. Виникла внаслідок завойовницьких походів хана Батия.

Калка (Кальгин) – притока р. Кальміус на території сучасної Донецької обл. У 1223 р. на Калці відбулась перша битва руських і половецьких військ із монголо-татарськими ордами Чингізхана.

Натуральне господарство – тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу. З появою та поглибленням суспільного поділу праці було витіснене товарним виробництвом.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, рух за виділення частини держави і утворення нової держави.

"Слово о полку Ігоревім" – видатна пам'ятка літератури Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Автор невідомий.

Угри – давньоруська (українська) назва населення Угорщини.

Уділ – складова частина великих князівств на Русі XII-XVI ст. Управлялась членом великокнязівської землі.

Удільні князівства – княжі володіння, що утворилися внаслідок розпаду Київської держави і перетворились на окремі державні утворення.

Улус - об'єднання кочових племен, підвладна ханові територія.

Феодал – в епоху Середньовіччя - землевласник, власник феода, який експлуатував залежних від нього селян.

Хурал – з'їзд монголо-татарської знаті.

Ярлик – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими князівствами або областями, підкореними Ордою. Наданням ярлика, хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах.

Ятвяги – племена, етнічно близькі до литовців, що жили між середньою течією Німана і верхів'ям Нарева. Відзначались войовничістю. Проти ятвягів ходили походами київські князі. У 1240-1250-х роках ятвяги були підкорені Галицько-Волинським князівством. У 1283 р. були захоплені Тевтонським орденом. У XIII ст. частина земель ятвягів увійшла до складу Великого Литовського князівства.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Андрій Боголюбський (бл.1111-1174) – князь Володимиро-Суздальський - син Юрія Долгорукого, онук Володимира Мономаха. Деякий час князував у Вишгороді під Києвом. Після смерті Юрія Долгорукого завершився процес об'єднання північно-східних земель Київської держави у Володимиро-Суздальське князівство. У березні 1169 року війська Андрія Боголюбського захопили і нещадно зруйнували Київ. Посадив на київському престолі Гліба Переяславського. Проводив політику, спрямовану на зміцнення князівської влади. Був убитий боярською опозицією в своїй резиденції Боголюбово (Суздальщина).

Битий – монгольський хан, полководець, онук Чингізхана. У 1236-1240 роках захопив значну частину руських (українських земель), здобув і зруйнував Чернігів, Переяслав, Київ, Галич, Володимир та інші міста. У 1242 р. на Нижній Волзі заснував монгольську державу - Золоту Орду зі столицею Сарай-Бату.

Берладник Іван (?-1162) – князь, один з представників галицького княжого роду Ростиславичів. Князь Звенигородський. Після невдалої спроби зайняти галицький престол у 1144 році втратив Звенигородське князівство. У 1159 році в союзі з половцями організував похід проти галицького князя Ярослава Осмомисла, але зазнав поразки. Утік до Києва, а згодом - до Греції, де був отруєний.

Бурундай – монголо-татарський воєвода, темник князя Батия. Брав участь у завойовницьких походах монголо-татар на Київську державу та інші країни. У 1258 році був призначений намісником Правобережної України. У 1259-1260 рр. напав на Волинь і змусив Данилу Галицького зруйнувати міські укріплення і відмовитись від наміру позбавитись влади Золотої Орди.

Володимирко (Володимир Володаревич) (1104-1152) – галицький князь (з 1141р.) син Володаря Ростиславича. Об'єднав Перемишльську, Звенигородську, Галицьку і Тербовлянську землі в єдине князівство. Столицею обрав Галич. Намагався підкорити своїй владі і Волинські землі, але зазнав невдачі. Вів тривалу боротьбу проти Угорського королівства. За його правління були закладені основи майбутньої могутності Галицько-Волинської держави.

Володимир Ярославич (?-1198) – галицький князь (1187-1198). Син Ярослава Осмомисла, останній представник галицької князівської династії Ростиславичів.

Володислав Кормільчич (?-?) – галицький боярин. Наприкінці XII - на початку XIII ст. очолював боярську опозицію в галицькій державі. У 1213 р. оголосив себе галицьким князем.

Данило Романович Галицький (1201-1264) – волинський та галицький князь, з 1253 р. - король. Син засновника Галицько-Волинської держави - князя Романа Мстиславича. Об'єднав галицькі та волинські землі, заохочував будівництво нових міст (Холм, Львів та ін.), розбудову старих міст, ремесло і торгівлю. Боровся проти боярської опозиції. Воював з монголо-татарами, але змушений був визнати владу Золотої Орди. Переніс столицю держави зі зруйнованого татарями Галича до Холма, де був похований.

Детько (Дедько) Дмитро (?-1349) – галицький боярин. У 1340-х роках очолював боярський уряд Галицько-Волинського князівства. За його правління князівство зберігало незалежність, відбиваючи всі спроби Польщі, Угорщини і татар загарбати українські землі.

Роман Мстиславович (1152-1205) – галицько-волинський князь, видатний український державний діяч і полководець. Син великого київського князя Мстислава Ізяславича. Об'єднав Волинське і Галицьке князівства (1199). Боровся з боярською опозицією, укріплював князівську владу в Галицько-

Волинському князівстві. Проводив активну зовнішню політику. Загинув під час війни з Польщею.

Юрій II Болеслав (1306-1340) – галицько-волинський князь (1323-1340). Намагався протистояти експансії Польщі та Угорщини, підтримував добрі стосунки з Тевтонським орденом і Литвою. Був одружений з донькою великого князя литовського Гедиміна. У боротьбі проти боярства спирався на підтримку міщан. Був отруєний боярами-змовниками. Невдовзі після його смерті Галицько-Волинське князівство припинило своє існування як незалежна держава.

Ярослав Осмомисл (1130-1187) – князь галицький (1153-1187), син Володимира Володаровича. Брав участь у численних феодалних війнах XII ст., походах проти половців та угрів. Підтримував тісні стосунки з багатьма державами, завдяки чому посилив могутність Галицького князівства. Боровся проти сепаратизму бояр, які намагались втручатися у внутрішні справи держави і навіть у сімейні стосунки великого князя. У "Слові о полку Ігоревім" згадується про могутність Галицької держави часів Я. Осмомисла.

Хронологія основних подій

1142 р.	Об'єднання Володимиром Володаровичем сусідніх земель в єдине Галицьке князівство з центром у Галичі.
Середина XII ст.	Відокремлення Волинського князівства в окрему державу
1152-1187 рр.	Князювання в Галичі Ярослава Осмомисла. Розширення території та зміцнення Галицького князівства.
1155-1157 рр.	Перебування Києва під владою Юрія Долгорукого.
1169 р.	Захоплення Києва дружиною ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського.
1185 р.	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців.
1187 р.	Перша писемна згадка терміну «Україна» (в «Іпатвському літописі» стосовно Переяславської, Чернігівської та Київської земель.)
1199 р.	Об'єднання Романом Мстиславичем Галицького та Волинського князівств в єдине Галицько-волинське князівство.
1223 р.	Поразка руських та половецьких військ від татаро-монгольських орд Чингісхана на р. Калка.
1225 р.	Відвоювання князем Данилом Галицьким у поляків Луцька, Пересопниці з округами. Початок боротьби з галицькою олігархією за Галич.
1234 р.	Утвердження Данила Романовича на галицькому престолі.
1237-1240 рр.	Навала монголо-татар на Русь.
6 грудня 1240 р.	Захоплення монголо-татарами Києва.

1245 р.	Вимушене визнання Данилом Галицьким васальної залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди. Відвідання князем Золотої Орди.
1252-1255 рр.	Вторгнення татарської орди Куремси на територію Галицько-Волинського князівства.
1259 р.	Новий похід татарського війська на українські землі. Остаточне визнання Данилом Романовичем влади Золотої Орди і знищення укріплень навколо великих міст.
1264-1301 рр.	Князювання Лева Даниловича у Галицько-Волинській державі.
1325-1340 рр.	Правління останнього галицько-волинського князя Юрія II Болислава.
1340 р.	Розпад Галицько-волинського князівства. Початок польської експансії в Україні.

Завдання для самостійної роботи. Тести для самоконтролю

1. Період розпаду Київської держави історики часто називають добою феодальної роздробленості, тому що:

- а) ініціаторами розпаду Київської Русі були бояри-феодалі;
- б) причинами роздробленості були подальший розвиток феодальних відносин і зростання феодального землеволодіння;
- в) ваш варіант відповіді.

2. Феодальна роздробленість Русі розпочалася саме в XII ст., тому що:

- а) не було сильного, видатного великого Київського князя, який зміг би припинити процес розпаду;
- б) незгода у середовищі давньоруських князів зводила нанівець усі спроби київських князів зберегти єдність держави;
- в) процес розпаду підштовхували рішення Любецького (1097) з'їзду князів;
- г) ваш варіант відповіді.

3. Чому в XIII ст. зовнішні вороги робили спроби захопити руські князівства:

- а) їх приваблювали родючі землі, багаті міста і торговельні шляхи, які проходили через землі князівств;
- б) вони прагнули скористатися протиріччями і міжусобною боротьбою між окремими князями і поодинці захопити руські князівства;
- в) вони хотіли допомогти руським князям об'єднатися в єдину централізовану державу?

4. Результатом золотоординського панування в руських землях було:

- а) поглиблення феодальної роздробленості і загальмування процесу об'єднання руських земель;
- б) подальший розвиток руських земель, збагачення їхньої культури і їх зближення з азійською культурою;
- в) ваш варіант відповіді.

5. Політичним і культурним центром України в добу феодальної роздробленості Київської держави стало:

- а) Київське князівство;
- б) Чернігівське князівство;
- в) Галицьке князівство;
- г) Галицько-Волинське князівство.

6. М.С.Грушевський називав Галицьке та Волинське князівства безпосередніми спадкоємцями політичних і культурних традицій:

- а) варягів;
- б) західних держав-сусідів;
- в) Київської Русі;
- г) ваш варіант відповіді.

7. Причинами занепаду Галицько-Волинського князівства були:

- а) його залежність від Золотої Орди;
- б) відносна слабкість сил централізації;
- в) припинення княжої династії (Якої?);
- г) агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви;
- д) ваш варіант відповіді.

8. Значення Галицько-Волинського князівства полягає в тому, що:

- а) воно було першою дійсно українською державою, яка охоплювала близько 90% тодішнього населення України;
- б) зупинило агресію з боку західних і східних держав;
- в) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. З якими зовнішніми ворогами на сході, півдні, заході і півночі доводилось боротися українським князівствам?
2. Дайте оцінку роздроблення Київської держави. Чи можна було зупинити цей процес і зберегти Київську Русь? Як саме?
3. Чому збройні сутички з іноземними загарбниками часто закінчувались поразкою руських князівств?

Семінар №4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЧАСИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ (2 год)

План

1. Початок польської експансії на українських землях. Загарбання Галичини Польщею.
2. Перехід Волині та Наддніпрянщини під владу Литви. Становище українських земель у складі Великого Литовського князівства.
3. Люблінська унія 1569 р. Україна в складі Речі Посполитої. Посилення соціального, національного та релігійного гноблення.
4. Братства та їх роль у боротьбі за релігійні та національні права українців.

Питання для самостійного вивчення

1. Утворення Московської держави та її роль в історії українського народу.
2. Історія формування Литовського князівства.
3. Піднесення української культури в другій половині XVI-XVII ст.

Теми доповідей та повідомлень

1. Литовські статuti.
2. Українські міста: ремесла, торгівля.
3. Уніатська (греко-католицька) церква.
4. Утворення фільваркового господарства.
5. Селянські виступи в XV - поч. XVI ст.
6. Російсько-українські взаємозв'язки в XV-XVI ст.
7. Розвиток освіти.
8. Братства та їх роль у суспільно-політичному житті України.
9. Українська шляхта.
10. Оцінки Берестейської церковної унії (1596 р.) в історичній літературі.
11. Організація шкіл та друкарень.
12. Полемічні та історичні твори другої половини XVI-початку XVII ст.
13. Основні риси українського побуту в XV-XVI ст.
14. Український жіночий та чоловічий одяг.
15. Виникнення й поширення назви "Україна".

Література

1. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К. : Вища школа, 2008. – 357с.
2. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1990. – 420 с.
3. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. - Т.1 (до половини XVII століття) / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 2001. – 617 с.
4. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 380 с.
5. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К. : Наукова думка. – 2007. – 385 с.
6. Історія України: нове бачення / за ред. Смолія В.А. – у 2 т. - Т. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 460 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – у 2 т. - Т. 1. – К. : Либідь, 1992. – 517 с.
8. Русіна О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русіна. – К. : Либідь, 1998. – 215 с.

9. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - початок XVIII ст.) / П. М. Сас. – К. : Наукова думка, 1998. – 180 с.
10. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 717 с.

Методичні рекомендації

Протягом другої половини XIII ст. - першої третини XIV ст. Галицько-Волинське князівство досягло значного рівня політичного та економічного розвитку. Однак відносна слабкість централізації, припинення княжої династії, віроломна політика Орди - усе це спричинило до того, що князівство стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав - Польщі, Угорщини та Литви, які перетворилися в той час на сильні централізовані держави. З 40-х рр. XIV ст. Польща почала завойовницькі походи і до 1349 р. завоювала всю Галичину. Зверніть увагу на особливості польської експансії в Україні. Які сили в Польщі були зацікавлені в приєднанні українських земель до королівства і чому?

Польська експансія в Україні розпочалася за правління Казимира III Великого (1333-1370). В цей час Польща захопила Галич, Перемишлянщину, західну частину Волині. Які основні наслідки польської експансії в Україні? Що несло польське панування українському народові?

У XIII ст. литовські племена ятвягів утворили свою державу і почали приєднувати до своєї держави спочатку білоруські, а пізніше і українські землі: Волинь, Берестейщину, Чернігівщину, Київщину та Переяславщину. З цього часу історія українських земель була тісно пов'язана з історією Великого Князівства Литовського. Таке стрімке зростання Литви за рахунок східнослов'янських племен здається парадоксальним і тому потребує пояснення. Спробуйте дати відповідь на питання: чому українські землі в досить короткий час стали відносно легкою здобиччю не досить сильної литовської держави? Чим відрізнялась литовська експансія в Україні від польської? Чому українці віддавали перевагу литовській експансії перед татарською? У чому полягає суть принципу управління литовських князів на руських землях: „Старого не рушимо, а нового не впроваджуємо”.

Безумовно, успішному приєднанню руських земель до Литви сприяло ослаблення Золотої Орди внаслідок феодалних усобиць та її розкол на ворогуючі угруповання. Приєднання українських та білоруських земель перетворило Велике Литовське князівство в одну з найбільших держав Європи.

Але вже наприкінці XIV ст. Литва почала шукати союзу з Польщею. Чим це було викликано? Розкрийте причини, зміст і основні наслідки для українців Кревської унії 1385 року. Як зустріли ідею унії у Великому Литовському князівстві? За яких обставин великим князем Литовським став Вітовт?

Зверніть увагу на те, що Вітовт зумів перетворити Литовське князівство на велику централізовану державу. Яким чином? Чому реформи

Вітовта привели до погіршення стосунків між литовцями та українцями? Як складались його стосунки з Польщею, зокрема з королем Ягайлом? Розкрийте умови Городельської унії 1413 року. У чому полягала її небезпека для України? Як повела себе еліта українського суспільства? Чому? Уряд Польщі, скориставшись із зовнішніх та внутрішніх проблем Литовського князівства, посилив вплив поляків в Україні, сприяв насадженню католицизму.

Після смерті Вітовта могутня централізована держава відразу розпалася. Розпочалась довготривала громадянська війна, яка значно послабила Литву і Україну. До цього ж у цю війну активно втрутилась Польща.

Визначте статус українських земель у складі Великого князівства Литовського. Назвіть характерні ознаки автономії. Чому, на Вашу думку, автономія України поступово обмежувалась і була перехідним етапом до бездержавності?

Якими обставинами (внутрішніми та зовнішніми) було викликане нове зближення Польщі і Великого князівства Литовського? Які суспільні кола в самій Польщі були зацікавлені в об'єднанні з Литвою і чому? Які політичні сили в Литві та Україні були зацікавлені у створенні Речі Посполитої і чому? Польські магнати і шляхта добивалися включення (інкорпорації) Литовської держави до складу Польщі і захоплення українських земель, що входили до складу Литви. 1 липня 1569 року в Любліні сейм схвалив нову польсько-литовську унію, за якою Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу - Річ Посполиту, на чолі якої стояв один державець, що мав титул короля польського та великого князя литовського.

Після Люблінської унії більшість українських земель опинилась у складі шляхетської Польщі. Якщо українська автономія у Великому князівстві Литовському давала змогу зберегти значною мірою українські державні традиції, то Люблінська унія фактично з ними покінчила. Підписання унії стало поворотним моментом в історії українського народу. Вперше постало питання про існування українців як етносу. Якщо литовський уряд традиційно толерантно ставився до звичаїв українського народу, його віри, економічного та культурного життя, створюючи умови для його подальшого розвитку, то польська влада, магнати і шляхта проводили політику, спрямовану на знищення залишків спадщини Київської Русі, насильне покатоличення та закріпачення селян.

У другій половині XVI - початку XVII ст. сталися значні зрушення в соціально-економічних відносинах. У цей час інтенсивно зростало землеволодіння: магнатське, шляхетське, церковне. Зміцнення і зростання великої феодальної власності на землю призводило до посилення кріпацтва. Основою феодального господарства ставали фільварки. Руйнування старовинного аграрного ладу розпочалося з виданням "Устави на волоки" 1557 р. (дайте характеристику цьому джерелу). За "Уставою на волоки" все господарство селянина підпорядковувалося інтересам фільварку. Становлення фільваркової системи супроводжувалося подальшим розвитком

кріпацтва та оформленням кріпосного права (Литовський статут 1588 р.). Дайте характеристику розвитку в цей час міст, торгівлі, ремесел. Зверніть увагу на те, що в цей період з'являються мануфактури. З розвитком ремесел, промислів і торгівлі поглиблювалася соціальна диференціація міського населення. Схарактеризуйте соціальні групи, що існували тоді.

Захоплюючи українські землі, польські магнати ставили за мету повністю підкорити собі український народ. Для цього Річ Посполита вирішила змінити релігію українського люду. Була висунута ідея унії - об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю Римського Папи. Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших українських магнатів і шляхтичів, які намагалися зрівнятися у своєму політичному становищі з польськими феодалами. Згідно з рішенням Берестейської церковної унії (1596) уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, шляхта, яка прийняла унію, одержувала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством. Уряд оголосив унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Отже, православна церква стала, з точки зору польської влади, "незаконною", почалися національно-релігійні переслідування. Православним українцям заборонялось займати вищі державні посади; у містах православні українці не допускалися до участі в органах самоуправління; українським ремісникам заборонялось об'єднуватись у цех і займатися певними ремеслами, у менш вигідних умовах опинились українські православні купці, вони змушені були платити більші податки тощо.

Соціально-економічні процеси і політичні умови другої половини XVI - початку XVII ст. викликали великі зрушення в духовному житті України. Піднесення суспільно-політичного життя значно посилюється з появою братств - громадських православних організацій міського населення. Прогресивні сили, що гуртувалися навколо братств, рішуче вступали в боротьбу за розвиток рідної культури, вбачаючи в цьому запоруку визволення народу від соціального, національного та релігійного гноблення. Розкрийте роль у цьому процесі братських шкіл: Острозької та Києво-Могилянської колегій.

Одним із напрямів діяльності братств були видавнича справа та книгодрукування, які сприяли поширенню в народі знань і прогресивних ідей, вони відкривали і на свої кошти утримували школи, лікарні. Окремі братства намагалися створити міське самоврядування, незалежне від влади Речі Посполитої, активно виступали проти заборони православним брати участь у діяльності магістратів.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які утворились при церковних парафіях у Україні в XV-XVI ст. Опікувалися церквою, дбали про її підтримку, допомагали бідним,

організовували шпиталі, школи, друкарні. З часом набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення.

Братські школи – навчальні заклади в Україні, які були засновані і утримувались братствами. Заклади освіти і одночасно центри боротьби проти колонізаторської політики польського уряду. Надавали освіту дітям різних суспільних станів.

Бурса – гуртожиток для бідних учнів братських шкіл і студентів середньовічних університетів.

Воєводство – адміністративно-територіальна одиниця в Литві та Польщі в XV-XVIII ст.

Єзуїти – члени найбільш впливового католицького чернечого ордену. Поширювали ідеї християнства, намагались поширити вплив католицизму і влади Папи Римського. Створювали єзуїтські школи та колегіуми, які відзначались високим рівнем викладання і діяли в багатьох містах України.

Ляхи – староукраїнська назва поляків, походить від поширеного серед них ім'я Лех.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від управління та суду феодалів і створювали органи місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права і свободи різних станів міського населення.

Магістрат – орган міського самоврядування в українських містах, який користувався Магдебурзьким правом.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, польських, литовських землях з другої половини XIV ст.

Синьоводська битва – битва в 1362 році між об'єднаними литовсько-українськими військами під проводом Ольгерда та військом Золотої Орди на берегах річки Сині Води (на території сучасної Кіровоградської області) закінчилась перемогою Ольгерда. Поразка ординського війська підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга. Перемога дала можливість Ольгерду розширити свої володіння за рахунок Поділля і Придніпров'я.

Тевтонський орден – німецький, католицький духовно-лицарський орден, який утворився наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У XIII ст. на захоплених у прусів, литовців, поляків землях Прибалтики орден заснував феодальну державу. У 1410 році орден був розгромлений під час Грюнвальдської битви. Експансія Тевтонського ордену була припинена. У 1525 році володіння ордену в Прибалтиці перетворились в герцогство Прусія. Унія - об'єднання, союз держав: персональна - під владою одного монарха (наприклад, Кревська); реальна - на основі угоди між державами або одностороннього акту більш сильної держави; релігійна, наприклад, Берестейська церковна унія (1596).

Фільварок – у Польщі, Литві, Україні та Білорусії в XIV-XIX ст. багатогалузеве феодальне господарство, яке ґрунтувалось на дармовій праці кріпаків. Селяни виконували дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була в їхньому користуванні. У фільварках сільськогосподарська

продукція не лише вирощувалась, а й перероблювалась та відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів.

Шарварки – у XVI - середині XIX ст. додаткова до регулярної панщини повинність селян працювати на будівництві та ремонті доріг, мостів, гребель тощо.

Шляхта – в деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Балабан Гедеон (1530-1607) – український церковний діяч, львівський єпископ. У 1590 році брав участь в усіх переговорах із Ватиканом про об'єднання православної та католицької церков. Але в 1596 році на Берестейському Соборі підтримав князя К Острозького і виступив проти унії. Засновник шкіл та друкарень, піклувався про шкільну справу.

Гедимін (?-1341) – великий князь литовський (1316-1341). Поводив активну політику захоплення і приєднання українських і білоруських земель. У 1340 р. після смерті галицько-волинського князя Юрія Болеслава поставив свого сина Любарта волинським князем. Титулував себе "королем литовців і руських". Засновник міста Вільнюс.

Любарт (?-1385) – князь литовський (1340-1385), галицько-волинський (1340-1349), волинський (1349-1385), син Гедиміна.

Міндовг (?-1263) – великий князь литовський. Об'єднав під своєю владою більшість литовських земель.

Ольгерд (1296-1377) – великий князь литовський (1345-1377), син Гедиміна. Розширив володіння Великого князівства Литовського за рахунок українських земель. Приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену.

Острозький Костянтин-Василь (1526-1608) – видатний український політичний і культурний діяч, князь, власник великих маєтностей на Волині, один з найбільш впливових політичних діячів того часу. Захищав політичні інтереси України, очолив опозицію, яка виступала проти укладання Люблінської унії. Відстоював ідею входження України до складу Речі Посполитої на рівних правах з Польщею і Литвою. Засновник шкіл, академії та друкарні. Активно впливав на релігійне життя в Україні. Виступав проти Берестейської церковної унії.

Рогоза Михайло (1540-1599) – православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1589), з 1596 року - митрополит греко-католицької церкви. У 1595 році разом з іншими єпископами прийняв рішення про укладення унії між католицькою і православною церквами.

Свидригайло (?-1452) – великий князь литовський (1430-1432), син Ольгерда, молодший брат Ягайла. Був проголошений великим князем литовським після смерті Вітовта, очолив опозицію проти Ягайла. Після усунення з

великокнязького престолу продовжував боротьбу за владу, спираючись на підтримку православної української та білоруської знаті.

Ягайло (Владислав II Ягайло) (1348-1434) – великий князь литовський (1377-1392) і польський король (1386-1434). Син Ольгерда. Засновник династії Ягелонів. Уклав Кревську угоду в 1385 році, що передбачала входження Великого князівства Литовського до складу Польського королівства і прийняття католицизму усім населенням Литви. Під тиском опозиції змушений був згодитись на повернення Литві політичної самостійності.

Ядвіґа (1371-1399) – польська королева (1384-1399). Після укладення Кревської унії 1385 р. управляла Польщею разом з Владиславом II Ягайлом. Мала свою власну канцелярію, брала участь у вирішенні зовнішньополітичних питань. У 1387 році очолила похід польської шляхти на Галичину, внаслідок чого відбулось остаточне включення частини земель Галицько-Волиньського князівства до складу Польщі. Проблеми між Польщею і Тевтонським орденом намагалась вирішити мирним шляхом. Протидіяла спробам Вітовта розірвати умови Кревської угоди. Дбала про розвиток освіти, науки та мистецтва в країні.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Берестейська унія (1596) – церковна унія, укладена між католицькою та православною церквою, внаслідок чого утворилась Українська греко-католицька церква. Ініціатором унії був львівський єпископ Гедеон Балабан. Згідно з умовами унії українська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, вживання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство зберігало право одружуватись. Але греко-католицька церква підпорядковувалась папі римському та приймала догмат католицької церкви. Православне духовенство, яке визнало церковну унію, урівнювалось у правах з католицьким, звільнялось від сплати податків та виконання інших повинностей.

Городельська унія (1413) – угода, між польським королем Владиславом II Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом, укладена в м. Городлі. Угода підтверджувала існування Литовського князівства як окремої незалежної держави, але визнавалась політична зверхність польського короля. Передбачалось проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн. Католицька шляхта обох держав зрівнювалась у правах.

Кревська унія (1385) – угода укладена між Польщею і Великим князівством Литовським у м. Крево (Литва). Шлюбна угода між великим литовським князем Ягайлом та польською королевою Ядвіґою, передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину державу під владою одного короля. Литва формально мала зберігати незалежність. Основна мета унії - об'єднати збройні сили двох держав для боротьби з Тевтонським орденом.

Литовські статuti (1529, 1566, 1588) – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, які діяли на захоплених ним українських землях у XVI - першій половині XIX ст. Норми Литовських статутів закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові норми феодальної експлуатації селянства. Статuti посилили кріпосне право, в той же час частково обмежили свавілля магнатів. Остаточо скасовані в 1840 році.

Люблінська унія (1569) – угода про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу - Річ Посполиту. На чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався Королем польським і Великим князем литовським.

Судебник Казимира IV (1468) – законодавчий акт Великого князівства Литовського - перший кодекс норм кримінального права та судочинства Литовської держави. Базувався на правових нормах "Руської правди", попередніх великокнязівських привілеях, ухвалах, уставах та звичаєвому праві литовських, білоруських та українських земель. Закріпив за феодалами права імунітету, перетворив вільних селян на кріпаків. Діяв до прийняття першого Литовського статуту (1529).

"Устава на волюки" (1557) – правовий документ, затверджений польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом, про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського.

Хронологія основних подій

1340 р.	Похід польсько-угорського війська Казимира на Львів. Початок боротьби між Литвою і Польщею за галицькі та волинські землі.
1349-1352 рр.	Польсько-литовська війна за українські землі.
1362 р.	Перемога литовсько-українського війська на чолі з князем Ольгердом над татарами у битві на р. Сині Води. Включення Київщини та Поділля до складу Литовського князівства.
1385 р.	Кревська унія Литви та Польщі.
1387 р.	Остаточне захоплення Галичини Польщею.
1392-1430 рр.	Княз.вання у Литві Вітовта.
1397-1398 рр.	Розгром Вітовтом дрібних татарських ханів на півдні Правобережної України. Приєднання земель Північного Причорномор'я до Великого князівства Литовського.
1399 р.	Поразка литовського війська у битві з татарами на р. Ворскла.
1399 р.	Перша спроба ліквідації удільного устрою України у складі Великого князівства Литовського.
1401 р.	Вільненська угода. Визнання Литвою васальної

	залежності від Польщі.
1410 р.	Грюнвальдська битва. Розгром об'єднаними силами литовців, поляків, білорусів і українців Тевтонського ордену.
1413 р.	Городельська унія між Литвою та Польщею.
1430-1440 р.	Боротьба литовського князя Свидригайла проти впливу Польщі.
1449 р.	Проголошення незалежності Кримського ханства від Золотої Орди.
1452 р.	Перетворення Волинського князівства на воєводство.
1453 р.	Завоювання турками Константинополя та посилення їх експансії на північні землі.
1471 р.	Перетворення Київського князівства на воєводство. Остаточна ліквідація княжого устрою в Україні.
1475 р.	Визнання Кримським ханством своєї васальної залежності від турецького султана.
1480 р.	Остаточне визволення Московської держави від влади Золотої Орди.
1500-1503 рр.	Війна між Литвою і Московією; приєднання до Москви Чернігівщини й Сіверщини.
1569 р.	Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
1574 р.	Видання Іваном Федоровим «Апостола» - першої друкованої книги в Україні.
1576 р.	Відкриття Острозької академії.
1585 р.	Заснування у Львові першого в Україні Успенського православного братства. Відкриття першої в Україні братської школи у Львові.
1596 р.	Берестейська церковна унія.

Завдання для самостійної роботи. Тести для самоконтролю

1. Захоплені Литовською державою південно-західні Руські землі в другій половині XIV ст.:

- а) остаточно втратили державність і право на місцеве самоврядування;
- б) перебували на становищі удільних князівств із залишками місцевої автономії;
- в) включились в активну боротьбу з литовськими загарбниками;
- г) ваш варіант відповіді.

2. Кревська унія між Литвою та Польщею була підписана насамперед з метою:

- а) запобігти посиленню Московського князівства та його прагненню приєднати до себе українські та білоруські землі;
- б) об'єднати сили для боротьби з Тевтонським орденом;
- в) створити велику державу і почати експансію в Європі;

г) ваш варіант відповіді.

3. Кревська унія:

а) сприяла посиленню Литовського князівства;

б) ліквідувала незалежність Литовського князівства шляхом його повного включення до складу Польського королівства;

в) призвела до посилення залежності Литви від Польщі;

г) ваш варіант відповіді.

4. Великий литовський князь Вітовт, прагнучи зберегти самостійність Литовського князівства:

а) спирався на підтримку українського і білоруського православного люду, надаючи йому більших прав і свобод;

б) зміцнив центральне управління, тим самим посиливши залежність українських і білоруських земель від Литви;

в) звернувся за підтримкою до Москви і Золотої Орди;

г) ваш варіант відповіді.

5. Війна між Великим Литовським князівством і Російською державою за право володіти українськими і білоруськими землями увійшло в історію під назвою:

а) Північна війна;

б) Литовська війна;

в) Лівонська війна;

г) ваш варіант відповіді.

6. Люблінська унія 1596 року передбачала:

а) повну інкорпорацію Литви до складу Польської держави;

б) надання Литві адміністративної автономії;

в) збереження Литвою повної незалежності;

г) ваш варіант відповіді.

7. Утворення Речі Посполитої для українського народу:

а) мало позитивні наслідки, оскільки сильна польсько-литовська держава надійно захищала його від іноземних загарбників;

б) стало трагедією для українців, бо на Україні посилювався національний, феодальний та релігійний гніт;

в) нічого не змінило, бо на зміну одним хазяям прийшли інші, які не відрізнялись від попередніх;

г) ваш варіант відповіді.

8. Об'єднання польської католицької та української православної церков у Бресті в 1596 році було спричинене:

а) бажанням духовенства зберегти православну церкву, що гинула, хай навіть і шляхом важкого компромісу;

б) бажанням українського та білоруського православного духовенства шляхом компромісу отримати такі самі права і привілеї, якими користувалось католицьке духовенство в Польщі;

в) бажанням українського духовенства та шляхти наблизити українське суспільство до здобутків європейської культури;

г) ваш варіант відповіді.

9. Однією з основних вимог церковної унії було:

- а) об'єднання двох церков на рівних засадах;
- б) приєднання Східної (православної) християнської церкви до Західної (католицької);
- в) повну ліквідацію православної церкви;
- г) ваш варіант відповіді.

10. Прийняття церковної унії:

- а) заспокоїло народні маси України і змирило їх з новою державою;
- б) залишило населення байдужим до релігійних змін;
- в) призвело до нового піднесення руху опору колонізаторам в Україні;
- г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Які верстви населення Великого князівства Литовського прагнули об'єднатися з Польщею, а які навпаки боялися цього злиття?
2. Чим, на Ваш погляд, була Брестська церковна унія: спробою зберегти український народ від насильного покатоличення чи релігійним компромісом, який надав уніатському духовенству додаткові права та привілеї? Які її основні наслідки для України?

Семінар № 5. КОЗАЦТВО В БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (2 год)

План

1. Причини виникнення козацтва та походження його назви.
2. Запорозька Січ. Устрій, господарство, воєнна організація.
3. Боротьба козацтва проти турків і татар.
4. Козацько-селянські повстання. Утворення реєстрового козацтва.

Питання для самостійного вивчення

1. Соціальний склад козацтва.
2. Козацька громада.
3. Козацтво до середини XVI ст.

Теми доповідей та повідомлень

1. Дмитро Байда-Вишневецький.
2. Криштоф Косинський.
3. Северин Наливайко.
4. Петро Сагайдачний.

5. Побут українських козаків.
6. Одяг українських козаків.
7. Атрибути гетьманської влади. Козацькі клейноди.
8. Церква і школа в Запорозькій Січі.
9. Господарство запорозьких козаків.
10. Військове мистецтво козаків.
11. Зв'язки запорозького та донського козацтва.
12. Адміністративно-політичний устрій Запорозької Січі.
13. Перші походи українських козаків.
14. Проблеми козацтва в історичній літературі.
15. Запорозьке козацтво в художній літературі.

Література

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 407 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав. – 2004. – 708 с.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. - К. : Наукова думка, 1994. – 190 с.
4. Грушевський М. С. Історія української козаччини. До року 1625 / М. С. Грушевський // Вітчизна. – 2009. – № 1-11.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2-х т. - Т. 1 / Д. Дорошенко - К. : Глобус, 1991. – 570 с.
6. Історія України: курс лекцій: в 2-х кн. - Кн. 1. – К. : Либідь, 1991. – 700 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2-х т. – Т. 1. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 517 с.
8. Сас П. Хотинська війна 1621р. / П. Сас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 520 с.
9. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 17 – 25.
10. Сторінки воєнної історії : Зб. наук. ст. / голов. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – 228с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – в 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990-1991.

Методичні рекомендації

Проблема козацтва - одна з центральних в історії України доби феодалізму. Далі на схемі показано основні економічні, соціальні, політичні

та національно-стратегічні причини виникнення та посилення козацтва. Назвіть основні джерела його формування.

Основна причина утворення козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися на українських землях у другій половині XV-XVI ст. Польща і Литва дедалі обмежували самоврядування цих земель аж до повної ліквідації залишків їхньої автономії. Посилювалася експансія католицтва.

Статут 1529 року узагальнив попередні обмеження селянської волі та зробив селянство безправним. Козацтво виникло як форма протесту народу проти зростаючого соціального, релігійного та національного гноблення, посилення кріпацтва.

Найвидатнішим явищем в історії козацтва було утворення в середині XVI ст. Запорозької Січі. Видатну роль у згуртуванні запорозького козацтва у збройну силу, фактично автономну у ставленні до уряду польсько-Литовської держави, відіграв князь Дмитро вишневецький. Розкажіть про життя та діяльність цього видатного політичного діяча. Згодом запорожці очолили рух свого народу за соціальне, релігійне та національне визволення. Січ стала зародком нової української козацько-старшинської державності.

На другу половину XVI ст. січовики створили значне військо зі стрункою організацією. Вже наприкінці XVI ст. Запорозька Січ починає відігравати помітну роль і в міжнародних справах. Врешті-решт Запорозька Січ стає не лише основною силою в боротьбі проти турецько-татарської агресії, як того домагалася Польща, а й центром національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Козацтво протягом короткого часу перетворилось на нову українську національну еліту на тлі занепаду старої - шляхетської еліти, яка перейшла на бік поляків.

Поясніть чому Запорозьку Січ як політичне утворення вважають зародком майбутньої української держави? Які досить виразні ознаки державності вона мала? За якими законами жила? Що являло собою знамените козацьке військо? Дайте характеристику суспільних відносин на Запоріжжі, його правової системи. Вже до середини XVI ст. козацтво розділилося на багатих (старшину, дуків) та бідних (голоту), які часто змушені були працювати в господарствах заможних козаків. І все ж, не дивлячись на це, усі козаки вважались рівними за правами і обов'язками.

Значна роль належить запорозьким козакам у боротьбі проти турецьких і татарських згарбників. Козацькі походи 1494, 1496 і 1498 років завдали перших поразок кримським татарам. Розкажіть про ці походи. Кримське ханство змушене було звести на Дніпрі та Перекопі фортеці, які мали захищати крим від козаків. Запорозьке козацтво, зміцнюючись, ставало дедалі надійнішою перепоною нападам турків і татарів, захищало українські землі від руйнувань.

З кожним роком у відповідь на набіги татарів і турків козаки дедалі частіше відправлялися в походи на їхні володіння, громили ворожі сили і визволяли невільників. Завдяки активній наступальній тактиці козаки підривали могутність Кримського ханства, і Туреччина перетворилась на

провідну силу в боротьбі проти цих держав. Народні пісні й думи з великою любов'ю оспівують ці козацькі визвольні походи та героїзм їхніх учасників. Наведіть приклади вдалих походів козаків проти Туреччини та Криму в XVI-XVIII ст. Успіхи Запорозької Січі були помічені далеко за межами України. Уряди різних західноєвропейських країн запрошували українських козаків на військову службу, втягуючи таким чином Січ в орбіту європейської політики.

Кінець XVI ст. - це час загострення боротьби українського козацтва і селянства проти соціального та національного гніту. Зверніть увагу на передумови цієї боротьби. Схарактеризуйте козацько-селянські повстання 90-х років XVI ст. під проводом К. Косинського та С. Наливайка, причини, які привели до поразки (відсутність єдиного командування, стихійність, розрізненість, погане озброєння, тощо). Повстання 1591-1596 років завдали відчутного удару шляхетській Речі Посполитій і підготували умови для подальшого розвитку народно-визвольного руху в Україні. Річ Посполита намагалася припинити зростання козацтва, в якому бачила загрозу для себе. Вже на початку XVI ст. польський уряд робить спробу використати січових козаків на державній службі. З цією метою створюється реєстрове козацьке військо, яке розмістилося на окремі території і мало власне самоврядування. Реєстрові козаки звільнялися від податків, одержували право власності на землю тощо, отримували платню за військову службу.

Проте сподівання уряду за допомогою реєстровців розколоти козацтво, взяти під контроль Січ не справилися. Дух козацтва, який розлився по всій Україні, проникав у різні верстви українського народу, у найрізноманітніші сфери життя і спонукав народ до боротьби проти іноземного гноблення, за свободу і державність.

Розкажіть про козацько-селянські повстання 1625-1638 років. Чим вони були викликані? Чому потерпіли поразку? Зверніть увагу на зміст Ординації Війська Запорозького 1638 року Чому період 1638-1648 років поляки називали "золотим десятиліттям".

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Булава – один з клейнодів у реєстровому козацькому війську на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Головна ознака влади гетьмана та кошового отамана. Вперше була надана козакам разом з іншими клейнодами польським королем Стефаном Баторієм 1576 року, і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Мала форму кулі на палиці, виготовлялась найчастіше зі срібла, інколи була позолочена та оздоблена коштовним камінням.

Бунчук – козацька військова регалія у вигляді палиці з кулею, над якою прикріплювалися китиці або волосся з хвоста коня чи тура. Був ознакою влади гетьмана (на Запорожжі - кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому. Носив і відповідав за його збереження бунчуковий товариш (бунчужний).

Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів, які знаходились на лівому березі Дніпра, нижче від о. Хортиці. У XVI-XVIII ст. навпроти

Великого Лугу знаходилась Запорозька Січ. На території Великого Лугу жили і господарювали запорозькі козаки. Загальна площа його становила понад 400 тис. кв. кілометрів, він був для українського народу символом безпеки і волі. У 1956 році цю територію затопили водами Каховського моря.

Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська.

Військо Запорозьке низове, реєстрове – офіційна назва реєстрового козацтва, яке перебувало на службі у польського короля.

Військо Запорозьке – офіційна назва української національної держави - Гетьманщини та її збройних сил.

Гіреї - династія Кримських ханів (XV-XVIII ст.).

Городові (міські, волосні) козаки – частина українського козацтва, яка проживала не на Січі, а в містах, або на волостях - землях, які перебували під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського, а пізніше - Речі Посполитої.

Дике поле – історична назва українських і південноросійських степів між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Дніпра та Десни. Стихійно освоювалось у XVI-XVII ст. селянами-втікачами та заселялась "служивим" людом в умовах боротьби проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетської експансії.

Зимівник – назва хутора в запорозьких козаків, що являв собою велике господарство, в якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. - академія) – один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі. Утворилась у 1632 році внаслідок об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл. Назву отримала на честь її покровителя - митрополита П. Могили.

Кіш – назва Запорозької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорозького військового товариства.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва.

Кобзарі – українські народні співці, які виконували історичні думи під акомпанемент кобзи. Брالی активну участь у козацьких походах, підносили бойовий дух війська.

Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, переважна більшість, яких виникла на Запорозькій Січі. Визначали суспільні відносини, що склалися в козацькому суспільстві: порядок землекористування, укладення угод, види злочинів і покарань за них; чітко регламентували права і обов'язки старшини.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва XVI-XVIII ст. Як правило, вони були різнокольоровими, із зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа на Запорозькій Січі. Очолював канцелярію - військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава, яка існувала на території Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання в 1449-1783 роках.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Очолював курінний отаман.

Надвірні козаки – військові формування (приватні війська), що утримувались польськими магнатами в XVI-XVIII ст. в Україні. Звільнялись від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. Використовували для охорони панських маєтків, міст, придушення виступів селян-кріпаків та мешканців міст, які належали магнатам.

Ногайська Орда – державне утворення, що виникло наприкінці XIV ст. внаслідок розпаду Золотої Орди. Частина Орди - Мала Орда кочувала в південно-українських степах. Як васал кримського хана брала участь у грабіжницьких нападах на українські землі.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця в Запорозькій Січі. Очолював полковник, який зосереджував у своїх руках всю адміністративну, військову, судову та фінансову владу. Адміністрація паланки - писар, отамани слобод та ін.

Пернач – вид булави, головний символ полковницької влади в Україні.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). Перший реєстр у 1572 році (300 козаків).

Січова Рада – загальна військова рада на Запорозькій Січі. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі.

Табір – характерна особливість козацької тактики ведення бою в умовах степу.

Томаківська Січ – одно з перших укріплень запорозьких козаків на дніпровському острові Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця, нині затоплений водами Каховського водосховища). Існувала із середини XVI ст. до 1593 року.

Універсали – державні документи XV-XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді - полковниками та представниками генеральної старшини.

Уходники – у XV-XVI ст. люди із прикордонної зі степом смуги українських земель, які, об'єднавшись у ватаги, йшли в Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Були одним з основних джерел формування козацтва до середини XVI ст.

Чайка – військовий човен запорозьких козаків у XVI-XVII ст.

Ясир – бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Баторій Стефан (1533-1586) – польський король (з 1576). За його правління польський уряд зробив спробу знищити Запорозьку Січ. Королівський універсал 1578 року забороняв пускати козаків "на волость" і продавати козакам зброю і порох. С.Баторій використав козацтво під час війни Польщі з Московською державою. Збільшив кількість реєстрового козацтва до 500 осіб (дещо пізніше - до 600), надав їм ряд привілеїв: вперше козаки отримали клейноди - хоругву, бунчук, булаву, печатку. У володіння реєстровців було передано місто Трахтемирів і Зарубський монастир.

Боплан Гійом-Левассер (1600-1673) – французький військовий інженер і картограф. Перебуваючи на службі у польських королів (1630-1648), керував будівництвом фортець та замків у тому числі і фортеці Кодак (1635), яка мала повністю ізолювати Запорозьку Січ від інших українських земель. У 1650 році видав "Опис України, або області Королівства Польського", який містить цінні дані з історії, географії та культури України, докладний опис побуту і звичаїв українського народу. У 1648-1650 роках склав карту України.

Вишневецький Дмитро Іванович (?-1563) – український князь, перший із достовірно відомих козацьких гетьманів. Староста Черкаського та Канівського повітів. Разом з козаками збудував на острові Мала Хортиця замок, що став прототипом Запорозької Січі. Здійснював походи козаків проти Туреччини та Кримського ханства, відбивав напади кримських татар на Хортицю. У 1563 році зазнав поразки в бою під Сучавою, потрапив до полону і був закатований турками. Герой української народної думи про Байду.

Косинський Криштоф (?-1593) – гетьман запорозьких козаків. Очолив перше велике повстання козаків 1591-1593 років.

Могила Петро Симеонович (1596-1647) – політичний, культурний та релігійний діяч України. У 1625 році прийняв чернецький постриг. З 1627 - архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 - митрополит київський і галицький. Активний борець з уніатством. Добився виконання легалізації української православної церкви в Речі Посполитій. Автор ряду богословських творів, численних полемічних праць і проповідей. У 1631 році відкрив Лаврську школу, яка в 1632 році була об'єднана з Київською братською школою і з 1633 року відома як Києво-Могилянська колегія. Діяльність П.Могили сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства. У 1996 році канонізований Українською православною церквою.

Наливайко Северин (1560-1597) – козацький ватажок кінця XVI ст., керівник козацького повстання 1594-1596 років в Україні і Білорусії.

Острянин (Остряниця) Яків (?-1641) – гетьман запорозьких козаків, керівник козацького повстання 1638 року. Після поразки повстання з частиною козаків відступив у Слобідську Україну, де заснував місто Чугуїв. Загинув під час козацьких заворушень у 1641 році.

Павлюк (Бут) Павло Минович (?-1638) – козацький гетьман, керівник національно-визвольного повстання в Україні (1637) Після придушення повстання страчений поляками.

Сагайдачний (Конашевич-Сигаїдачний) Петро Кононович (1570-1622) – гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний діяч та меценат. Походив з української православної шляхти. Закінчив Острозьку греко-слов'яно-латинську академію. З 1601 року перебував на Запорозькій Січі. Обраний гетьманом українського козацтва. Завдяки його діяльності козацьке військо перетворилось на регулярне військове формування. Очолював козацькі походи проти турків і татар. Під його керівництвом козаки здобули міста-фортеці Парну, Очаків, Перекоп, Трапезунд, Кафу. Завдяки вдалішим походам і перемогам козаки здобули міжнародне визнання. Сагайдачний відомий як видатний борець за права української православної церкви і діяч, який дбав про розвиток освіти, науки та культури в Україні.

Скидан Карно Павлович (?-1638) – полковник запорозьких нереєстрових козаків, один з керівників національно-визвольних повстань 1637-1638 років.

Сулима Іван Михайлович (?-1635) – гетьман нереєстрового козацтва. Активний борець проти польсько-шляхетського гніту в Україні. Керівник козацького повстання 1635 року, в ході якого була захоплена і зруйнована фортеця Кодак - залога коронного війська. Був оточений польським військом і підступно схоплений. Страчений у Варшаві.

Федорович Тарас (Трясило) (?-?) – керівник національно-визвольного повстання в Україні 1630року, козацький гетьман (з 1629).

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Ординація Війська Запорозького, що перебуває на службі в Речі Посполитій – постанова польського сейму (січень 1638) після придушення повстання 1637-1638 років під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Обмежувала права і привілеї запорозьких козаків, скорочувала козацький реєстр. Ординація скасовувала посаду гетьмана, відміняла виборність козацької старшини, ліквідувала козацьке судочинство. На чолі козацького війська мав стояти польський комісар. Козаки втратили право проводити самостійну зовнішню політику тощо.

"Статті для заспокоєння руського народу" – державно-політичний акт, виданий польським королем Владиславом IV Вазою (затверджений польським сеймом у січні 1633 р.), що узаконював існування православної церкви в Україні. Згідно з цим документом, православна церква здобула право мати власну ієпархію на чолі з митрополитом і 4 єпископами, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства. Київським православним митрополитом було обрано П. Могилу. Компромісний характер статей не дав змоги остаточно врегулювати релігійне питання в Україні. Через деякий час під тиском польської шляхти деякі пункти цього акта були взагалі анульовані.

Хронологія основних подій

1449 р.	Створення незалежного від Золотої Орди Кримського ханства.
1475 р.	Перетворення Кримського ханства на васала султанської Туреччини.
1482 р.	Напада кримських татар на Київ та його спустошення.
1480-ті рр.	Перші документальні згадки про українських козаків.
1552-1556 рр.	Заснування козаками на чолі з Дмитром Вишневецьким фортеці (Січі) на о. Мала Хортиця.
1591-1593 рр.	Козацько-селянське повстання на чолі з Криштофом Косинським.
1594-1596 рр.	Козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка.
1578 р.	Реформування Стефаном Баторієм козацького реєстрового війська.
1616-1622 рр.	Гетьманування П. Сагайдачного.
1616 р.	Похід запорожців під проводом П. Сагайдачного на Крим. Взяття головного невольницького ринку Кафи.
1621 р.	Хотинська битва. Перемога польсько-козацького війська над турками і татарами. Підписання мирної угоди між Польщею і Туреччиною, від якого Україна нічого не виграла.
1625 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла. Підписання Куруківської угоди.
1630-1631 рр.	Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Підписання Переяславської угоди.
1635 р.	Повстання козаків під проводом Івана Сулими. Зруйнування Кодацької фортеці.
1637 р.	Козацько-селянське повстання під проводом гетьмана Павла Павлюка (Бута). Битва під Кумейками. Капітуляція повсталих.
1638 р.	Козацько-селянське повстання під проводом гетьмана Якова Остряниці та Дмитра Гуні.
1638 р. (вересень)	Затвердження польським сеймом Ординації Війська Запорозького.

Завдання для самостійної роботи. Тести для самоконтролю

1. Найважливішими джерелами формування козацтва історики вважають:

- а) збіднілу українську православну шляхту та міщан;
- б) промисловців-уходників та втікачів-кріпаків;

в) переселенців з Московської держави та інших земель, що межували з Україною.

2. Головною проблемою українських козаків наприкінці XV - першій половині XVI ст. була:

- а) боротьба з Польщею;
- б) протистояння спробам Московської держави захопити їх землі;
- в) боротьба з татарсько-турецькою агресією.

3. Гетьман П. Сагайдачний разом з Військом Запорозьким вступив:

- а) до Києво-Печерської лаври;
- б) до Києво-Могилянської колегії;
- в) до Київського братства.

4. Універсал про утворення найманого козацького війська видав польський король:

- а) Сігізмунд II Август;
- б) Стефан Баторій;
- в) Владислав IV Ваза.

5. Основними завданнями реєстрових козаків були:

- а) війна з турками;
- б) охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками;
- в) усунення релігійного та національного гніту;
- г) розв'язання соціально-економічних проблем.

6. Заснування Запорозької Січі на о.Мала Хортиця історики пов'язують з ім'ям:

- а) Петра Сагайдачного;
- б) Самійла Кішки;
- в) Дмитра Вишневецького;
- г) ваш варіант відповіді.

7. Вступ до запорозького товариства починався з питання:

- а) "У Бога віруєш?";
- б) "Воювати вмієш?";
- в) "Грошей хочеш?";
- г) "Смерті боїшся?".

8. Які елементи східного одягу були присутні у козаків?

- а) сорочка;
- б) свитка;
- в) шаровари;
- г) шапка.

9. Основна зброя козака:

- а) пістоль;
- б) гаківниця;
- в) шабля;
- г) рушниця.

10. Найнижча ланка командного апарату Запорозької Січі:

- а) полковник;
- б) курінний атаман;

в) сотник.

11. Основними причинами невдач козацько-селянських повстань кінця XVI - початку XVII ст. були:

- а) стихійність та неорганізованість;
- б) недостатнє озброєння повстанців та їх мала чисельність;
- в) слабкість керівників.

12. Період "Золотого спокою" 1638-1648 років пояснюється тим, що:

- а) Польща, вступивши на початку XVII ст. у період активної зовнішньої політики, відчувала потребу у військовій силі козаків. Вчасно платила козацтву;
- б) Польща, відчуваючи тиск з боку Росії, домовилася з козаками про взаємну підтримку;
- в) українці змушені були підкоритися Польщі і тому не було потреби у війні.

Проблемні питання

1. Які ознаки, на вашу думку, характеризують Запорозьку Січ як козацьку республіку?
2. Як склалися взаємовідносини між королівською владою та українським козацтвом? Коли і з якою метою польський уряд провів реєстрацію козацтва?
3. Визначте основні напрями зовнішньої політики Запорізької Січі.

ВИСНОВКИ ДО МОДУЛЯ 1

- Первісна людина на території сучасної України у своєму розвитку пройшла складний шлях, який закономірно призвів до появи сучасного суспільства. Її територію заселяли різні народи, здобутки яких стали монолітним фундаментом духовного багатства українського народу.
- Досягнення кімерійців, скіфів та сарматів у матеріальній і духовній сфері стали в майбутньому творчим надбанням українства.
- Глибокий вплив на долю народів Північного Причорномор'я мала еллінська цивілізація, яка помітно прискорила темпи історичного розвитку народів Криму і на тривалий час визначила південний вектор цивілізаційної орієнтації.
- Доба VI - IX ст. в історії східного слов'янства характеризується глибинними якісними суспільними змінами, визріванням та становленням тих соціально-економічних і політичних чинників, що сприяли виникненню і утвердженню Давньоруської держави.
- Київська Русь, східнословянська ранньофеодальна держава, пройшла великий шлях, позначений соціально-економічним, політичним та культурним прогресом і успішно захищала європейську цивілізацію від поглинання степовою культурою, ставши своєрідним мостом між Заходом і Сходом.

- Передові на той час політичний устрій, господарські успіхи, дипломатична активність, підкріплена силою зброї в боротьбі проти загарбників, сприяли висуненню Русі на провідні позиції в Європі.
- З середини XI ст. Київська Русь переживає феодальну роздробленість - закономірний етап у розвитку феодального суспільства. В середині XII ст. Давньоруська держава розпалась на окремі самостійні князівства.
- Еволюційний розвиток Київської держави в середині XIII ст. насильно перервала і на десятиріччя загальмувала монгольська навала, якою й закінчився київський період української історії.
- Спадкоємцем традицій Давньоруської держави стало Галицько-Волинське князівство, що утворилось у 1199 році в результаті об'єднання цих двох князівств. Але опинившись у сфері впливу сусідніх держав, ослаблені монголо-татарською навалою. Галичина і Волинь надовго втратили перспективи незалежного розвитку і в середині XIV ст. стали володіннями Литви та Польщі.
- Перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського тривало декілька століть. Для першого етапу литовського проникнення на українські землі у XIV ст. характерним є толерантне ставлення до місцевого населення і органічне сприймання завойовниками його традицій та досвіду. Після укладення Кревської унії (1385 р. українські землі остаточно втрачають залишки автономії. Після Люблінської унії (1569) і утворення Речі Посполитої вони стають складовою частиною Польщі, що призводить до форсованого ополячення та окатоличення українського народу. Панівні верстви цих держав повністю ліквідували залишки автономної української державності, але повної асиміляції українства здійснити не вдалося. За несприятливих умов литовсько-польського панування, відсутності власної держави українцям вдалось долучитись до передових гуманістичних європейських ідей, досягнень наукової думки, створити і розвинути власну систему освітніх закладів, друкарень, що стали носіями наукових знань і сприяли підвищенню освітнього рівня людей.
- Суспільні процеси XV-XVI ст. зумовили виникнення в соціальній структурі принципово нової верстви - козацтва, яка, поступово набираючи силу, згодом стала впливовим фактором суспільного життя і провідною суспільною силою в боротьбі за національне визволення України.

Семінар № 6. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (2 год.)

План

1. Передумови, причини, рушійні сили та періодизація національно-визвольної війни. Богдан Хмельницький.
2. Початковий період війни (1648-1649). Перші перемоги. Зборівська угода.
3. Організація української козацької держави, внутрішня і зовнішня політика гетьманської адміністрації.
4. Переяславська Рада та "Березневі статті", їх значення та оцінки в історичній літературі.
5. Збройна боротьба проти Польщі та дипломатія Б.Хмельницького після Віденського перемир'я (1656-1657).

Питання для самостійного вивчення

1. Схарактеризуйте передумови та початок, визначте характер, рушійні сили, періодизацію Визвольної війни 1648-1657 років.
2. Визначте основну мету національно-визвольної війни.
3. Схарактеризуйте відносини між Україною та Московською державою в ході Визвольної війни.

Теми доповідей та повідомлень

1. Зборівська угода.
2. Білоцерківський мир.
3. Запорозька Січ - центр визвольних змагань українського народу.
4. Б. Хмельницький - видатний державний діяч і полководець.
5. Господарство, адміністрація, військо козацької держави.
6. Становище України напередодні Переяславської Ради.
7. Березневі статті 1654 року та їх оцінка в історичній літературі.
8. Порушення Переяславської угоди царським урядом і контрзаходи Б. Хмельницького.
9. Військовий союз України зі Швецією та Семигородом 1656-1657 років.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Наукова думка, 1991. – 190 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав. – 2004. – 708 с.

3. Гетьмани України: історичні портрети. – К. : Наукова думка, 1991. – 311 с.
4. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1990. – 450 с.
5. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Темпара, 2011. – 350с.
6. Денесенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денесенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с.
7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич – Львів : Конвалія, 2012. – 178 с.
8. Смолій В. А. Українська Національна революція 1648-1676 рр. Кризь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанов // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 15 – 23.
9. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Основа, 2005. – 220с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990-1991.

Методичні рекомендації

Вивчення цієї теми доцільно розпочати з аналізу основних передумов Визвольної війни.

На кінець XVI - початок XVII ст. більша частина території України була під владою Польщі. У цей час відбувалося інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння, фільваркового господарства, подальше посилення феодально-кріпосницького і національного гноблення. Шляхетська Польща позбавила український народ елементарних громадсько-політичних прав, насаджувала католицтво, проводила політику насильницького ополячування українців. Посилення соціального і національного гноблення, якого зазнав український народ від польської шляхти, підносило його рішучість та готовність до боротьби за своє визволення. Після селянсько-козацьких повстань 1637-1638 років, коли закабалення українства стало вкрай нестерпним, вони почали готуватися до нових збройних виступів проти гнобителів. Очолити їх було готове козацтво, яке також терпіло всілякі угиски та поневіряння від Речі Посполитої.

Чому національно-визвольну боротьбу очолило саме козацтво, а не українська феодальна верхівка? Назвіть основні рушійні сили Визвольної війни. Щоб з'ясувати характер війни, необхідно визначити її межу, а вже потім пояснити, чому вона була національною, народною, селянською, релігійною.

Перші битви, що стали початком Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, відбулися навесні 1648 року. Керівне ядро повстання згуртувалося навколо чигиринського сотника Богдана-Зиновія

Хмельницького. Що змусило лояльного до влади сотника реєстрового козацтва Б. Хмельницького взятись до зброї і очолити повстання? Зважившись на такий рішучий крок, Хмельницький зумів залучити до підготовки повстання кращих представників козацької старшини, які охоче взяли за цю справу. Встановивши зв'язок із Запорожжям, Хмельницький почав підготовку повстання. Січ стала центром формування повстанських сил. Щоб забезпечити свій тил з півдня від вторгнення татар, Хмельницький уклав угоду з кримським ханом про спільну боротьбу з Польщею (поясніть, чому його союз із Кримом виявився хитким). Водночас із виступом повстанських загонів на дніпровському Низу, на Запорожжі, народні повстання спалахнули і на Подніпров'ї. Схарактеризуйте початковий період війни. Дайте оцінку перемог на Жовтих Водах, під Корсунем та битви під Пилявцями. Розгром польського війська сприяв повстанському руху в Україні. Уже влітку 1648 року антипольською боротьбою були охоплені майже всі українські землі Речі Посполитої. Назвіть основні рушійні сили цієї боротьби. Проаналізуйте основні наслідки цієї боротьби. Успішний хід війни призвів до ліквідації на більшій частині території України влади польської адміністрації, з України втекли польські магнати, шляхта, католицьке духовенство. На звільнених від польської влади територіях почав формуватись козацький адміністративний устрій, утворювались нові адміністративні округи - полки на чолі з полковниками.

Влітку 1649 року шляхетське військо опинилося в безнадійному становищі. Але не зацікавлений у перемозі й посиленні України кримський хан Іслам-Гірей пішов на таємні переговори і уклав угоду з польським королем. Не маючи можливості одночасно воювати проти польсько-шляхетських військ і татар, Хмельницький змушений був почати переговори і укласти з польським королем договір, що дістав назву Зборівського. На цих переговорах козацька старшина домогалася підтвердження 18 вимог (розкрийте їх). Зборівський договір визначав межі козацької території, надавав деякі права й привілеї українцям. Але це порівняно з вимогами української старшини було недостатнім. Як відреагувало на підписання Зборівської угоди українське суспільство?

На козацьких територіях (Київське, Чернігівське, Брацлавське воеводства) йшов процес формування української козацької державності. Головним чинником цього процесу було узаконення реєстру Війська Запорозького в зазначеній кількості, яке поділялося на військово-територіальні адміністративні полкові одиниці. Зосередження в руках полковників військової, адміністративної, судової й фінансової влади поклало початок своєрідному устрою козацької держави. Дайте докладну характеристику української козацької держави, що виникла в ході Визвольної війни. Як називалися центральні і місцеві органи влади, які функції вони виконували? Що являла собою адміністративно-територіальна і військова система нової держави? Які функції виконував у ній гетьман?

Соціальну структуру населення української держави необхідно розглядати з позицій тих змін, які відбулися в ході революції.

Схарактеризуйте зміни, які відбулись у становищі української шляхти, козацької старшини, рядових козаків та селян. Зверніть увагу на формування елітного прошарку українського суспільства, концентрацію в його руках політичної та економічної влади. Б. Хмельницький видав близько 20 універсалів старшинам на володіння старими або новими селами.

В умовах Визвольної війни українське козацтво виросло кількісно (за рахунок покозаченого селянства) і перетворилось на великий привілейований стан українського суспільства. Козаки становили близько половини дорослого населення України (в окремих випадках козаками вважало себе до 80 відсотків населення). Козаки брали активну участь в політичному житті, мали право володіти землею, звільнялись від оплати податків. Головним обов'язком козака була військова служба.

Зверніть увагу на становище і позицію селянства в умовах війни. До чого прагнуло селянство, беручи активну участь у війні? Чи співпадали його соціально-економічні інтереси з інтересами козацтва, насамперед - заможного? Проаналізуйте зміни, що відбулись у релігійному житті в Україні. Яку позицію зайняло українське православне духовенство щодо Визвольної війни?

Нетривкість миру зі шляхетською Польщею змушувала українського гетьмана вдаватися до запобіжних заходів, щоб мати військову допомогу на випадок нового наступу поляків. Саме такими заходами Хмельницький вважав дипломатичні відносини. Розкрийте мету і результати переговорів між Україною та Кримським ханством, Туреччиною, Польщею, Угорщиною, Московією, які відбувалися в 1650-1651 роках. Зверніть увагу на бої між селянсько-козацькими військами і об'єднаним польсько-литовським військом під Берестечком і Білою Церквою. Схарактеризуйте Білоцерківський договір. Покажіть зв'язок між цими подіями і початком заселення нашого рідного краю - Слобідської України. Як воно проходило? Як складались відносини між слобідськими полками і українським гетьманом? Чому?

Умови Білоцерківського договору не задовольнили населення України. Водночас не хотіла миритися з втраченим і польська шляхта. В цей час і польський уряд, і Богдан Хмельницький збирали сили для нових битв. Перемога під Батогом підняла моральний дух українського війська, повернула йому втрачену під Берестечком упевненість у своїх силах. Зверніть увагу на ті події, що відбувалися в 1652-1653 роках (Молдавський похід, бої під Жванцем). Схарактеризуйте дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, його прагнення створити антипольську коаліцію і спільними силами завдати поразки Речі Посполитій. Необхідно розкрити українсько-російські зв'язки під час війни: початок листування Богдана Хмельницького з урядом Росії, обмін посольствами, в цілому політику Росії щодо України.

Богдан Хмельницький розумів, що в складних умовах, у яких опинилася Україна в той час, неможливо досягти незалежності без зовнішньої допомоги. Чому він звертає свої погляди до Москви? (Розкрийте, чому саме Московська держава привертала увагу українського гетьмана. З якими країнами, крім Московської держави, вів переговори

Б.Хмельницький?). Розкажіть, як відбувалася Переяславська Рада. Зверніть особливу увагу на Березневі статті, які визначали становище України в складі Російської держави. Насамперед, Березневі статті передбачали: підтвердження прав і привілеїв війська Запорозького на маєтності; 60-тисячний козацький реєстр, збереження козацької державної адміністративної системи та адміністрації; збереження податкової та судової системи; право козацтва обирати гетьмана; право вільної дипломатії гетьмана (крім Туреччини та Польщі); збереження прав київського митрополита; військову підтримку Москвою української визвольної боротьби; оборону України від татар. Під актом Переяславської Ради Хмельницький і козацька старшина розуміли, насамперед, рівноправний воєнний союз, тим більше що Україна на той час уже була визнана європейськими державами як суб'єкт міжнародних відносин.

Березневими статтями передбачався порядок правління в населених пунктах, витрачання коштів на утримання козацького війська, оплату старшині. Союз України з Москвою означав її цілковитий розрив з Польщею. Україна мала змогу йти до власної мети - створення української державності. Яку оцінку Переяславські угоди одержали в історичній літературі минулого?

Яку оцінку цим документам дають сучасні українські історики? Відповідаючи на ці питання, майте на увазі, що справжнього (оригінального) тексту Переяславської угоди немає, а є лише неточні копії з оригіналу, який не зберігся.

Як розвивалися стосунки з Москвою після підписання Переяславської угоди? Розкажіть про стосунки Росії з Польщею (Віленське перемир'я 1656 р.) та з Україною, України зі Швецією та Семигородом (Угорщиною). Яка нова антипольська коаліція сформувалася завдяки зусиллям Б. Хмельницького? Які держави увійшли до неї? Які нові перспективи відкривались перед молодого українською державою? Чому вони не були реалізовані?

Розглядаючи питання про історичну роль Богдана Хмельницького, дайте характеристику його політичної, дипломатичної, військової діяльності. Схарактеризуйте різноманітні наукові погляди на історичну роль, яку відіграв Богдан Хмельницький в історії України. Зверніть увагу на те, що серед істориків ніколи не було єдиної думки в оцінці діяльності особи Б. Хмельницького.

**Зверніть
увагу!**

У радянській історіографії підкреслювалось, що Переяславська угода була наслідком взаємного українсько-російського прагнення до об'єднання, і що саме возз'єднання з росією було основною метою Визвольної війни.

Видатний український історик М.Грушевський вважав, що Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (московський цар) брав під захист слабішу (українців), обіцяючи при цьому не втручатися у її внутрішні справи.

А що з цього приводу говорять сучасні українські історики?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Історична область в Україні ХІУ-ХУІІІ ст. Займала територію сучасних Вінницької і частково Хмельницької областей України.

Генеральна військова рада – найвищий державний та політичний орган у часи Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або для вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньополітичних справ. У роботі Ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці ХVІІ ст. вплив Ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині - найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук - один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабунки, підпали маєтків. Підпорядковувався безпосередньо гетьману.

Генеральний обозний (обозний) – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана. (Полковий обозний керував полковою артилерією і виконував обов'язки заступника полковника.)

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб у Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з

іноземними послами тощо. Посади осавулів були при полках (по два в кожному) і сотнях.

Генеральний писар – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – представник Генеральної старшини, вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збиранням податків тощо.

Генеральний суддя – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.

Генеральний хорунжий – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок - охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Гетьманщина – загальноприйнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави - Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна - на радах полків та сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше - російським царем.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

Трансільванія – князівство, що існувало на території сучасної Румунії. У 50-х роках - союзник Б. Хмельницького у боротьбі з Польщею.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Богданович-Зарудний Самійло (?-?) – український військовий і державний діяч, генеральний суддя, дипломат. Виконував важливі дипломатичні доручення В. Хмельницького. Очолював українське посольство до Москви у березні 1654 року. Разом з П. Тетерею брав участь у розробленні Березневих статей - умов міждержавної угоди між Україною і Московським царством. У вересні 1658 року брав участь в обговоренні і укладанні Гадяцької угоди між Україною і Польщею. У 1660 році підтримав Ю. Хмельницького, був одним з укладачів Слободищенського трактату 1660 року з Річчю Посполитою.

Богун Іван Теодорович (?-1664) – видатний український військовий діяч, полководець. Брав участь в усіх битвах Визвольної війни. Особливо

відзначився в битві під Берестечком. Змінив Б. Хмельницького і в якості наказного гетьмана організував оборону козацького табору, вивів українську армію з оточення. Непохитно стояв на позиціях української державності, був противником як пропольської, так і промосковської орієнтації українській: гетьманів.

Вишневецький Ярема (1612-1651) – один з найбільших магнатів, князь, з 1646 року - руський воєвода. Походив з українського князівського роду, католик. Володів величезними маєтками в Лівобережній Україні, Поліссі та Волині (резиденція - місто Лубни). Тримав надвірні наймані війська. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політичної влади в країні, проти посилення королівської влади в Речі Посполитій. В роки Визвольної війни розправлявся з надзвичайною жорстокістю з українським населенням.

Нечай Данило (?-1651) – визначний військовий політичний діяч періоду Визвольної війни, один з найближчих соратників Б. Хмельницького. Виступав проти укладення Зборівської угоди, продовжував боротьбу проти польських загарбників. **Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1595-1657)** - визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України. Очолив Національно-визвольну війну українського народу проти польської влади. Організатор і перший гетьман Української козацької держави.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Березневі статті (Переяславсько-Московські статті Б. Хмельницького 1654) – комплекс документів, які регламентували політичне та правове становище Гетьманщини в складі Московського царства. Підтверджували права, привілеї та вільності Війська Запорозького та української шляхти. Встановлювали 60-тисячний козацький реєстр, розмір платні старшині та коштів на утримання козацького війська. Передбачали збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків. Згідно з умовами статей, Військо Запорозьке зберігало право обирати гетьмана, а гетьман - вести самостійну дипломатію (крім Речі Посполитої та Туреччини). Московські чиновники не повинні були втручатись у справи Гетьманщини. Київський митрополит зберігав свої права. Московський уряд зобов'язувався надіслати військо проти Речі Посполитої і забезпечити оборону території України від нападів татар.

Білоцерківський мирний договір (1551) року – договір, укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким та польським урядом після поразки української козацької армії під Берестечком влітку 1651 року. Угода передбачала зменшення козацького війська (порівняно зі Зборівською угодою) до 20 тис. козаків. Територія козацької держави обмежувалась лише Київським воєводством. Брацлавське і Чернігівське воєводства повертались у володіння польської адміністрації, маєтки в цих воєводствах передали до польських магнатів і шляхти. Гетьман повинен був розірвати союз із

Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами. Після смерті Б. Хмельницького право призначати і звільняти гетьманів мало перейти до польського короля. Умови Білоцерківського миру були анульовані Б. Хмельницьким після переможної битви над поляками під Батогом.

Віденське перемир'я (1656) – перемир'я, укладене 24.10.1656 року у м. Вільно між Московською державою і Річчю Посполитою. Українська делегація на переговори допущена не була. Перемир'я мало антишведський характер.

Жванецьке перемир'я (1653) – перемир'я, укладене між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром після Жванецької облоги. За умовами перемир'я Білоцерківська мирна угода 1651 р. скасувалась, а стосунки між Україною і Польщею регулювались на основі Зборівської угоди 1649 р.

Зборівська мирна угода (1649) – мирна угода, укладена між гетьманом Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром після перемоги козацької армії під Зборовом. За умовами угоди, Польща визнавала існування Гетьманщини, у володіння гетьмана виділялись Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. На територію козацької держави не могло входити польське військо, але поверталась польська адміністрація (з православної шляхти). Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб. Проголошувалась амністія усім учасникам повстання. Угода передбачала зрівняння у правах католицької та православної церкви (і шляхти). Питання про унію мав розглянути польський сейм.

Семиградський союз (1657) – договір Б. Хмельницького, князя Трансільванії Ракоци та короля Швеції Карла X про спільну боротьбу з Польщею. У випадку перемоги Семиградського союзу Швеція і Трансільванія домовились розділити між собою землі Речі Посполитої, а Україна отримувала незалежність. Невдовзі після підписання договору гетьман тяжке захворів і помер. Війська Семиградського союзу були розбиті поляками.

Хронологія основних подій

Січень 1648 р.	Обрання Богдана Хмельницького гетьманом України.
Січень 1648 р.	Початок Визвольної війни, визволення повстанцями Запорозької Січі.
6 травня 1648 р.	Перша перемога українського козацького війська під Жовтими Водами.
16 травня 1648 р.	Перемога українського війська над поляками під Корсунем.
8 червня 1648 р.	Перший лист Б.Хмельницького до московського царя про об'єднання України з Московською державою у боротьбі з Річчю Посполитою.
11-13 вересня	Розгром польсько-шляхетського війська під Пилявцями.

1648р.	
5-6 серпня 1649 р.	Битва під Зборовом. Перша зрада татар.
8 серпня 1649 р.	Підписана Зборівська угода Б.Хмельницького з поляками.
Серпень- вересень 1650 р.	Молдавський похід Б.Хмельницького.
18-20 червня 1651 р.	Поразка українських військ під Берестечком.
18 вересня 1651 р.	Укладення Білоцерківської угоди між Україною та Польщею.
22-23 травня 1652 р.	Розгром польско-шляхетського війська під Батогом.
1652-1655 рр.	Освоєння українськими козаками земель Слобідської України. Заснування міст Суми, Харків, Охтирка, Острогожськ.
1 жовтня 1653 р.	Рішення Земського собору про прийняття України до складу Московської держави і про оголошення війни шляхетській Польщі.
Вересень- грудень 1653 р.	Бої під Жванцем.
8 січня 1654 р.	Переяславська Рада. Ухвала рішення про об'єднання України з Росією.
Березень 1654 р.	Затвердження договірних статей між українським і російським урядами про об'єднання України з Росією.
1655 р.	Угода Б.Хмельницького зі шведським королем, Туреччиною та Трансильванією про спільну боротьбу з Річчю Посполитою.
Вересень 1655 р.	Віленське перемир'я про припинення воєнних дій між Росією і Польщею та спільну боротьбу проти Швеції – союзника України в боротьбі з Річчю Посполитою.
Березень 1657 р.	Ухвала старшинською радою рішення Б.Хмельницького про призначення його наступником 16-річного сина Юрія.
27 липня 1657 р.	Смерть Б.Хмельницького

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Готуючись до великої тривалої війни з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький вирішив залучитися підтримкою:

- а) московського царя;
- б) молдавського володаря;
- в) кримського хана;
- г) турецького султана.

- 2. Після звільнення Запорозької Січі козаки обрали Б. Хмельницького:**
- а) кошовим отаманом;
 - б) гетьманом;
 - в) князем українським.
- 3. Ця подія відбулась:**
- а) наприкінці 1647 р.;
 - б) у січні 1648 р.;
 - в) ваш варіант відповіді.
- 4. Головною військовою проблемою козацького війська була:**
- а) відсутність артилерії;
 - б) мала чисельність і слабкість кінноти;
 - в) недосвідченість військового керівництва.
- 5. Під час переговорів з представниками Польщі на першому етапі війни Б. Хмельницький вимагав:**
- а) заміни польського короля;
 - б) зміни політичної системи Речі Посполитої;
 - в) відміни "Ординації" та повернення Війську Запорозькому давніх прав.
- 6. Затягуючи час і відкладаючи мирні переговори з Б. Хмельницьким, у 1649 р. король Ян II Казимір прагнув:**
- а) більш детально розглянути вимоги козаків і прийняти виважено рішення з цього питання;
 - б) схилити Б. Хмельницького до прийняття умов Польщі;
 - в) виграти час для організації нової великої армії і придушення повстання в Україні.
- 7. При організації Української козацької держави її засновники спирались на досвід:**
- а) європейських держав;
 - б) Київської Русі;
 - в) Запорозької Січі.
- 8. Катастрофічного розгрому військо Б. Хмельницького зазнало:**
- а) під Збаражем;
 - б) під Білою Церквою;
 - в) під Берестечком.
- 9. Ця трагедія сталася:**
- а) в травні 1652 р.;
 - б) в червні 1651 р.;
 - в) в серпні 1653 р.
- 10. Результатом поразки стало підписання:**
- а) Зборівського миру;
 - б) Варшавського миру;
 - в) Білоцерківського миру.
- 11. Альтернативою союзу з Московією для Б. Хмельницького був союз:**
- а) зі Швецією та Семигородом;
 - б) з Францією та Австрією;
 - в) з Османською імперією та Кримським ханством;

г) ваш варіант відповіді.

12. На вашу думку, союз Б. Хмельницького з Москвою означав:

- а) повне і безумовне підкорення московському цареві;
- б) входження Української держави (Запорозького війська) до складу Московської держави на засадах широкої автономії;
- в) тимчасовий військово-політичний союз двох рівноправних держав?

Проблемні питання

1. Як, на вашу думку, чи була неминучою Визвольна війна? Якщо була їй альтернатива, то яка?
2. Чим був викликаний масовий героїзм українців і їх готовність боротися з поляками?
3. Чи міг Б. Хмельницький без зовнішньої допомоги відстояти Українську козацьку державу?
4. Чи була угода з Москвою потрібною, неминучою та вигідною для України?
5. Наскільки були надійними і вигідними інші варіанти союзницьких відносин, що розглядалися Б. Хмельницьким?

Семінар № 7. УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII ст. (2 год)

План

1. Громадянська війна. Поділ України на два гетьманства: Правобережне та Лівобережне. Початок Руїни.
2. Боротьба за збереження єдності України. П. Дорошенко. Поділ України між Росією та Польщею.
3. Гетьманщина у складі Московської держави. І. Мазепа, його зовнішня і внутрішня політика.
4. Наступ царизму на українську автономію, її обмеження (1708-1728). Зруйнування Запорозької Січі.

Питання для самостійного вивчення

1. Війна проти шляхетської Польщі 1654-1667 рр.
2. Кримські та Азово-Дніпровські походи російсько-українських військ та Україна.
3. Політика Петра I стосовно України.
4. Події Північної війни 1700-1721 рр. Невдала спроба гетьмана І. Мазепи відновити незалежність України.

5. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII - початку XVIII ст.
6. Культура України в другій половині XVII - початку XVIII ст.

Теми доповідей та повідомлень

1. Війна проти шляхетської Польщі 1654-1667 рр.
2. Кримські (1687, 1689) походи російсько-українських військ.
3. Азово-Дніпровські 1695-1696 рр. походи російсько-українських військ.
4. Петро I і Україна.
5. Іван Виговський.
6. Юрій Хмельницький.
7. Петро Дорошенко.
8. Дем'ян Многогрішний.
9. Іван Самойлович.
10. Іван Мазепа. Оцінювання його діяльності в історичній літературі.
11. Політика Російського уряду стосовно України на початку XVIII ст.
12. І.Сірко - політичний діяч, полководець, народний герой України.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 708 с.
2. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1996. – 234 с.
3. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 367 с.
4. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К.:Либідь, 1990. – 356 с.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії Україн / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1994. – 456 с.
6. Історія України в особах : IX-XVIII ст. – К.: Либідь, 1993. – 456 с.
7. Панасенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини / В. В. Панасенко. – К.: Темпора, 1995.
8. Переяслав.1654 рік / упоряд. В. В. Кривошея, С. М. Горобець, Б. О. Вакка. – К. : Пріоритети, 2012. – 148 с.

Методичні рекомендації

Смерть Б. Хмельницького підірвала підвалини Української держави. Незадовго до смерті він зробив спробу перетворити гетьманство у спадкове правління, передавши булаву своєму синові Юрію. Реалізація задумів гетьмана фактично означала встановлення монархічної форми правління в Україні. Сам Б. Хмельницький в такий спосіб прагнув зміцнити внутрішнє становище держави, об'єднати навколо себе усі стани тогочасного суспільства, що вже тоді діяли розрізнено, ставлячи на перше місце власні корпоративні інтереси. Спробам Б. Хмельницького зміцнити гетьманську владу ще за життя гетьмана протидіяла група старшин на чолі з І. Виговським.

Таким чином, в Україні розпочалась боротьба за владу. В цю боротьбу втрутилися Польща, Туреччина та Московська держава. Усі вони переслідували корисливі цілі.

Після Б. Хмельницького генеральна старшина обрала гетьманом України І. Виговського - генерального писаря в уряді Б. Хмельницького. Своє рішення старшинська рада мотивувала молодістю Ю. Хмельницького. Згодом рішення про обрання І. Виговського гетьманом підтвердила козацька рада та визнав російський уряд. Одночасно Виговський уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з Польщею та Швецією. Новий гетьман прагнув захистити самостійність України. Не розриваючи союзу з Москвою, він намагався будувати стосунки з московським урядом на рівноправних засадах.

Основною соціальною силою, на яку стала опиратися влада держави, були українська шляхта і заможне козацтво. Козацька старшина відмежувалася від решти козацтва в окрему соціальну групу, при підтримці гетьмана захоплювала великі ділянки земель. Із козацької старшини поступово формувалась нова українська знать, яка замінила витіснену в ході війни польську знать. Козацька старшина перетворювалась на нових українських феодалів, що обмежували свободу селян та простих козаків. Така політика не могла не спричинити соціального вибуху. Наприкінці 1657 року за підтримки московського царя проти І. Виговського спалахнуло повстання, в Україні почались жорстокі битви між прибічниками і противниками гетьмана. Розкажіть про ці події. Чим вони закінчилися? Яку ціну прийшлося заплатити українському народу? Зверніть увагу на те, що в міжособній боротьбі недавні сподвижники Б. Хмельницького забули про Україну, розділилися на непримиримі ворогуючі табори і тим самим прирекли український народ на горе і страждання. Сама ж Україна опинилась на порозі громадянської війни. Виступаючи за незалежність Української держави, Виговський залишався прихильником дружніх стосунків з Польщею, на допомогу якої в боротьбі з російською експансією він розраховував. Не підтриманий народом, Іван Виговський пішов на відкриту зраду і у вересні 1658 року уклав з Польщею Гадяцьку угоду (схарактеризуйте). Це означало нехтування здобутками Визвольної війни і призвело Виговського до

конфлікту не тільки з народними масами, але і з старшиною, які вбачали в козаччині найвищі цінності. Не визнала Гадяцьку угоду і Московська держава, яка почала війну проти України. Незважаючи на те, що прибічники І. Виговського розбили московські війська під Конотопом (1658 р.), гетьман змушений був скласти булаву та емігрувати до Польщі. Основними причинами падіння І. Виговського були його орієнтація на Річ Посполиту та жорстокий терор проти опозиції в Україні. Антигетьманський рух очолили полковники І. Богун, П. Дорошенко, І. Іскра, кошовий атаман І. Сірко.

Наступник Виговського, Юрій Хмельницький (1659-1663), пішов на поступки Москві. Переяславські угоди 1659 року значно обмежували автономію України (докладно розкрийте їх). Безперечно, що Україні в той час необхідний був сильний політик, але козацька старшина вирішила обрати 18-річного Ю. Хмельницького. Чому?

Польські магнати й шляхтичі не хотіли примиритися з втратою України і в 1660 році польсько-шляхетські війська починають наступ на Правобережну Україну. Почалася війна між Польщею і Московською державою за право володіти українськими землями. У ході воєнних дій російські війська потерпіли поразку під Чудновом, що змусило Ю. Хмельницького згодитись на Приєднання України до Польщі. Дайте характеристику Слободищенського трактату. Чи мала Україна перспективу зберегти автономію у складі Польщі? Обґрунтуйте свою відповідь. Сам же український народ у черговий раз розділився на тих, хто підтримав молодого гетьмана, і тих, хто категорично не бажав повертатися під польське панування. Так, на Лівобережній Україні, що знаходилась під контролем російських військ, почалось повстання проти Ю. Хмельницького, у ході якого гетьманом Лівобережжя було обрано Якова Сомка. Спроби гетьмана повернути під свою владу Лівобережжя виявились невдалими. Нездатний керувати подіями, Юрій Хмельницький у січні 1663 року зрікся гетьманства. Гетьманом Правобережжя став Павло Тетеря (1663-1665), який захищав інтереси пропольської групи старшин, вірно служив шляхетській Польщі. Лівобережжя й Запоріжжя не визнавали влади Тетері. Посилення тиску на Україну з боку Москви і Польщі поглибило розділ України на дві частини: Правобережжя (з пропольським гетьманом П. Тетерею) залишалось під владою Польщі та Лівобережжя (гетьман І. Брюховецький), що орієнтувалося на царський уряд. То був період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни, або як її називали - Руїни. Які обставини спричинили громадянську війну в Україні і, зрештою, Руїну? Які питання вимагали негайного вирішення в Україні? Як і на користь яких суспільних верств України вони вирішувались? Чому досягнення Б. Хмельницького були зведені нанівець і була втрачена багатообіцяюча можливість політичного самовизначення України?

У січні 1667 року Росія та Польща припинили воєнні дії та уклали Андрусівське перемир'я строком на 13,5 років. На переговори, де вирішувалась доля України, її представників не запросили. За умовами перемир'я Польща визнавала входження Лівобережної України до складу

Московської держави. Правобережна залишалася за Польщею. Слід підкреслити, що за Андрусівським перемир'ям Москва остаточно відмовлялась від свого зобов'язання захищати Україну від посягань Речі Посполитої. Яку реакцію Андрусівське перемир'я викликало в Лівобережній Україні? Як відреагувало на перемир'я населення Правобережної України?

Розкрийте становище Правобережної України в цей час. Зверніть увагу на те, яким чином Річ Посполита прагнула відновити свою владу на цих землях. З метою повернути на Правобережжя козаків і селян Польща формально відновила на Правобережній Україні козацтво з традиційними для нього формами самоврядування. Схарактеризуйте діяльність гетьмана П. Дорошенка. В чому полягає трагедія його політики? Розкрийте зміст Бучацького мирного договору 1672 року між Річчю Посполитою і Туреччиною (Османською імперією). Які наслідки для Правобережної України мало турецьке панування? Чи виправдалися сподівання П. Дорошенка на турецьку протекцію? Розкажіть про його спроби підписати угоди з Москвою і Польщею про спільну боротьбу з Туреччиною. Які умови відносно статусу України він висував? Чим закінчились ці переговори?

У жовтні 1676 року П.Дорошенко змушений був скласти гетьманську булаву. На думку деяких авторитетних українських істориків, саме падіння гетьмана П. Дорошенка означало закінчення Національно-визвольної війни, її поразку. На Правобережній Україні була ліквідована державність, і всі подальші спроби її відновити закінчувались невдачею. А єдиний український народ, в результаті громадянської війни і суперечки за панування на українських землях між Річчю Посполитою, Москвою, Османською імперією та Кримським ханством, був розколотий і опинився в сферах впливу різних держав.

Прагнучи використати популярне серед українського населення ім'я Хмельницьких, Туреччина оголосила гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького. Але новий гетьман не виправдав надій турецьких загарбників і вони його стратили в 1685 році.

Росія і Туреччина у 1681 р. уклали Бахчисарайський мирний договір. Ознайомтесь з його змістом.

Поступово на кінець XVII - початок XVIII ст. Лівобережна Україна перетворюється на центр політичного й культурного життя України (поясніть причини цього). Ця частина українських земель (Гетьманщина) входила до складу Російської держави на правах автономії. Однак Російський уряд намагався дедалі обмежити автономію Лівобережжя (розкрийте це питання). Необхідно дати характеристику діяльності гетьманів Д. Многогрішного й І. Самойловича.

60-70 роки XVII ст. в історії України відомі як доба Руїни - це роки боротьби за гетьманську булаву, період загострення соціальних конфліктів, руйнації та спустошення українських земель, посилення втручання в українські справи Росії, Польщі, Туреччини. Більшість завоювань Визвольної війни були остаточно втрачені.

Із часу встановлення над козацькою Україною зверхності Москви, остання прагнула ввести над нею пряме управління. Більшість козацьких гетьманів виступала за збереження того, що лишилося від прав, гарантованих Переяславською угодою 1654 року. Вони сподівалися, що, виявляючи лояльність до Москви, переконують царів у своїй надійності й дістануть згоду на автономію. Вирішальний етап у стосунках між Гетьманщиною та Москвою настав за часів гетьманування Івана Мазепи. Дайте характеристику його діяльності, зовнішньої і внутрішньої політики, стосункам з Петром I. Як оцінюється його діяльність у російській історіографії? Яку оцінку політики Мазепи дають зарубіжні дослідники? Як сучасна українська історична наука оцінює діяльність І. Мазепи?

Розглядаючи питання про Північну війну, розкрийте, яку мету ставила Російська держава в цій війні, як Петро I використовував Україну в Північній війні? Які причини сприяли рішення І. Мазепи перейти на бік Карла XII? Необхідно підкреслити, що дії І. Мазепи в ході Північної війни - це не зрада І. Мазепи і його прихильників, а лише одне з намагань українських керівників знайти покровителя для досягнення незалежності України (а втім цей крок гетьмана Мазепи одержав неоднозначну оцінку в історичній літературі, як в російській, так і в українській. Зверніть на це увагу). Які перспективи відкрило підписання угоди між Мазепою та Карлом XII? Чому союз І. Мазепи зі Швецією був підтриманий відносно незначною частиною українського козацтва [15 тис. козацького війська (за деякими даними - усього 5 тис.) і 8 тис. запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком]? Чому основна маса козаків, селяни, міщани, більшість духовенства не пішли за гетьманом? Головна причина цього криється в соціальній політиці гетьмана, який робив ставку на козацьку старшину і шляхту, перетворюючи їх у міцний привілейований клас. І, звичайно, його політика, спрямована на посилення різних форм експлуатації селян, козаків та міщан, призводила до загострення соціальних суперечностей і не користувалась популярністю в населення України. До того ж для переважної більшості населення союз зі Швецією був несподіваним і зовсім незрозумілим. Він просто лякав. Офіційна влада і православна церква оголосили Мазепу зрадником України, його проклинали в церквах, а населення залякували репресіями проти прибічників гетьмана - „мазепинців". Слово „мазепинець" стало синонімом слів „зрадник", „сепаратист".

Поразка війська Карла XII (а з ним - і загонів І. Мазепи) у битві під Полтавою поклала край намаганням українців відокремитися від Росії та зберегти власну державність.

Петро I жорстоко покарав українців за "зраду" І. Мазепи. Першою жертвою царського гніву стала столиця Гетьманщини місто Батурич. Саме місто та його мешканці (близько 6 тис. осіб) були знищені. Запорожці, яким вдалося врятуватися, втекли на землі, які тоді контролювались Туреччиною і там, під протекторатом султана, утворили нову Січ спочатку на р. Кам'янка (1709-1711), а потім в Олешках (1711-1733). У 1734 році запорожці повернулися під протекторат Росії (остання була зацікавлена в підтримці

козаків, бо готувалася до нової війни з Туреччиною) і заснували Нову Січ. Терор, розв'язаний Петром I в Україні, був спрямований насамперед на залякування населення. Усі маєтки "мазепинців" були конфісковані та передані московським генералам і тій частині старшини, яка не підтримала Мазепу і залишалась лояльною до царської влади. Сам І. Мазепа був підданий церковній анафемі (діяла понад 200 років - до 10 липня 1918 р.). Остаточне поглинення Гетьманщини зміцнілою Російською імперією було тільки питанням часу.

І. Мазепа і його загони (близько 500 козаків з Гетьманщини, чотири тисячі козаків-запорожців та 50 старшин) знайшли притулок у Молдавії, що належала Туреччині. Після смерті І. Мазепи його прихильники обрали гетьманом П. Орлика. Дайте характеристику його діяльності. Розкрийте зміст Конституції П. Орлика. ы

Після переходу І. Мазепи на бік шведів Петро I твердо вирішив прибрати Україну до рук, щоб назавжди уникнути небезпеки її сепаратизму. Автономія України була різко обмежена (покажіть це на конкретних прикладах). У 1709 році за наказом Петра I російське військо зруйнувало Запорозьку Січ, яка підтримала І. Мазепу. Козаків, яких застали на Січі, повбивали. Протягом багатьох років діяв указ царя, за яким запорозьких козаків мали виловлювати і жорстоко карати.

Зверніть увагу на діяльність Малоросійської Колегії. Чому Петро I звинувачував у зраді гетьманів І. Скоропадського та П. Полуботка? Розкажіть про заходи наказного гетьмана П. Полуботка щодо збереження залишків козацької автономії та обмеження впливу Малоросійської колегії. Як склалась його особиста доля та доля старшини, яка його підтримувала?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – право на самостійне здійснення частини повноважень державної влади або управління, надане конституцією або державною угодою будь-якій частині держави.

Гетьманщина – напівофіційна назва Лівобережної України (разом з Києвом) у Росії в 1667-1764 рр., що управлялась гетьманом і користувалась певною автономією.

Держава Війська Запорозького – офіційна назва козацької держави, що утворилась на визволених землях після Зборівської угоди.

Конституція – основний закон держави, який визначає соціальний та державний устрій, порядок та принципи утворення органів влади, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян. Конституція є основою всього законодавства.

Мазепинці – послідовники І. Мазепи. Так в Росії називали тих, хто змушений був емігрувати разом з Мазепою після поразки шведів під Полтавою. Перші політичні емігранти в Україні.

Малоросійський приказ – орган центрального управління в Росії XVI - початку XVIII ст., який керував справами Лівобережної України, як автономного державного утворення в складі Московської держави з 1663 до 1722 року. Через приказ царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воевод в українські міста, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, розглядав справи про злочини посадових осіб у Гетьманщині тощо. Був ліквідований у 1722 році у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні, створений Петром I (замість Малоросійського приказу) з метою посилення контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини, встановлення та збирання податків для царської казни. Діяльність колегії означала фактичне обмеження політичної автономії Гетьманщини. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати лише за погодженням з Малоросійською колегією.

Опозиція – протидія, супротив. Партія чи група, яка виступає проти офіційної політики чи думки, проводить власну політику всупереч офіційній.

Північна війна – війна між Росією та Швецією (1700-1721) за вихід до Балтійського моря.

Рада козацької старшини, або Мала рада – скликалась гетьманом і при його головуванні вирішувала важливі питання загальнодержавного значення.

Руїна – період історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності та загальним занепадом. Під час Руїни Україна була поділена на дві частини по Дніпру - Лівобережну і Правобережну, що воювали між собою. У внутрішні справи України втручались сусідні держави: Польща, Московська держава, Османська імперія, Кримське ханство.

Суверенітет – незалежність держави в зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Брюховецький Іван Мартинович (?-1668) – гетьман Лівобережної України (1663-1668). Обраний гетьманом на Чорній Раді в Ніжині завдяки підтримці запорожців, селян та міщан. Проводив відверто промосковську політику. Уклав з Московською державою Батурицькі статті 1663 року. Перший з українських гетьманів, що відвідав Москву. Отримав від царя боярський титул і Шептунівську волость на Чернігівщині у володіння. Підписані ним Московські статті 1665 року значно обмежували державні права Гетьманщини і послалили її адміністративну та фінансову залежність від

Московської держави. У більшості українських міст були розміщені російські гарнізони, посилилась влада російських воєвод. Політика гетьмана викликала глибоке невдоволення українського населення і православного духовенства. Невдоволення посилювалось після Аидрусівського перемир'я між Москвою та Польщею. І. Брюховецький вирішив відкрито виступити проти Москви і очолити антимосковське повстання. Під час повстання був убитий лівобережними козаками.

Виговський Іван Остапович (?-1664) — видатний український державний, політичний та військовий діяч, гетьман України (1657-1659). На посаді гетьмана продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України. Прагнув зберігати дружні стосунки з усіма сусідніми державами. У жовтні 1657 року уклав угоду зі шведами. Відновив союз з Кримським ханством. Розпочав переговори з Польщею. У своїй внутрішній політиці Виговський орієнтувався на козацьку старшину, роздаючи їм землі та посилюючи її вплив в державі. Політика гетьмана викликала обурення козацьких низів та селян, а також: запорожців, які, підбурювані царськими агентами, розпочали повстання проти гетьманського уряду. З допомогою татарського війська Виговський придушив повстання Пушкаря та Барабаша (1658). Уклав з Польщею Гадяцьку угоду (1658). Розбив московське військо під Конотопом (1659). Під тиском промосковсько налаштованої старшинської опозиції Виговський змушений був скласти булаву і виїхати до Західної України, яка знаходилась під владою Польщі (жовтень 1659).

Дорошенко Петро Дорофійович (1627-1698) – визначний український державний політичний діяч, гетьман України (1665-1676). Походив зі старого козацького роду. Учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. На посаді гетьмана Правобережної України провів ряд важливих реформ: установив на українському кордоні нову митну лінію, почав карбувати власну монету, проводив політику колонізації вільних земель. Дорошенко відновив практику постійних скликань козацьких рад, намагався враховувати думку рядових козаків при проведенні тих чи інших реформ. Проте, головним своїм завданням вважав об'єднання Лівобережної та Правобережної України. Після Андрусівського перемир'я уклав військовий союз з Кримським ханством і перейшов під політичний протекторат Туреччини. Разом з турецьким військом здобув Лівобережну Україну і після загибелі І. Брюховецького був проголошений гетьманом усієї України. Але гетьманом Лівобережної України Дорошенко залишався недовго, бо змушений був повертатися в Правобережну Україну, де з'явився повий кандидат на гетьманську булаву - П. Суховієнко. Союз Дорошенка з турками й татарами мав для України страшні наслідки: українські міста та села перетворились на суцільну руїну; турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах Правобережної України, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували або захоплювали в полон місцеве населення. Авторитет Дорошенка почав падати. У цій ситуації гетьман вирішив зректися булави.

Спочатку оселився в с. Сосищі (Чернігівська область), а потім на вимогу московського уряду переїхав до Москви. Був вятським воєводою. Останні роки життя жив під Москвою, де й помер.

Мазепа Іван Степанович (1639-1709) – визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України. Завдяки прекрасній освіті і дипломатичним здібностям займав високі посади при гетьманах П. Дорошенку та І. Самойловичу. Представляв гетьманський уряд під час переговорів з Московською державою, Крїтським ханством, Османською імперією та Рїччю Посполитою. Ставши гетьманом прагнув об'єднати в єдиній державі більшість українських земель: Лівобережжя, Правобережжя, Запорооїсжя, Слобожсиацину. Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства. Надїляє козацьку старшину значними землеволодіннями, надавав їй нові права на привїлеї. Своєю простаршинською політикою викликав обурення інших суспільних груп. Вважався другом Петра I і намагався використати свій вплив на царя для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Мазепа відомий як видатний культурно-просвітницький діяч України. Підтримував розвиток науки, освіти, мистецтва, православної церкву. З початком Північної війни 1700-1721 років, відносини Мазепи з Петром I погіршились. Намагаючись врятувати Гетьманську державу від неминучого поглинання її Росією, Мазепа уклав угоду зі шведським королем Карлом XII. Разом зі своїм новим союзником потерпів поразку під Полтавою (1709) і змушений був емігрувати в турецькі володіння, де невдовзі помер. Його прах у 1999 році було доставлено в Україну і перезаховано на алеї гетьманів у Батурині Орлик Пилип Степанович (1672-1742) - гетьман України в еміграції (1716-1742). Походив з литовсько-чеського роду. Закінчив Кисво-Могілянську колегію (1694). З 1706 року - генеральний писар, найближчий радник І. Мазепи. Підтримав рішення Мазепи про його розрив з Москвою і союз зі Швецією. Після поразки шведів під Полтавою емігрував разом з Мазепою і частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи був обраний гетьманом. Під час обрання П. Орлика гетьманом між: ним, старшиною та запорожцями було укладено угоду - "Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська", більш відомі під назвою "Конституція Пилипа Орлика". Прагнув добитися визволення України з-під московської влади, порушував питання про допомогу європейських країн у справі відновлення української державності. Був останнім українським гетьманом, який відкрито вимагав утворення незалежної української держави.

Самойлович Іван Самійлович (?-1690) – гетьман Лівобережної України (1672-1687). Був прихильником гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління внаслідок переселення великої частини населення з Правобережної України відроджувалось економічне життя Гетьманщини. Розширювалась внутрішня та зовнішня торгівля, з'являлись нові та розвивались старі ремесла та промисли. Авторитарний спосіб правління Самойловича, його промосковська політика викликали невдоволення як серед населення, так і в середовищі козацької старшини, яка

писала на гетьмана численні доноси, в яких звинувачувала гетьмана у зловживанні владою, в таємних зносинах з Кримським ханством і навіть у військовій зраді. Невдалий спільний похід українсько-московських військ (1687) на Крим дав привід для козацької старшини звинуватити Самойловича у його провалі та звернутися до царя з проханням усунути його від влади. Самойлович був заарештований і засланий до Сибіру, де він невдовзі і помер у м. Тобольську.

Сірко Іван Дмитрович (?-1680) – український політичний діяч другої половини XVII ст., кошовий отаман Запорозької Січі. Народився в слободі Мерефа на Харківщині. Учасник Визвольної війни. Виступав проти політики І. Виговського. Організував військовий похід на Акерман, і таким чином сприяв розпаду татарсько-польсько-української коаліції, спрямованої проти Московського царства. Підтримував Ю. Хмельницького, а після підписання Слободищенського трактату 1660 року виступив проти нього. Обирався кошовим отаманом. 8 разів і займав цю посаду з 1663 до 1670 року. Брав участь у численних походах запорозьких козаків на Крим та на татарські й турецькі володіння (Очаков, Ізмаїл, Перекоп).

Хмельницький Юрій (1641-1685) – гетьман України (1657, 1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1681, 1685). Син гетьмана Б. Хмельницького. На посаді гетьмана України намагався продовжувати справу свого батька. 27 жовтня 1659 року уклав з Росією нову Переяславську угоду, яка значно обмежувала державні права України. У 1660 році уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна мала відновити союз із Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 року. Згодом зрікся булави і постригся в ченці. У 1677 році турки проголосили Б. Хмельницького гетьманом і "князем малоросійської України" на правах васала турецького султана. З допомогою турків спробував відновити свою владу на Лівобережній Україні, але зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру в 1681 році Хмельницького знову позбавили гетьманства і відправили до Стамбула. За деякими даними, у 1685 році турки знову проголосили його "гетьманом України", але незабаром стратили.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Андрусівське перемир'я (1667) – договір про перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений 30 січня 1667 року у селі Андрусово поблизу Смоленська. Перемир'я встановлювалось на 13,5 років. Згідно з умовами перемир'я, за Московською державою залишались Лівобережна Україна і Смоленськ. Правобережна Україна, Білорусь залишались у складі Речі Посполитої. Київ на два з половиною роки передавався Московській державі. Запорозька Січ мала перебувати в спільному володінні обох держав. Польща і Москва домовились про спільну боротьбу з татарською агресією проти України.

Батуринські статті (1663) – договір, укладений гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками московського уряду в Батурині. Суттєво обмежував автономію козацької України.

Бахчисарайський мирний договір (1681) - угода про перемир'я на 20 років між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою. Перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції Московського уряду в Гетьманщині. За Туреччиною залишалась південна Київщина, Брацлавщина, Поділля, за Московською державою - Лівобережна Україна та Київ з ближніми містечками. Територія між Дністром і Бугом мала залишатися нейтральною і не могла заселятися. Козаки отримали право на рибну ловлю, видобування солі та вільне плавання по Дніпру та його притоках аж до Чорного моря. Татари віднині могли вільно кочувати і полювати в степу по обидві сторони Дніпра.

Бучацький мирний договір (1672) – договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, укладений в м. Бугачі (Тернопільська обл.) у ході польсько-турецької війни 1672-1676 років. Українська козацька армія на чолі з гетьманом П. Дорошенком виступала на боці турків. Після оточення Львова українсько-турецькими військами Польща змушена була укласти мир. За умовами договору, Польща віддавала Туреччині Поділля, Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка. Польща повинна була сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. Мирний договір не був ратифікований польським сеймом, і війна продовжувалась до 1676 року, до підписання Журавненського мирного договору. Але більша частина Правобережної України потрапила під владу нового, ще більш жорстокого "хазяїна" - Туреччини.

"Вічний мир" (1686) – мирний договір між Польщею і Московською державою, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 року. Польща відмовлялась від претензії на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Північна Київщина та Брацлавщина мали стати нейтральною зоною між Польщею та Московською державою. Правобережна Україна (за винятком Поділля, яке до 1699 року перебувало під владою Туреччини) залишалась під владою Польщі, Лівобережжя - Москви. "Вічний мир" остаточно закріпив поділ українських земель між двома державами.

Галицький договір (1658) – угода, укладена між гетьманом України І. Виговським і польським урядом 16 вересня 1658 року в м. Гадячі. За умовами угоди Україна мала увійти до складу Речі Посполитої як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське на рівних з Литвою та Польщею правах. Вища законодавча влада мала належати національним зборам депутатів. Виконавча влада належала гетьманові, якого обирали довічно і вибори якого затверджувались королем. Гетьман мав очолювати Збройні Сили України. Офіційною в Україні мала стати українська мова. Передбачалось карбування в Україні власної монети. Гарантувались права та привілеї козацтва. Православні українці мали отримати рівні права з католиками. Угода передбачала обмеження впливу уніатської (греко-католицької) церкви на нові

території. Передбачалось розширення мережі навчальних закладів в Україні, в тому числі і відкриття університету.

Глухівські статті (1669) – договір, підписаний гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішним і московським урядом. Частково відновлював автономні права Гетьманщини, втрачені нею за Московськими статтями 1665 року.

Коломацькі статті 1687 р. – договір, укладений на р. Коломак між новим гетьманом України І Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, і Московським урядом, з другого. Обмежував автономію України, порівняно з Глухівськими статтями 1669 року.

Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська (Бендерська Конституція); 1710 р. – перша європейська конституція в сучасному розумінні, складена 5(16).04.1710 року при обранні гетьманом України П. Орлика. В основі документа лежала угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. Авторами є П. Орлик, Г. Герци, А. Войнаровський, К. Гордієнко. Конституція складається з преамбули і 16 пунктів (параграфів). Основні положення Конституції: проголошення незалежності України від Речі Посполитої та Росії; перехід під протекцією шведського короля і відновлення союзу з Кримським ханством; визначення території Української держави (в рамках умов Зборівської угоди); надання Генеральній раді при гетьманові статусу законодавчої влади; визначення строків скликання Генеральної ради (тричі на рік). За Конституцією посади полковників та сотників мали бути виборними, з наступним їх затвердженням гетьманом. Передбачалось створення спеціальної комісії для проведення ревізії державних земель, якими користується старшина і повшшостей населення. До обов'язків гетьмана входив захист козаків і всього населення від надмірних податків і повинностей, допомога сиротам, немічним та вдовам. Гетьман не мав права одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. Він повинен був лише здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів, не допускати зловживань з боку старшини. Текст Конституції був складений латинською і українською мовами. Вона діяла на Правобережній Україні до 1714 року. Значно обмежуючи права гетьмана, Конституція заклала основи республіканського правління в Україні. На думку історика О. Оглобіна, вона була „другою поразкою гетьмана І. Мазепи після полтавської катастрофи, яка завдала великого удару по гетьманській владі”.

Переяславські статті (1659) – міжнародний договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким з представниками московського уряду. Порівняно з Березневими статтями 1654 року умови нових статей значно обмежували суверенні права Гетьманщини та зміцнювали позиції московської влади в Україні. Так, гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику, призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Заборонялись вибори гетьмана без згоди царського; уряду. В Україні значно збільшився контингент царських військ.

Решетилівські статті (1709) – законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. Відповідь царя на прохання гетьмана І. Скоропадського підтвердили основні державні права Гетьманщини (підпорядкування українського війська під час походів козацькому командуванню, повернення артилерії, яку відібрали під час захоплення Батурина, невтручання царських воевод у внутрішні справи Гетьманщини тощо). „Решительный” указ царя від 11.08.1709 року дозволяв гетьманському уряду здійснювати судову та адміністративну владу, московським урядовцям забороняв втручатися в справи адміністративного управління Гетьманщини. Однак Решетилівські статті значно посилили військово-адміністративну залежність України від московського уряду. При І. Скоропадському була запроваджена посада міністра-резидента (А. Ізмайлов), який повинен був спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду, значно зросла кількість російських гарнізонів в українських містах, встановлювався контроль за фінансами тощо.

Слободищенський трактат (1660) – договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким з Польщею в містечку Слободищі біля міста Чуднова. Україна розривала союз із Москвою і відновлювала союз із Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 року. Правда, тепер Польща не погоджувалась на утворення Великого князівства Руського і на його входження до складу Речі Посполитої на рівних з Литвою та Польщею правах. За умовою трактату, Україна отримувала лише автономію з гетьманом на чолі, а українські війська повинні були брати участь у війні з Московською державою на боці Польщі. Підписання трактату поклало початок поділу Гетьманської держави на дві частини: Правобережну і Лівобережну.

Хронологія основних подій

1657-1659 рр.	гетьманування І. Виговського.
6 вересня 1658 р.	підписання Гадяцької угоди між гетьманом І. Виговським та Польщею.
Червень 1659 р.	розгром московського війська під Конотопом.
1659-1663 рр.	гетьманування Юрія Хмельницького. Підписання ним Переяславським статей з Москвою.
17 жовтня 1660 р.	підписання козацькою старшиною Слободищенського трактату з польським урядом.
1661 р.	відкриття Львівського університету.
1662 р.	утворення Малоросійського приказу.
1663-1665 рр.	гетьманування на Правобережній Україні Павла Тетері
1663-1668 рр.	гетьманування на Лівобережній Україні

	І. Брюховецького.
1665-1676 рр.	гетьманування Петра Дорошенка. Спроба об'єднати всі українські землі та здобути незалежність для України.
30 січня 1667 р.	підписання Андрусівського перемир'я між Московською державою та Польщею. Поділ України на Лівобережну та Правобережну.
Червень 1668 р.	проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України.
1668-1672 рр.	гетьманування Д. Многогрішного.
1672 р.	масове переселення населення з Правобережної України на Лівобережну та Слобожанщину.
1672-1687 рр.	гетьманування І. Самойловича
1677-1681 рр.	гетьманування на Правобережній Україні Ю. Хмельницького.
1686 р.	підписання московським урядом і урядом Польщі "Трактату про вічний мир", що закріплював основні положення Андрусівського перемир'я про поділ України між двома державами.
1687-1709 рр.	гетьманування І. Мазепи.
1687 р.	підписання Коломацьких статей.
1696 р.	взяття російськими і українськими військами Азова.
1700-1704 рр.	боротьба козацтва під проводом Семена Палія за визволення Правобережної України з-під влади Польщі. Прагнення приєднати Правобережжя до Гетьманщини.
6 листопада 1708 р.	обрання в Глухові гетьманом України І. Скоропадського.
1708-1722 рр.	гетьманування І. Скоропадського. Подальше обмеження автономних прав України.
27 червня 1709 р.	поразка шведських і українських військ у битві під Полтавою.
5 квітня 1710 р.	обрання гетьманом Пилипа Орлика.
1722 р.	початок діяльності Малоросійської колегії.
1722-1724 рр.	гетьманування П. Полуботка (наказний гетьман).

Завдання для самостійної роботи. Тести для самоконтролю

1. У своїй внутрішній політиці І. Виговський спирався на:

- а) широкі народні маси;
- б) на підтримку сусідніх держав;

- в) верхівку козацької старшини;
- г) ваш варіант відповіді.

2. Ідею гетьмана І.Виговського про підписання угоди з Польщею підтримали:

- а) рядові козаки, які, боялись російського абсолютизму і перспективи закріпачення;
- б) частина козацької старшини, яку розчарувала політика московського уряду стосовно України;
- в) українське духовенство, яке не бажало підкоритися московському патріарху;
- г) ваш варіант відповіді.

3. Внутрішній розкол України на Лівобережну і Правобережну відбувся за гетьманування:

- а) І. Виговського;
- б) Ю. Хмельницького;
- в) П. Дорошенка.

4. Що стало головною причиною розколу України:

- а) простаршинська політика українських гетьманів;
- б) пропольська політика частини української старшини;
- в) ваш варіант відповіді.

5. Умови Галицького договору:

- а) були для України єдиною можливістю звільнитись з-під влади московського царя;
- б) давали Українській гетьманській державі гарантії збереження державності, а козакам - прав та привілеїв;
- в) були тимчасовим компромісом між двома державами, які хотіли використати угоду для досягнення власних інтересів;
- г) ваш варіант відповіді.

6. Чи мала Українська козацька держава перспективи збереження державності в складі Речі Посполитої:

- а) так, тому що Польща завжди виконувала свої обов'язки щодо України;
- б) ні, Польща обіцяла визнати самостійність Гетьманської держави і її рівні права з Польщею та Литвою тільки задля того, щоб повернути собі Україну.
- в) ваш варіант відповіді.

7. Соціально-економічна політика гетьмана І. Мазепи сприяла:

- а) зростанню та загостренню класових (соціальних) суперечностей;
- б) примиренню усіх верств українського населення;
- в) ваш варіант відповіді.

8. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Мазепи була спрямована:

- а) на досягнення політичної стабільності;
- б) на досягнення соціальної стабільності;
- в) на посилення влади московського царя в Україні;
- г) ваш варіант відповіді.

9. Міждержавні відносини Гетьманщини з Росією погіршились тому, що:

- а) Петро I відверто нехтував інтересами України, перетворював її в усе більш

залежну від метрополії країну;

б) І. Мазепа хотів самочинно керувати Гетьманщиною, а Петро I йому заважав;

в) І. Мазепа хотів позбавитися від російського протекторату над Україною і орієнтувався на більш демократичні європейські держави;

г) ваш варіант відповіді.

10. Союз зі Швецією мав забезпечити Україні:

а) гарантію незалежності і збереження державності;

б) входження її до складу Швеції на правах широкої автономії;

в) входження України до складу Речі Посполитої з гарантією збереження її державності;

г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Як ви вважаєте, чи мала Україна можливість зберегти єдність і продовжити боротьбу за незалежність в добу Руїни?

2. Якщо так, тоді чому вона цю можливість втратила?

3. Що стало основною причиною соціального розмежування українського суспільства?

4. Чи могли гетьмани України того часу проводити політику, яка задовольнила б усі верстви населення?

5. Яким чином можна було зупинити розгортання громадянської війни і не допустити розділу України?

6. Перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведів ви оцінюєте як зраду українського народу (яка, до речі, призвела до суттєвого обмеження автономії України) чи як спробу визволити Україну від влади Росії?

7. Назвіть основні причини, які, на вашу думку, призвели до поразки задуму І. Мазепи і козацької старшини відстояти незалежність України.

Семінар № 8. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (2 год)

План

1. Тимчасове відновлення Гетьманщини. Д. Апостол. К. Розумовський.

2. Остаточна ліквідація Гетьманщини і Запорозької Січі. Втрата Україною автономії.

3. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. Приєднання південноукраїнських земель і Північного Причорномор'я до України в складі Російської імперії.

4. Правобережна Україна в складі Польщі. Посилення національно-визвольного руху. Поділи Речі Посполитої.

Питання для самостійного вивчення

1. Ліквідація самобутнього козацького устрою Слобідської України.
2. Реформи Рум'янцева в Україні.
3. Політика царського уряду щодо різних верств українського народу: козацької старшини, рядових козаків та українського селянства.

Теми доповідей та повідомлень

1. Культура України другої половини XVIII ст.
2. Освіта і культура Слобожанщини в XVIII ст.
3. Г. С. Сковорода- видатний український поет, філософ і просвітитель.
4. Історія Слобожанщини в працях академіка Д.І. Багалія.
5. Дунайська Січ.
6. Запорожці на Кубані.
7. Гетьман К. Розумовський.

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Фоліо, 1991. – 345 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К.:Академвидав, 2004. – 708 с.
3. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / В. Й. Борисенко. – К.: Темпора, 2006. – 342 с.
4. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини / О. Дзюба // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С.188-197.
5. Довідник з історії України (А-Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Основа, 2011. – 546 с.
6. Історія України в особах. IX-XVIII ст. – К.: Либідь, 1993. – 456.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760-1830) / З. Когут. – К.: Інститут історії АН України, 2006. – 234 с.
8. Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К.: Україна, 2003. – 346 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. – в 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К.:Либідь, 1992. – 435 с.
10. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 754 с.

Методичні рекомендації

Після смерті Петра I самодержавна влада в Росії значно ослабла, що сприяло посиленню сепаратистських тенденцій в Україні. У 1727 році новий імператор Петро II (онук Петра I, син убитого в тюрмі царевича Олексія),

який люто ненавидів свого діда, дозволив обрати українцям нового гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол. Одночасно було ліквідовано Малоросійську колегію. Справами Гетьманщини знову почала займатися Колегія закордонних справ. Розкажіть про діяльність Д. Апостола на посаді гетьмана. Яких успіхів він досяг, чого йому не вдалося здійснити? Чому? Схарактеризуйте "Решительные пункты" (1728), які по суті стали своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежили гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України.

Наступні правителі Росії продовжували політику Петра I щодо України. Від остаточної ліквідації Гетьманщини їх стримувала хібащо можливість нової війни з Туреччиною.

За правління Кирила Розумовського Гетьманщина пережила "золоту осінь" своєї автономії (згадайте обставини, які сприяли поверненню посади гетьмана в Україну). Молодому гетьману вдалося провести судову реформу, обмежити вплив царської адміністрації, взяти під свій контроль Київ та Запорозьку Січ і розпочати модернізацію козацького війська. З України були частково виведені царські війська, поновлено місцеве самоврядування, влада царських чиновників була скасована. Новий гетьман добився того, що Гетьманщину вивели з відомства Сенату і передали до Колегії закордонних справ. Гетьман Розумовський значно більше часу жив у російській столиці ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г. Тепловим. Козацька старшина за підтримки гетьмана отримувала дворянські титули і великі земельні володіння. На вимогу козацької старшини К. Розумовський обмежив (1760) право переходу селян від одного поміщика до іншого. Гетьман провів реформу освіти, яка передбачала обов'язкове навчання козацьких дітей. Завдяки своїй близькості до царського двору К. Розумовський мав велику політичну вагу в усій Російській імперії. До речі, спеціальним указом Єлизавети Петрівни його порівняли в правах з фельдмаршалами. Користуючись своїм становищем, він прагнув повернути козацькій старшині втрачені вольності, а владу гетьмана зробити спадковою і закріпити її за своєю родиною. Але, незважаючи на прихильність імператриці і намагання гетьмана провести докорінні зміни в державі, повернення до старого ладу все ж було неможливе. Чому?

Існування Гетьманщини було несумісним із самодержавною владою російського царизму.

Після смерті Єлизавети Петрівни (1761) становище України погіршилось. Нова імператриця - Катерина II прагнула покінчити з "варварськими" порядками в Україні. Скориставшись поданою їй петицією Розумовського про спадкове гетьманство, вона, як палка послідовниця політики Петра I, відмовила гетьманові в його вимогах і 10 листопада 1764 року остаточно ліквідувала інститут гетьманщини в Україні. Які наслідки це мало для різних верств українського населення: старшини, козаків, селян? Схарактеризуйте діяльність II Малоросійської Колегії під проводом генерал-губернатора П. Рум'янцева. Користуючись наведеною схемою проаналізуйте царські реформи, які мали ліквідувати автономні права Слобідської України.

Із скасуванням Гетьманщини, її прав, вольностей, привілеїв (до речі, багато разів гарантованих царським урядом), полково-сотенного устрою Україна була перетворена на звичайну провінцію Російської імперії.

Чим було викликане рішення царського уряду про ліквідацію Запорозької Січі влітку 1775 року? Зверніть увагу на долю запорозьких козаків Ліквідацією Запорозької Січі як останнього осередку української державності та реформами, спрямованими на остаточну ліквідацію форм і ознак автономії України, остання була повністю підпорядкована Росії. Українському народу через несприятливі політичні умови, через недостатню внутрішню консолідацію не вдалося зберегти свою державність. Але російський уряд не зміг знищити головного - традицій та ідей незалежної Української держави. Вони завжди відроджувались у літературі, мистецтві, народних приказках і піснях, різних формах суспільно-політичного руху (згадайте і наведіть приклади).

Правобережна Україна в XVIII ст. продовжувала перебувати в складі Речі Посполитої. Політика польського уряду в українських землях була шовіністичною і антинародною. Посилювалось соціально-політичне гноблення (на Правобережжі ще в кінці XVII ст. було остаточно ліквідовано автономію, скасовано гетьманство та козацький устрій), наступ на соціально-економічні права українського населення (збільшення днів панщини, жорстокі розправи та покарання), насильницьке ополячення українців, приниження української мови, звичаїв, культури. Уряд жорстоко переслідував православну церкву, насаджував католицизм і уніатство. Козаки оголошені поза законом, за винятком невеликої кількості козаків, які наймалися на службу до польських магнатів (надвірні козаки).

Результатом такої антиукраїнської політики стало посилення визвольної боротьби на Правобережній Україні. Хто був її учасником? Яка основна ідея об'єднувала учасників цієї боротьби? Розкажіть про визвольну боротьбу правобережного козацтва на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм. Чим закінчилось повстання? Чому? Яку роль у цих подіях відіграв Іван Мазепа? Дайте загальну характеристику гайдамацького руху. Розкажіть про повстання 1768 року. Чому воно було назване "Коліївщина"? Зверніться до поеми Т.Г.Шевченка "Гайдамаки" і використайте її в своїх відповідях. Схарактеризуйте ставлення до повстання царського уряду. Чим пояснюється його доброзичливе ставлення до повстанців на початку повстання? Чим можна пояснити зміну ставлення цього уряду до повстання українців?

Розкажіть про розгортання антифеодальної боротьби на західноукраїнських землях. Хто такі опришки?

Гайдамацький рух, політична анархія, боротьба за владу між магнатськими угрупованнями значно послабили Польщу, що спонукало Росію до відкритого втручання в польські справи. Не упустили своїх можливостей і уряди Австрії і Пруссії, які прагнули скористатися важким становищем Польщі та розчленили її. Приводом до втручання у внутрішні справи і поділу Польщі стало "дисидентське" питання, яке стосувалось прав та становища

православного населення на сході та лютеранського - на півночі та північному заході Польщі. Під приводом захисту своїх одновірців у 1772 році. Прусія, Австрія і Росія підписали акт про поділ польських земель (як цим актом вирішувалася доля українських земель?). Другий (1793) і третій (1795) поділи остаточно ліквідували польську державу, а українські землі увійшли до складу Росії і Австрії (які?)

У 1775 році до складу Австрійської імперії була приєднана Буковина, яка перебувала до цього часу в складі Османської імперії. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебувало і Угорське королівство разом з українській! Закарпаттям. З 1867 року Австрійська імперія стала називатись Австро-Угорщиною

Незважаючи на реакційний характер самого поділу Польщі, ліквідація кордонів між Правобережжям та Лівобережжям мала позитивне значення для подальшої долі українського народу, бо сприяла воз'єднанню етнічних територій України.

Розкажіть про боротьбу Росії за вихід до Чорного і Азовського морів. Які наслідки цієї боротьби? Як саме заселялись Приазов'я і Північне Причорномор'я? Які переваги для економічного і політичного розвитку дав вихід Росії і України до Чорного моря?

Таким чином, активна зовнішня політика російського самодержавства сприяла звільненню українських земель від загрози татарсько-турецької агресії, заселенню південних українських земель, об'єднанню Лівобережної та Правобережної України. Але з іншого боку, колоніальна політика царизму привела до ліквідації української державності і перетворила її на провінції чужих держав - Росії та Австро-Угорщини.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм – форма влади феодальної держави, в якій монарху належить необмежена верховна влада. Для абсолютизму характерний високий ступінь централізації, існування розгалуженого бюрократичного апарату, сильної армії та поліції.

Барська конфедерація 1768 – військово-політичне об'єднання польської шляхти, утворилось у лютому 1768 році в м. Барі. Члени конфедерації боролись проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та політики короля Станіслава Потоцького. Домагалися збереження прав і привілеїв шляхти. Виступали проти зрівняння в політичних правах католиків і пркатоликів. Під час військових дій чинили масові розправи над українським населенням, що стало причиною піднесення гайдамацького руху

і повстання 1768 року під назвою "Коліївщина". Поразка конфедератів стало однією з передумов першого поділу Польщі в 1772 році.

Біроновщина – жорстокий режим у Росії за правління Анни Іоанівни (1730-1740), коли політику в державі здійснювали німецькі дворяни па чолі з фаворитом імператриці Біроном. Відзначався посиленням шпигунства, доносів, переслідуванням псевдоволених, розграбуванням багатства країни.

Гайдамаки – учасники національно-визвольного руху в Правобережній Україні в XVIII ст.

Дисиденти – в державах, де державною релігією є католицизм або протестантизм, віруючі християни, які не дотримувались пануючого віросповідання. В переносному значенні - інакомислячі.

Закріпачення селян – перетворення вільних селян в особисто залежних від феодала, безправних, позбавлених власної землі; прикріплення до землі феодала людей, змушених виконувати феодалські повинності.

Коліївщина 1768 – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні - найвищий етап гайдамацького руху. Спрямоване проти феодално-кріпосницького і національного гноблення шляхетської Польщі. Керівниками повстання були М. Залізняк та І. Гонта. Потерпіло поразку від польських та російських військ. Опришки - учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти, феодалного, національного та релігійного гноблення у XVI - першій половині XIX ст. Найвищого піднесення рух опришків досяг у 1738-1759 роках, коли його очолив О. Довбуш.

Правління гетьманського уряду – орган, утворений російським царським урядом після смерті Д. Апостола в 1734 році для управління Гетьманщиною і Слобідською Україною. Складалося з 6 осіб: трьох російських чиновників і трьох представників козацької старшини. Діяльність Правління гетьманського уряду сприяла посиленню контролю і втручання в справи Гетьманщини з боку російського уряду. Існувало до обрання в 1750 році гетьманом К. Розумовського.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Апостол Данило Павлович (1654-1734) – визначний військовий та політичний діяч України кінця XVII - першої третини XVIII ст., гетьман Лівобережної України (1727-1734). На посаді гетьмана намагався упорядкувати державне життя Гетьманщини. Провів ряд адміністративних та економічних реформ, реорганізацію фінансової та судової системи України. Відстоював інтереси української торгівлі. Добився зменшення кількості російських полків на території України та дозволу відновити Запорозьку Січ під владою гетьмана тощо. Діяльність Д. Апостола сприяла утриманню процесу повного підкорення Гетьманщини російській владі.

Гонта Іван (?—1768) – один з керівників національно-визвольного повстання у Правобережній Україні, яке отримало назву Коліївщина (1768).

Залізник Максим (поч. 40-х рр. XVIII ст.) – український національний герой, один з керівників національно-визвольного повстання в Правобережній Україні 1768 року - Коліївщини.

Розумовський Кирило Григорович (1728-1803) – останній гетьман України (1750-1764). Обраний гетьманом на козацькій раді в Глухові. У період гетьманства К. Розумовського справами України керувала гетьманська канцелярія на чолі з російським чиновником Г. Тепловим, бо сам гетьман майже постійно перебував у Петербурзі. Але з 1760 року К. Розумовський майже постійно жив в Україні і серйозно займався, справами Гетьманщини: провів судову реформу, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди; провів реформу козацького війська, реформував систему освіти. Намагався добитися права вільних дипломатичних відносин з іншими державами. Політика К. Розумовського була спрямована на посилення позицій шляхти та козацької старшини і обмеження прав селян. Добивався запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження її автономного устрою. За вимогою Катерини II був вимушений скласти булаву і відмовитися від гетьманства. Згодом відійшов від політичної діяльності, а останні роки життя провів у Батурині, де й помер.

Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1728-1796) – граф, російський полководець, державний діяч, генерал-фельдмаршал. З 1764 року - президент 2-ої Малоросійської колегії і генерал-губернатор Малоросії. На цих посадах проводив політику, спрямовану на остаточну ліквідацію Гетьманщини та автономного устрою України. За його розпорядженням було проведено перепис майнового стану населення Лівобережної України та реформування податкової системи, поштової служби тощо. Сприяв перетворенню Лівобережної України на звичайну провінцію Російської держави. Володів величезними маєтками в Україні. Похований в одному із соборів Києво-Печерської Лаври.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Ключук-Кайнарджийський мирний договір (1774) – договір, укладений між Російською імперією та Туреччиною після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 років. Османська імперія визнавала незалежність Кримського ханства, право російським торговельним суднам безперешкодно плавати Чорним морем і вільно проходити через Чорноморські протоки. Російська імперія приєднувала українські землі в міжріччі Дніпра і Південного Бугу та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Азов та ін. Російсько-турецький кордон на Кавказі встановлювався по р. Кубань. Молдавське князівство та Волощина звільнялись з-під турецького протекторату і переходили під протекторат Росії.

"Жалувана грамота" (1785) – царський документ, який надавав українській шляхті рівних прав з російським дворянством. Одночасно проголошувались шляхетські свободи, права самоврядування, корпоративні установи тощо.

"Решительне пункти" (22 серпня 1728) – царська відповідь на прохання гетьмана Д. Апостола розширити права Гетьманщини. Значно обмежували права гетьмана та його адміністрації. Обрання нового гетьмана могло відбутися тільки за згодою царя. Генеральний суд повинен був стати колегіальним органом, який складався з трьох українців і трьох росіян, головним суддею в Україні відтепер був не гетьман, а сам російський імператор. Утворювалось нове фінансове управління, яке очолювали два підскарбії: росіянин та українець. Гетьман позбавлявся права вести власну закордонну політику.

Яський мирний договір (1791) – мирний договір, укладений між Російською імперією і Туреччиною 29.12.1791 року в м. Ясси, після завершення російсько-турецької війни 1787-1791 року. Договір підтвердив приєднання Криму та Кубані до російських володінь. Туреччина відмовилась від будь-яких претензій на Грузію і обіцяла не воювати проти неї. Росія отримувала територію між Бугом і Дністром і приєднала все Чорноморське узбережжя від Дністра до Криму. Яський мирний договір зміцнив становище Російської імперії на півдні України на всьому узбережжі Чорного моря. Мирний договір ліквідував останній бастион кочовиків у Європі, набіги татар і турків на українські землі припинились. Раніше пусті території почали швидко заселятися. Авторитет Росії на міжнародній арені значно зріс.

Хронологія основних подій

1715 р.	перша згадка в джерелах про гайдамаків.
1721 р.	Ніштадський мирний договір між Росією і Швецією. Закінчення Північної війни.
1722-1727 рр.	діяльність I Малоросійської колегії.
1722-1794 рр.	роки життя Г.С.Сковороди.
1727 р.	відновлення гетьманства в Україні. Обрання гетьманом Д. Апостола.
1734 р.	смерть Д. Апостола. Ліквідація гетьманства. Утворення "Правління гетьманського уряду".
1734 р.	заснування Нової Січі на р. Підпільній.
1737, 1750 рр.	повстання гайдамаків на Правобережній Україні.
1750 р.	відновлення гетьманства в Україні. Обрання на Глухівській раді гетьманом К. Розумовського.
1760 р.	універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходу селян від одного хазяїна до іншого.
1764 р.	ліквідація гетьманства і утворення II Малоросійської колегії. 1765-1769
1765-1769 рр.	проведення перепису в Україні ("Генеральний опис Малоросії")
1768-1774 рр.	російсько-турецька війна.

1772 р.	перший поділ Польщі, приєднання Білорусії до Росії, загарбання Галичини Австрією.
1774 р.	приєднання Буковини до Австрії.
1774 р.	Кючук-Кайнарджийський мирний договір між Росією та Туреччиною.
1775 р.	Ліквідація Запорозької Січі
1775-1828 рр.	Існування Задунайської Січі
1781 р.	остаточна ліквідація автономного устрою в Україні.
1783 р.	приєднання Криму до Росії. Заснування Севастополя.
1783 р.	юридичне оформлення кріпосного права в Україні.
1785 р.	"Жалувана грамота" дворянству, яка зрівняла українську козацьку старшину та шляхту в правах з російським дворянством.
1787 р.	утворення Чорноморського козацького війська.
1792-1793 рр.	переселення українських козаків на Кубань.
1794 р.	заснування міста Одеси
1796 р.	ліквідація намісництва і поділ України на губернії.
1798 р.	вихід у світ перших трьох частин "Енеїди" І. Котляревського

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Головною мотивацією введення І Малоросійської колегії царським урядом була:

- а) встановлення повного контролю над Україною та усунення від влади козацької старшини;
- б) примирення гетьмана зі старшиною;
- в) захист народу від постійних зловживань козацької старшини владою;
- г) ваш варіант відповіді.

2. Діяльність Малоросійської колегії:

- а) посилювала владу і позиції гетьмана в Україні;
- б) послабляла його владу і зміцнювала позиції Росії в Україні;
- в) привела до розколу в українському суспільстві.

3. Відновлення гетьманства в 1750 році було спричинене:

- а) бажанням царизму навести порядок в Україні і захистити її населення від турецько-татарської агресії;
- б) бажання царизму відновити економічно сильну Україну з власним устроєм;
- в) примхою імператриці, яка хотіла створити державну посаду для свого родича;
- г) ваш варіант відповіді.

4. Гетьманування К. Розумовського:

- а) привело до повного підпорядкування України царському уряду;
- б) сприяло відновленню та удосконаленню гетьманської влади;
- в) посилило позиції української шляхти та козацької старшини в державі;
- г) ваш варіант відповіді.

5. Період гетьманування К. Розумовського часто називають:

- а) "святом душі" для української знаті;
- б) "золотою осінню" української автономії;
- в) "останньою краплею" терпіння царського уряду.

6. К. Розумовський прагнув установити в Україні:

- а) козацько-старшинське правління;
- б) монархічну владу;
- в) спадкове гетьманство.

7. Управління в Україні після відставки К. Розумовського перейшло до:

- а) спеціального емісара Росії;
- б) Малоросійської колегії;
- в) козацько-старшинського правління.

8. Приводом до ліквідації Запорозької Січі стала:

- а) перемога Росії у війні з Туреччиною і звільнення південних українських земель від небезпеки з боку турків та татар;
- б) поразка повстання О. Пугачова і втеча повстанців на Січ, під захист її укріплень;
- в) спроба запорозьких козаків підняти повстання і поновити гайдамаччину в Україні;
- г) ваш варіант відповіді.

9. Умови Кючук-Кайнарджийського миру передбачали:

- а) повну і остаточну ліквідацію Кримського ханства;
- б) взаємне визнання нейтралітету Кримського ханства Росією та Туреччиною;
- в) передачу Кримського ханства під владу Російської імперії.

10. Головними причинами послаблення Польщі напередодні її поділу були:

- а) послаблення державної влади в Польщі;
- б) діяльність Барської конфедерації;
- в) посилення національно-визвольної боротьби на українських землях;
- г) казнокрадство в державі;
- г) ваш варіант відповіді.

11. Чорноморське козацьке військо формувалось:

- а) з донських російських козаків;
- б) з козаків Лівобережної України;
- в) з козаків Слобожанщини;
- г) з колишніх запорозьких козаків.

Проблемні питання

1. Чому царському уряду вдалось ліквідувати автономію України, не зустрівши серйозного опору з боку самих, українців?
2. Чи могла Україна повернути втрачені права, відновити та зберегти автономію?
3. Ким був Кирило Розумовський - видатним політиком, який дбав про збереження української державності, чи вірогідним царедворцем?

ВИСНОВКИ ДО МОДУЛЯ 2

- ◆ Розвиток соціально-економічних відносин феодально-кріпосницької системи, посилення соціального та національно-релігійного гноблення українства в складі Речі Посполитої викликали зростаючий опір українського населення. Разом з тим, в усіх сферах суспільно-економічного життя формувались зародки нових, буржуазних відносин. Ситуацію соціального та ідеологічного розколу українського суспільства спричинила раптова хвиля «вестернізації», пов'язана з переходом під безпосередню юрисдикцію Польської Корони, коли дві цивілізації, дві системи цінностей - католицька і православна - були поєднані в одному державному утворенні, що безумовно призводило до протистояння. Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст.ст. завершився в основному процес формування українського народу та визріли передумови Національно-визвольної війни, що розгорнулася в середині XVII ст.
- ◆ Народне повстання, що почалося в 1648 році, переросло у визвольну війну, яка згодом трансформувалась у національну революцію і призвела до докорінних (революційних) зрушень у житті суспільства в другій половині XVII ст. і протягом 1648-1676 років мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. На основі цього сучасні українські дослідники для характеристики цих подій з найбільше вживаних термінів - «повстання», «війна» і «революція» - схиляються до останнього.
- ◆ У результаті Української національної революції 1648-1676 років від польських завойовників було звільнено значну частину українських земель, на яких Богдан Хмельницький утворив Українську Козацьку державу. В основу державотворчого процесу було покладено модель військово-територіального поділу та систему організації публічної влади Запорозької Січі. З часом у демократичній козацькій державі посилювались тенденції до авторитаризму та переростання республіки в монархію.
- ◆ Під час Руїни українському народу не вдалося утримати своєї незалежності. Відбувається руйнування молодого гетьманської держави. В 1676 році капітуляція гетьмана Петра Дорошенка і

падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом української національної революції, що закінчилась поразкою.

- ◆ Поразка Української Національної революції обернулася для українського народу трагедією. У боротьбі за своє визволення народ поніс величезні втрати від воєнних дій, голоду, епідемій - до 70 % населення, а на Правобережжі - до 80-90% жителів, вщент було розорене господарство краю, були зруйновані майже всі міста. Правобережжя надовго стало об'єктом територіальної експансії сусідніх держав - Польщі, Росії та Туреччини. Встановлення на початку XVIII ст. контролю Польщі над цим краєм відновило польсько-шляхетські порядки, посилювало релігійний гніт, спричинило зростання соціального напруження та виникнення гайдамацького руху.
- ◆ В той же час революція привела до створення національної держави, частина якої у формі автономії (Лівобережжя) існувала близько ста років у складі Росії. Вона сприяла розвитку національної свідомості українців і формуванню їх державної ідеї, що в наступних поколіннях відродилася боротьбою за визволення і незалежність.
- ◆ Кінець XVII - початок XVIII ст. в українській історії пройшли під знаком, тотального наступу іноземних поневолювачів на українську державність та рішучої боротьби народу за відстоювання завоювань революції. Головний його здобуток — Гетьманщина розвивалась у складі Росії. Царська Росія контролювала її зовнішню і військову політику, постійно втручалась у внутрішні справи, в той же час безпосереднє управління, ключові позиції в суді, фінансах, армії належали козацькій старшині.
- ◆ Колоніальна політика царизму, його прагнення зитцяти українську державність привели у 80-ті роки XVIII ст. до повної ліквідації Гетьманщини та самоврядування Слобожанщини і Запорозжя. Українські землі стали невід'ємною складовою частиною Російської імперії.

Питання до колоквиуму "УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО"

1. Походження назви і першопричини виникнення козацтва в Україні.
2. Запорозька Січ: устрій, господарство.
3. Д. Байда-Вишневецький: правда і народна ідеалізація.
4. Боротьба козацтва проти турків та татар.
5. Становище українського селянства в часи польсько-литовської експансії. Козацько-селянські протипольські війни.
6. Селянсько-козацькі війни проти Речі Посполитої під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
7. Виступ народних мас, очолюваних Жмайлом та Трясилою.
8. Запорозька Січ - відродження державної незалежності України.

9. П. Коношевич-Сагайдачний - гетьман українського козацтва.
10. Становище народних мас України напередодні Визвольної війни 1648-1654 років.
11. Запорозька Січ - центр визвольних змагань українського народу.
12. Початок Визвольної війни, її характер, основні цілі.
13. Богдан Хмельницький - видатний державний діяч і полководець, засновник української держави.
14. Ліквідація польсько-шляхетського режиму і становлення національної державності в Україні.
15. Договір між Росією і Україною 1654 року. Березневі статті.
16. Заселення Слобідської України. Козацтво Слобідської України.
17. Реєстрові і нереєстрові козаки.
18. Україна після смерті Б.Хмельницького. І.Виговський, Ю.Хмельницький.
19. Поділ України на Правобережну і Лівобережну. Велика Руїна.
20. Гетьман І. Мазепа - політичний та державний діяч України. Участь України в Північній війні.
21. Обмеження автономії України, посилення процесу закріпачення селян в I пол. XVIII ст.
22. І.Сірко - кошовий атаман Війська Запорозького.
23. Відновлення Гетьманщини. Кирило Розумовський.
24. Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.
25. Ліквідація автономії України, ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі. Покріпачення селян, скасування козацького ладу в Україні.
26. Народні повстання на Правобережжі. Гайдамацький рух. Коліївщина 1768 року. Опришки.

Семінар № 9. УКРАЇНА в XIX ст. (4 год)

План

1. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України в першій половині XIX ст. під владою Російської імперії.
2. Становище українських земель в складі Австрійської імперії першої половини XIX ст.
3. Українське національне відродження в першій половині XIX ст.
4. Аграрна реформа 1861 року та буржуазні реформи 60-80-х років XIX ст., їх економічні, політичні та соціальні наслідки.
5. Особливості капіталістичного розвитку України в пореформений період.
6. Посилення національного та соціально-політичного руху в Україні другої половини XIX ст.

Питання для самостійного вивчення

1. Війна Росії з наполеонівською Францією та участь у ній українців.

2. Події революції 1848-1849 років на західноукраїнських землях. Головна Руська Рада.
3. Україна в роки Кримської війни.
4. Становлення української нації.
5. Піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Народовці і москвофіли. І. Франко.
6. Культура України XIX ст.

Теми доповідей та повідомлень

1. Кирило-Мсфодіївське братство.
2. Становлення української нації.
3. Здійснення реформ 60-70-х років XIX ст. в Україні.
4. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні 60-90-х років XIX ст. М. Драгоманов.
5. Т. Шевченко та його роль в українському національному відродженні.
6. Історична постать І. Франка.

Література

1. Бойко О. Історія України : посібник / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 708 с.
2. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. / Я. Грицак. – К. : Либідь, 1996. – 324 с.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С.Грушевський. – К.: Либідь, 1992.- 345с.
4. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Відп.ред. В. О. Горбик. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д.Дорошенко. – К.: Либідь, 1992. – 234 с.
6. Драгоманов М. П. Пропаший час: українці під московським царством. 1654-1876 / М. П. Драгоманов // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.34-45.
7. Історія України / Кер.авт.кол. Ю. Д. Зайцев. Вид. 2-е зі змінами. – Львів, 2008. – 564 с.
8. Історія України / За ред.В. А.Смоля. – К.: Основа, 1997. – 345 с.
9. Полонська-Василеико Н. Історія України. - в 2-х т./ Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – 347с.
10. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху в Україні в II половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
11. Сторінки воєної історії України: Зб.наук.ст. / Гол.ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.14. – 228 с.

12. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.:Либідь, 1991.- 780 с.

Методичні рекомендації

Кінець XVIII - поч. XIX ст. характеризувалися невпинним зростанням могутності Російської імперії, яка приєднала близько 80 відсотків українських земель, ліквідувала українську автономію і перетворила Україну в звичайну провінцію Росії. 20 відсотків України (Галичина і Буковина) після поділів Польщі опинились у складі Австрійської імперії.

Ліквідація українських державних установ та полкового устрою зумовила величезний переворот у суспільних відносинах України. Багато представників української старшини посіло значні пости в російських установах в Україні. А як змінилось становище селян і рядового козацтва? Україна залишалась аграрним краєм, але в сільському господарстві відбувались значні зміни. В чому вони полягали? Які ознаки свідчили про кризу кріпосницької системи? Назвіть ознаки промислового розвитку України. Як розвивалась торгівля, які чинники гальмували її розвиток?

Посилення політичної реакції після війни з Наполеоном 1812-1814 років спричинило хвилю невдоволення в Росії і в Україні і стало причиною розгортання опозиційного руху. Провідну роль у цьому русі відігравали вихідці з дворян - декабристи. Розкажіть про таємні організації, які створили майбутні декабристи. Яка мета їх боротьби? Які декабристські організації діяли в Україні? Дайте характеристику "Руської правди" П. Пестеля. Як ставились декабристи до перспектив української державності?

Чому повстання декабристів потерпіло поразку? Яке воно мало значення? Розкажіть про польське повстання 1830 року і ставлення до нього українців.

Наполеонівські війни та польське визвольне повстання сприяли посиленню національно-визвольних рухів у Російській імперії. Російський уряд сприяв формуванню російської національної свідомості і гальмував розвиток національної свідомості українців, інших народів імперії. Поштовхом до розвитку національної свідомості росіян стали реформи міністра царського уряду С. Уварова, які проголосили "народність" (національність) поряд з "самодержавством" та "православ'ям" основоположними принципами Російської імперії. Реформи Уварова призвели до посилення русифікації державного апарату, освіти та культури у всій імперії. Політика російського царизму спричинила активізацію національних рухів поневолених народів. Почалось українське національне відродження, що бере початок від перших спроб запровадження української літературної мови та боротьби нащадків української козацької старшини за збереження автономних прав України в складі Російської імперії.

У першій половині XIX ст. в Україні відкриваються Харківський (1805) і Київський (1834) університети, гімназія вищих наук у Ніжині (1820). Ці навчальні заклади стали центрами поширення в Україні волелюбних ідей.

Слід підкреслити, що об'єднання 80 % території, яку населяли українці, в межах однієї держави сприяло прискоренню формування української нації. Українське національне відродження кінця XVIII - початку XIX ст. стало невід'ємною частиною цього складного і тривалого процесу. Цей культурно-історичний феномен характеризувався зростанням інтересу до історії рідного краю, мови, народних звичаїв, до всього того, що становило основу етнічної спільності всіх українців, незалежно від походження та соціального стану. Хто був виразником ідей національної самобутності? Чому? Назвіть приклади, які свідчать про відродження національної самосвідомості української інтелігенції. Назвіть і дайте характеристику трьох етапів національного відродження. Українську інтелігенцію хвилювало питання про роль і місце українців серед інших слов'янських народів, про право українців на власну, незалежну державу і про шляхи й методи ліквідації національного гноблення та утворення суверенної України.

Процес українського національного відродження на окремих українських землях мав певні особливості, зумовлені специфікою історичного розвитку. Чим це було спричинено? Чому до кінця XIX ст. на центр національно-визвольної боротьби перетворилась Галичина? Схарактеризуйте становище Західної України в складі Австрійської імперії.

Зверніть увагу на те, що не політика австрійського уряду, а місцева польська шляхта на західно-українських землях поставила на карту саме існування українського народу, переслідуючи українську мову, культуру, віру. Тому питання відродження народної мови та її використання в сфері народної освіти стає важливим моментом боротьби західних українців за свої права. Ознайомтеся з діяльністю студентського гуртка у Львові "Руська трійця" і "Головної Руської ради".

Саме в Західній Україні в умовах конституційної Австрії раніше ніж у "підросійській" Україні почалася політизація українського національного руху: почали створюватися громадські організації та політичні партії, кристалізувалась ідея самобутності та самостійності України. В ході революції 1848-1849 років в Австрійській імперії українцям вдалося добитися від уряду рішення багатьох соціальних та національних питань. Так була скасована панщина та інші повинності селян. Селяни отримали право викупувати землю. Почала видаватись перша українська газета „Зоря Галицька“, була створена перша українська культурно-просвітницька організація, дозволялось викладання в навчальних закладах українською мовою, українці отримали місця в парламенті (рейхстазі) Австрії.

Необхідно згадати, що середина XIX ст. характеризувалась активізацією революційних рухів у Європі (т. зв. "весна народів"), що не могло не турбувати політичні режими в Австрії та Росії.

У цьому сенсі варто звернути увагу на діяльність Кирило-Мефодіївського братства, на його роль у подальшому формуванні української національної ідеї. Діяльність членів товариства пробуджувала суспільну думку, змушуючи шукати шляхи до кращого, вільного життя. Ще в 20-30 р. XIX ст. у Російській імперії стало зрозумілим, що віджилі

кріпосницькі відносини стали гальмом для розвитку продуктивних сил і запровадження капіталістичної системи господарювання. Почалась криза кріпосницької системи. Її основними ознаками стали постійні повстання селян, які не бажали миритися зі своїм становищем. Повільний розвиток торгівлі, дефіцит грошей підривали економіку країни. Поміщики не були зацікавлені у використанні більш удосконалених знарядь праці, що призводило до низької продуктивності праці в сільському господарстві і низьких урожаїв. Господарства селян, знесилені панщиною, занепадали. Кріпосне право гальмувало розвиток промисловості, оскільки в містах не вистачало робочих рук. Нарешті, суспільство почало усвідомлювати, що кріпосне право є аморальним. Дедалі частіше стали лунати вимоги ліквідації кріпосної системи і звільнення селян. У країні дедалі поглиблювались соціальні суперечності, зростала антикріпосницька боротьба. Невдоволення селян посилювалось насадженням т. зв. "військових поселень". Яка мета їх впровадження?

Загострення внутрішніх суперечностей та страх перед революцією змусили уряди Австрії та Росії розпочати проведення соціально-економічних та правових реформ. Проведення реформ в Австрії прискорили революційні події 1848 року. Підготовка аграрної реформи в Росії почалася лише з 1856 року. Зверніть увагу на роботу Головної комісії з підготовки проекту реформ. 19 лютого 1861 року Маніфест Олександра II проголосив скасування кріпосного права. Згадайте основні умови аграрної реформи. Що вони означали? Як вирішувалось питання про наділення селян землею? Відповідаючи на це питання, зверніть увагу на те, що в Україні існували різні за ступенем залежності селяни: поміщицькі, державні, дворові та ін. В деяких регіонах України значну частину сільського населення становили козаки. Які наслідки мала аграрна реформа для подальшого розвитку України?

Після скасування кріпосного права, коли мільйони селян уже не підлягали владі поміщиків, гостро постало питання про поширення реформ на інші сфери суспільного життя: місцеве самоврядування, судочинство, освіту, армію, фінансову систему. Розкажіть про ці реформи.

Треба мати на увазі, що, незважаючи на непослідовність і незавершеність усіх цих реформ, вони мали буржуазний характер і сприяли розвитку капіталізму в Україні. В той же час не можна не згадати і про те, що проведення реформ відбувалось в умовах посилення поліцейського режиму і відсутності демократичних свобод в Російській імперії. Реформи не торкнулись „святої святих” Російської імперії- абсолютної монархічної влади. Промисловий переворот, який розпочався в Україні ще в 30-их роках XIX ст., після реформи 1861 року значно прискорився. Село стало постачальником дешевої робочої сили для промисловості, а з-за кордону йшов приплив іноземного капіталу. Україна впевнено переходила на рейки капіталістичних відносин.

Які риси визначали особливості розвитку капіталізму в Україні? Які галузі промисловості особливо швидко розвивались в Україні? Які чинники сприяли розвитку саме цих галузей виробництва? Назвіть основні

промислово-економічні райони, які утворились в Україні. Які соціальні зміни відбулись в Україні в другій половині XIX ст.? Чим вони були спричинені?

На другу половину XIX ст. припадає посилення національного визвольного руху в Україні. Основу цього руху становили громади - напівлегальні організації (гуртки), що об'єднували українську інтелігенцію, службовців, офіцерів, студентів, учнівську молодь, а також поміщиків-лібералів. Наступ царського самодержавства на мову і культуру українського народу (Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року) послабив громадівський рух. Яку мету переслідував громадівський рух? До чого прагнули його учасники?

Поряд з національним рухом в Україні в другій половині XIX ст. розгортаються суспільно-політичні рухи, які оформились на загальноросійському ґрунті: революційні демократи, робітничі організації. Дедалі більше поширюється марксистська теорія, під її впливом виникають марксистські гуртки та організації в Києві, Харкові, Катеринославі. Але ці організації залишились глухими до українського питання. Наприкінці XIX ст. і український національний рух набуває політичного характеру (тут треба звернутись до розкриття політичної діяльності Михайла Драгоманова).

Зверніть увагу на те, що стосунки між національно-визвольним і загальноросійським революційним рухом були неоднозначними. Їх, звичайно, об'єднувала спільна боротьба проти самодержавства, прагнення до глибоких соціальних перетворень. Але були й проблеми. Головна з них - це нехтування українського питання з боку російських революціонерів, що відштовхувало учасників українського визвольного руху від загальноросійського революційного руху.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аграрні реформи – державні заходи, спрямовані на зміни системи землеволодіння і землекористування.

Викупна операція – викуп селянами у поміщиків у 1861-1906 роках земельних наділів на умовах реформи 1861 року. Уряд сплатив поміщикам суму викупу, яку селяни повинні були погасити протягом 49 років (т. зв. викупні платежі). Стягнення платежів припинилось в наслідок революції 1905-1907 років. Уряд встиг отримати від селян більше ніж 1,6 млрд карбованців.

Військові поселення – особлива організація війська в Росії 1816-1857 років, започаткована з метою створення резерву підготовленого війська без збільшення державних витрат на його утримання. Поєднували військову службу із заняттям сільським господарством. Ініціатором створення та головним начальником військових поселень був А. Аракчєєв. Жорстокий режим, муштра та сувора регламентація особистого життя військових поселенців спричинили повстання в Чугуєві, Балаклії, Шебелинці та ін.

Громади – організації української інтелігенції в другій половині XIX - на початку XX ст., які займались національно-культурною та громадсько-

політичною діяльністю. Існували таємні громади в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та інших містах України. Організовували та брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українську наукову та популярну літературу, збирали фольклорний та етнографічний матеріал тощо.

Дворові люди – категорія кріпосних селян, які працювали в будинку поміщика. Землі при звільненні не отримували.

Декабристи - російські дворяни-революціонери, які підняли в грудні 1825 року повстання проти самодержавства та кріпацтва. Намагались здійснити військовий переворот силами армії, без участі народу. Організували повстання 14 грудня 1825 року в Петербурзі та в Чернігівському полку в Україні (29.12.1825 - 03.01.1826).

Експансія – розширення кордонів, сфер впливу, захоплення територій, позбавлення політичної незалежності.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування в Росії та Україні, що були започатковані земською реформою 1864 року. Опікувалися освітою, охороною здоров'я, будівництвом і утриманням мостів, доріг тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство – таємна політична організація української інтелігенції, що діяла в Києві у 1845-1847 роках. Метою членів організації було національне та соціальне визволення України, ліквідація кріпацтва, утворення всеслов'янської федеративної республіки, на зразок США. Відстоювали демократичні права і свободи громадян, рівність національних культур, мов тощо.

Кримська війна 1853-1856 рр. – спочатку російсько-турецька війна за панування на Близькому Сході, розпочата Російською імперією. З лютого 1854 року на боці Туреччини виступили Англія та Франція, з 1855 року - королівство Сардинія. Основні події війни відбувались навколо Кримського півострова, головною подією була героїчна оборона Севастополя (1854-1855). Економічна та військова відсталість Росії стала головною причиною її поразки у цій війні. Завершилась війна підписанням Паризького миру 1856 року.

Народництво – ідеологія та рух різночинної інтелігенції Росії в другій половині XIX ст. Захищало інтереси селян, виступало за ліквідацію кріпосницьких пережитків та повалення самодержавства, проти капіталістичного розвитку Росії. Мало дві течії: революційну та ліберальну. Основні організації - "Земля і воля", "Народна воля", "Чорний переділ". Мало певний вплив на селянський рух в Україні.

Народність – мовна, територіальна, етнічна, економічна та культурна спільність людей, яка історично утворюється в період феодалізму.

Натуральне господарство - тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу.

Національне відродження України – процес в українській історії першої половини XIX ст., у ході якого формувалась національна свідомість українців, зростав їх інтерес до рідної мови, історії, культури, зміцнювалися зв'язки між західною і східною українською інтелігенцією, розгортався національно-визвольний рух.

Національне питання – питання про стосунки між націями в багатонаціональних країнах, про шляхи ліквідації національного гноблення та нерівності.

Нація – історична спільність людей, яка утворюється в процесі формування їхніх територіально-економічних зв'язків, мови, особливості культури та характеру. Деякі вчені вважають нацією спільність людей, які є громадянами певної держави. У сучасній науці відбувається дискусія про ознаки та співвідношення нації та народності.

Промисловий переворот – перехід від ручної праці до машинної, від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, заводу.

"Ревізька душа" – одиниця обліку чоловічого населення Російської імперії у XVIII-XIX ст. Термін почали вживати після впровадження подушного податку. В Україні „ревізькі душі” існували з 1781 по 1887 рік. Під час ревізій і переписів вони вписувались у т. зв. „ревізькі казки”. Кожна ревізька душа вважалась наявною до наступного перепису, навіть у випадку її смерті (звідси вислів - „мертві душі”).

"Ходіння в народ" – масовий рух демократичної та революційної молоді в село (1873-1874) з метою пропаганди соціалістичних ідей та підготовки селянського повстання.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1906) – видатний український історик, археолог, етнограф). Один з ініціаторів і керівників Київської Громади. Належав до угруповання "хлопомалів". У 1881 році очолив Історичне товариство Нестара Літописця при Київському університеті. Автор багатьох праць з історії України. Представник народницької школи в українській історіографії. Його учнями були видатні українські історики М. Грушевський, Д. Багалій та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ: Активний діяч Київської (Старої) Громади. У 80-х роках XIX ст. очолив перший український гурток соціалістичного спрямування. Відзначався радикальними поглядами. Був прихильником ідей демократизму та федералізму. Один із засновників і редакторів першого українського політичного часопису "Громада". Вважав себе соціалістом, але заперечував марксистську теорію як помилкову, утопічну і шкідливу для українського політичного життя. Діяльність Драгоманова мала значний вплив на розвиток політичного життя в Україні, особливо в її західних регіонах.

Капніст Василь Васильович (1758-1827) – відомий український письменник, громадсько-політичний діяч кінця XVIII - початку XIX ст. Писав вірші, оди, елегії. Його "Ода на рабство" (1806) засуджувала колоніальну політику самодержавства в Україні і запровадження кріпосного права на Лівобережжі та Сложанщині. У 1791 році вів переговори з представниками

пруських урядових кіл про надання допомоги українському національно-визвольному руху у випадку відкритого збройного виступу проти "російського ярма". Добивався відновлення козацьких полків в Україні. Переклав "Слово о полку Ігоревім". У спеціальному коментарі твору доводив, що "Слово" має українське походження і українські особливості.

Каразін Василь Назарович (1773-1842) – український громадський діяч, вчений, винахідник. Засновник Харківського університету (1805), автор ліберальних проектів зміни державного ладу на засадах конституційної монархії та народного господарства. За багатогранну наукову діяльність сучасники називали В. Каразіна "українським Ломоносовим".

Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – видатний український історик, етнограф, письменник. Із сім'ї кріпаків (позбувся кріпацької залежності в 1832 році). Закінчив історико-філософський факультет Харківського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмних документів. Очолював ліберальне крило організації. Відстоював ідею української культурно-національної автономії У 1860-1885 роках - член-редактор Петербурзької Археологічної комісії, з 1876 - член-кореспондент Російської академії наук. Основні історичні праці, присвячені вивченню історії українських земель XVI-XVIII ст.: монографії "Богдан Хмельницький", "Руїна", "Мазепа", "Останні роки Речі Посполитої" та ін. У своїх працях відстоював ідею самобутності української нації.

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873) – видатний український природознавець, історик, фольклорист, філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (1871). Професор, перший ректор Київського університету. Автор праць з історії України (XI-XVIII ст.). Видав альманахи "Киянин", "Дениця", "Українець", збірки українських пісень.

Рєпнін-Волконський Микола Григорович (1778-1845) – відомий російський політичний, громадський та військовий діяч. У 1816-1834 роках - малоросійський військовий губернатор. Був одружений з онукою останнього українського гетьмана К. Розумовського. Захищав права української старшини та дворянства. Відстоював ідею відродження українського козацтва. Співчував українському визвольному руху, підтримував зв'язки з його учасниками. Сприяв розвитку українського театру. Викупив з кріпацтва М. Щепкіна. Був близько знайомий з Т.Г.Шевченком, який навіть деякий час жив у його маєтку.

Франко Іван Якович (1856-1916) – видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч. Автор численних історичних праць. Захистив докторську дисертацію і здобув ступінь доктора філософії. Брав активну участь у політичному та громадському житті. Проводив соціалістичну пропаганду серед робітників та селян Галичини. За революційну агітацію чотири рази був заарештований і перебував у тюремному ув'язненні. Разом з М. Павликом та іншими однодумцями в 1890 році заснував Русько-Українську радикальну партію і став її першим головою. З 1899 року став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З 1904 року відійшов від радикального руху і від активного політичного життя. І. Франко був

організатором української преси в Галичині, автором, численних літературних творів.

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861) – видатний український поет, прозаїк, художник, символ українського національного відродження. У трагічному становищі поневоленої України Т. Шевченко звинувачував царську Росію та колонізаторську політику російських імператорів. У своїх творах закликав до національного і соціального визволення, будив національні почуття і змальовував прекрасне майбутнє вільної України.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Валуєвський циркуляр (1863) – розпорядження міністра внутрішніх справ Росії П. Валусва про заборону видання навчальної та релігійної літератури українською мовою. Українською мовою могли друкуватися лише художні твори. Лейтмотивом циркуляру було ствердження, що "ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може", що українська мова - це діалект російської, який з'явився в результаті тривалого впливу Польщі.

Емський указ (1876) – розпорядження російського імператора Олександра II, яким заборонялося ввозити з-за кордону будь-які книжки українською мовою, видавати будь-які книжки українською мовою, робити переклади з інших мов українською. Заборонялись також сценічні вистави, тексти для нот і публічні читання українською мовою.

Маніфест і "Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності" (19 лютого 1861) – головні документи селянської реформи. Визначали основні проблеми, пов'язані із скасуванням кріпосного права: ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського управління; наділення селян землею і визнання за ними повишюстей; викуп селянських наділів.

Указ "Про вільних хліборобів" (1803) – указ російського імператора Олександра I, який передбачав звільнення селян від кріпосної залежності з землею на основі добровільної угоди з поміщиком. До середини XIX ст. по всій Росії було звільнено близько 151 тис. душ чоловічої статі. Указ також відміняв практику передачі нових земель разом із селянами новим власникам.

Хроніка основних подій

1803 р.	Закон Російської держави про «вільних хліборобів», за яким поміщикам дозволялось звільняти селян із землею за викуп.
1805 р.	Відкриття університету у Харкові.
1812 р.	Вторгнення військ Наполеона у Росію.
1812 р.	Формування українських козацьких полків і земського ополчення для боротьби проти наполеонівських військ.
1813-1835 рр.	Селянські рухи на Поділлі під проводом У.Кармалюка.

1814-1861 рр.	Життя та діяльність Т.Г.Шевченка.
1821 рр.	Утворення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів.
1823-1825 рр.	Діяльність «Товариства об'єднаних слов'ян» в Новоград-Волинському.
14 грудня 1825 р.	Повстання декабристів у Петербурзі.
29 грудня 1825 р.- 3 січня 1826 р.	Повстання Чернігівського полку в Україні.
1830-1831 рр.	Польське визвольне повстання в Правобережній Україні.
1834 р.	Відкриття університету Св.Володимира у Києві.
1837 р.	Видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».
1840 р.	Вийшла з друку поетична збірка Т.Шевченка «Кобзар»
1846-1847 рр.	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
13 квітня 1848 р.	Відміна кріпосного права в Австрійській імперії.
25 жовтня 1848 р.	Створення культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця».
1854-1855 рр.	Кримська війна.
Березень-квітень 1855 р.	Селянське повстання на Київщині (Київська козаччина).
1856 р.	Селянські рухи – «Похід у Таврію за волею».
19 лютого 1861 р.	Піписання царем Маніфесту і «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».
1861-1863 рр.	Селянські виступи проти реформ 1861 року.
1863-1864 рр.	Визвольне повстання поляків у Правобережній Україні.
1864 р.	проведення земської реформи в Лівобережній, Слобідській та Південній Україні.
1864 р.	військова та судова реформи в Російській імперії.
1869 р.	шкільна реформа в Австро-Угорщині, яка запровадила обов'язкове початкове навчання дітей віком 6-14 років.
1873 р.	початок масового "ходіння в народ" народників.
1876 р.	видання Емського указу.
1 березня 1881 р.	вбивство народовольцями Олександра II.
1882-1906 рр.	видавництво журналу "Київська старина"

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Промисловий переворот - це:

- а) перехід від ремісничої майстерні до феодальної мануфактури;
- б) занепад виробництва;

в) перехід від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики.

2. Розмістіть у хронологічному порядку селянські повстання:

а) "Похід у Таврію за волею";

б) повстання у Шебелінській слободі на Слобожанщині;

в) "Київська козаччина".

3. Національно-культурне відродження в Україні розпочалось:

а) наприкінці XVIII - початок XIX ст.;

б) в середині XIX ст.;

в) у другій половині XIX ст.;

4. Необхідність модернізації Російської імперії була спричинена:

а) кризою та занепадом поміщицьких маєтків;

б) поразкою Росії в Кримській війні;

в) тиском інших держав на Росію;

г) ваш варіант відповіді.

5. Модернізація Російської імперії була:

а) піонерською модернізацією (притаманне лідерам світового економічного та технічного прогресу);

б) органічною модернізацією (наслідок природного розвитку капіталізму, коли країна оволодіває технологіями та економічними механізмами, виробленими передовими країнами (піонерами);

в) наздоганяючою модернізацією (викликана насамперед зовнішніми чинниками, загрозою втратити економічні і політичні позиції на міжнародній арені).

6. Селянська реформа 1861 року була:

а) послідовною, продуманою акцією уряду, спрямованою на поліпшення економічного стану селянського господарства;

б) проведена кріпосниками-поміщиками і призвела до масового розорення селян;

в) такою, що сприяла розвитку як поміщицького так і селянського господарства;

г) ваш варіант відповіді.

7. У пореформений період капіталістичні відносини охопили:

а) тільки промисловість;

б) тільки сільське господарство;

в) і промисловість, і сільське господарство.

8. Характерною рисою промислового розвитку України другої половини XIX ст. було:

а) рівномірний розвиток усіх регіонів України;

б) структурна та територіальна диспропорційність у промисловому розвитку;

в) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Де, на вашу думку, було сильніше гноблення - в австрійській чи російській частинах України? Чому?

2. Чому саме в період найбільшої лібералізації царського режиму в Росії (60-ті - 70-ті роки XIX ст.) посилюється наступ на національні права України?

Семінар № 10. УКРАЇНА НА МЕЖІ СТОЛІТЬ. РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 рр. (2 год.)

План

1. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XIX - на початку XX ст.
2. Суспільно-політичний рух в Україні й утворення політичних партій.
3. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905-1907 років. Культурницький рух.
4. Політична реакція в Україні після поразки революції. Столипінська аграрна реформа і Україна.

Питання для самостійного вивчення

1. Україна в роки Першої світової війни.
2. Культура України початку XX ст.

Теми доповідей та повідомлень

1. Національне питання в Україні на початку XX ст.
2. Студентський рух в Україні початку XX ст.

Література

1. Бойко О. Історія України : посібник / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 708 с.
2. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття / Я.Грицак. – К.: Либідь, 1996. – 342 с.
3. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Темпора, 2009. – 367 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.:Либідь, 1992. – 234 с.
5. Історія України / Кер.авт.кол. Ю. Д. Зайцев. Вид. 2-е зі змінами. – Львів, 2008. – 543 с.
6. Машкін О. М. Столипін та Україна / О. М. Машкін // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.73 – 98.
7. Проблеми історії України XIX-поч.XXст. / Гол.ред. О. П. Реєнт.-К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.19. – 521 с.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. в 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Т.2. – К.: Либідь, 1992. – 456 с.

9. Реснт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914) / Відп.ред. В. А. Смолій1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
10. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху в Україні в II половині XIX ст. / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. – 1993 – № 7-8. – С. 34 – 45.
11. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 780 с.

Методи чиї рекомендації

Наприкінці XIX – початку XX ст. Україна переживала бурхливий розвиток промислового виробництва, що перетворило її в один з найбільш розвинутих в промисловому відношенні районів Російської імперії. Назвіть характерні риси промислового розвитку України. Які процеси відбувались в економіці західноукраїнських земель?

Однією з характерних рис капіталістичної системи в Україні була поява нових промислових районів, а в них - великих, технічно добре оснащених підприємств, на яких працювали тисячі робітників. До чого вела висока концентрація виробництва? Що таке монополії? Які форми монополій утворювались в Україні? Що таке фінансова олігархія?

Зверніть увагу на особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві України. Які феодальні пережитки воно зберегло? Необхідно зазначити, що швидкий розвиток капіталістичної промисловості сприяв подальшому інтенсивному розвитку капіталізму в аграрному секторі. На початку XX ст. Україна вже стала одним з головних районів капіталістичного землеробства в Росії з чітко окресленою спеціалізацією з виробництва товарного зерна. Земля перетворювалась на товар і переходила від дворян-поміщиків до представників інших станів - купців та заможних селян. До 1905 року українські поміщики розпродали близько третини своїх земель. Незважаючи на це, поміщицьке землеволодіння продовжувало залишатись провідним у сільському господарстві. Існування поміщицьких латифундій, малоземелля та розорення основної маси селянства, важкий податковий тягар, політичне безправ'я та національне гноблення загострювали соціальні суперечності на селі. Дайте оцінку селянським виступам 1900-1905 років і їх спрямованості.

Активізувався робітничий рух: від економічної боротьби робітники приходили до боротьби політичної. Зростала активність студентської молоді, посилювався опозиційний рух ліберальної буржуазії.

Особливості економічного та соціального розвитку України, глибокі соціальні суперечності привели до появи політичних партій та суспільних організацій, які намагались виступати виразниками інтересів різних верств населення. Треба мати на увазі, що політичне самовизначення різних класів і соціальних груп відбувалось нерівномірно, тому й політичні партії різних

станів утворювались неодноразово. Дайте коротку характеристику ліберальному і національному рухам в Україні. Які обставини сприяли активізації національного руху і розширенню його соціальної бази?

Поряд з культурно-просвітницькою діяльністю в українському національно-визвольному русі на початку ХХ ст. формуються і справжні політичні партії, які діяли в межах України і виступали від імені різних соціальних верств українського суспільства. Розкажіть про історію утворення і основні програмні вимоги найбільш значних політичних партій України: РУП (Револьюційної Української партії), Української демократичної партії (УДП) та Української Радикальної партії (УРП). Далі необхідно розповісти про діяльність загальноросійських партій - РСДРП, есерів, анархістів та інших та їх вплив в Україні. Зверніть увагу на те, що українські партії були малочисельними, недостатньо згуртованими і організованими. У національному питанні переважна більшість із них (крім Народної української партії) обмежувалась вимогами автономії України. Значно більший вплив у Наддніпрянській Україні та Сході мали загальноросійські партії.

На початку ХХ ст. Російську імперію охопила важка економічна криза, яка ще більш ускладнила і без того непросте становище усіх верств суспільства, посилила антиурядові настрої, що й привело до революції. Назвіть основні причини і визначте характер революції 1905-1907 років. Розкажіть про революційні події 1905-1907 років в Україні (революційний рух робітників, збройні виступи в армії і на флоті, повстання селян). Слід звернути увагу на те, що під тиском революційних подій царизм змушений був послабити національне гноблення і зняти обмеження щодо використання та розвитку української мови, літератури, друку та ін. Розкрийте більш детально це питання і схарактеризуйте діяльність "Просвіт", українських клубів, наукових товариств та ін. У роки революції 1905-1907 активізувалась діяльність як українських товариств так і окремих громадських діячів України, які відстоювали право вільного розвитку української культури, рівні права української мови з російською тощо.

Зверніть увагу на те, що могутній натиск революційних сил змусив Миколу II піти на серйозні поступки: 17 жовтня 1905 року він підписав Маніфест, яким запроваджувались у країні свободи слова, друку, зборів, організацій та ін. Крім того, Микола II згодився скликати Думу -вищий орган законодавчого характеру. Таким чином, цар поступався частиною своєї влади, надзвичайно важливою її частиною, яка була пов'язана з прийняттям нових законів. Формально Маніфест перетворював самодержавний лад Росії на конституційно-монархічний.

Як відреагували на Маніфест 17 жовтня різні політичні кола Росії і України? Які зміни відбулися в розстановці політичних сил? Який вплив це мало на подальший розвиток революції? Що ви знаєте про грудневі збройні повстання робітників? Чому вони потерпіли поразку? Як розвивались революційні події 1906-1907 років?

Зверніть увагу на діяльність "Української думської громади" в I і II Державних Думах. Основними її вимогами було: надання Україні політичної автономії в складі Росії, впровадження української мови в школах, судах, місцевих адміністративних установах, амністія політв'язнів, свобода слова, друку тощо. Головне питання тогочасного українського суспільства - аграрне - думська громада сформулювати не змогла, насамперед тому, що єдиної думки з цієї проблеми серед її членів не було. Серед членів громади не було єдності, її роздирали внутрішні суперечності. Чому? Як члени думської громади ставились до революції? Як вони ставились до російського самодержавства? Чого вони досягли своєю діяльністю?

Розгін царизмом II Державної Думи і впровадження нового виборчого закону від 3 червня 1907 року означали кінець революції і початок періоду політичної чорносотенної реакції, що ввійшла в історію під назвою столипінської (за прізвищем Голови Ради міністрів П. А. Столипіна). Що це означало? Які наслідки мало для України?

Після поразки революції царизм посилив соціальне гноблення та почав жорстокі репресії проти активних учасників революційних подій. Більшість із завойованих у роки революції свобод, які стосувались мови, літератури, видавничої справи, були втрачені. Дітям було заборонено навчатися в школах рідною мовою, закривалися "Просвіти", українські клуби, газети та журнали. Російський уряд заборонив святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. П. Столипін розсилав циркуляри, які містили настанови боротися з "ідеєю відродження старої України і устрою на національно-територіальних засадах". Саме П. Столипін вперше назвав українців "іногородцями".

Ведучи нещадну боротьбу з революційним рухом, П. Столипін розумів, що цей рух породжений об'єктивними причинами і усунути їх можна лише за допомогою реформ. Які реформи планував провести Кабінет міністрів? Яку провів? В чому полягає сутність аграрної реформи Столипіна? Які результати вона мала в Україні? Яку мету переслідував уряд, проводячи політику переселення українського селянства за Урал і на Далекий Схід? Як вона була організована і які мала наслідки?

Спроби уряду задовольнити селян реформами виявились марними, адже недоторканим залишалось поміщицьке землеволодіння, яке викликало ненависть з боку переважної більшості сільського населення. Та й поява багатих „хуторян" лише розпалювала заздрість та озлоблення. Таким чином соціальне напруження на селі продовжувало зростати.

Період реакції довго не протримався. Репресії призвели до зворотного результату: з середини 1910 року в Російській імперії склалася нова ситуація, революційний рух пішов на підйом.

Перша світова війна, яка спалахнула в Європі влітку 1914 року, стала справжнім випробуванням для українського народу. Україна стала об'єктом і плацдармом жорстокої боротьби імперіалістичних держав. Які плани щодо України переслідував царський уряд? Яке місце займали українські землі в планах німецького та австро-угорського урядів?

Із самого початку війни територія України стала театром воєнних дій, де з обох сторін брали участь численні армії. Таким чином, український народ, який не мав власної державності, був втягнутий (проти власної волі) у світову війну. Як відреагували на початок війни різні політичні партії в Україні? Як вони намагались використати ситуацію для вирішення політичних та соціальних проблем? Розкажіть про діяльність "Головної Української Ради". Яку позицію вона займала, чого добивалась? Розкажіть про формування легіонів українських січових стрільців. Які програмні засади мала Спілка визволення України і якими були основні напрямки її діяльності? Як ви розумієте гасло більшовиків стосовно перетворення війни світової у війну громадянську? Яку тактику використовували більшовики в умовах світової війни?

Зверніть увагу на діяльність українських партій в "російській" Україні. Як змінювались їх погляди, особливо під впливом репресивної, антиукраїнської політики царизму? Схарактеризуйте позицію "Товариства українських поступовців" щодо війни і задоволення головних вимог українського народу.

Аналіз діяльності різних політичних сил в Україні в умовах Першої світової війни дає можливість зробити сумний висновок: в українському суспільстві не було єдності ні щодо питання про ставлення до війни, ні щодо питання про майбутнє української державності. Війна розколола українські політичні сили і ослабила національний рух.

Проаналізуйте розвиток воєнних подій Першої світової війни на території України. Чому Перша світова війна стала для українців братовбивчою?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анексія – насильницьке приєднання (захоплення території іншої держави або народності).

Антанта – військово-політичний блок Англії, Франції та Росії. Утворився в 1904-1907 роках. В період Першої світової війни до коаліції Антанти увійшло понад 25 держав, в тому числі СІЛА, Японія, Італія та ін.

Більшовизм – течія політичної думки і політична робітничка партія в Росії. Лівоекстремістська, тоталітарна організація, що намагалась захопити владу в Росії. Формально проголошуючи право на самовизначення поневолених Росією народів, фактично виступала за збереження імперії. Утворилась у 1903 році в результаті боротьби російських революційних марксистів на чолі з В. Леніним з поміркованими російськими соціал-демократами на чолі з Ю. Мартовим (меншовиками). Найбільш радикальна революційна партія в Росії. Мала вплив в промислових регіонах України.

Великодержавний шовінізм – крайня форма націоналізму, ідеологія та політика урядів панівної нації в багатонаціональних державах. Спрямована на поневолення та переслідування інших націй, їх мов, культур, вірувань

тощо. Великодержавний шовінізм став у Російській імперії офіційною ідеологією.

Головна Руська Рада (ГУР) – міжпартійна організація, утворена 2 серпня 1914 року з представників трьох галицьких партій. Очолив організацію К.Левицький. Складалася з 15 осіб. Рада закликала до боротьби проти царської Росії, і до сприяння перемозі Австро-Угорщини та її союзників у Першій світовій війні. За сприяння австрійських властей ГУР утворила Легіон січових стрільців, які брали безпосередню участь у військових підрозділах австро-угорської армії. У травні 1915 року ГУР перетворилась на Загальну Українську Раду.

Демократія – форма держави, яка базується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ. Держава, у якій забезпечено дотримання громадянських прав і свобод.

Есери – російська соціалістична партія, найбільш масова та впливова в Росії на початку ХХ ст. Утворилася шляхом об'єднання колишніх народницьких гуртків та груп. Виступала як захисник інтересів селянства. Програма есерів передбачала встановлення демократичної республіки, загальне виборче право, демократичні свободи, соціалізацію землі тощо.

Кадети – члени конституційно-демократичної партії в Росії (офіційна назва - Партія народної свободи). Основна партія ліберальної буржуазії Росії. Головні програмні вимоги: конституційна монархія, громадянські свободи, збереження поміщицького землеволодіння, законодавче вирішення "робітничого питання" тощо. В роки Першої світової війни підтримували політику царизму.

Маніфест 17 жовтня 1905 (Про удосконалення державного порядку) – звернення російського царя Миколи II до народу, підписане ним у момент найвищого піднесення жовтневого політичного страйку 1905 року. Проголошував громадянські свободи, вибори до законодавчого органу - Державної Думи. Розглядається як вимушена поступка царизму незадоволеному його політикою народу.

Трест – одна з форм монополістичних об'єднань, у межах якого учасники втрачають виробничу, комерційну, часто і юридичну самостійність. Реальна влада в трестах зосереджується в руках правління або головної компанії.

Троїстий союз – військово-політичний союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Виник у 1882 році.

Синдикат – одна з форм монополістичного об'єднання, у якій розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація виробленої продукції здійснювалась через єдину збутову контору. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачали комерційну самостійність. В Росії та Україні на початку ХХ ст. існували синдикати "Продамет", "Продвагої", "Продвутілля" та ін.

Фінансова олігархія – нечисленна група найбільш багатих монополістів, які уособлюють панування фінансового капіталу.

Четвертний союз – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини, що протистояв у роки Першої світової

війни країнам Четвертної угоди - Великобританії, Франції Росії та Італії (Антанти). Утворився після розпаду в 1915 році Троїстого союзу, коли Італія перекинулася на бік Антанти.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Антонович Дмитро Володимирович (1877-1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик мистецтва. Один із засновників Революційної української партії (РУП) у 1900 році. Після її розпаду став членом Української соціал-демократично-робітничої партії. З березня 1917 року був активним членом Української Центральної Ради, одним з найближчих помічників її голови М. С. Грушевського.

Меленевський (Висок) Маркіян (1878-1938) – український політичний діяч. Прихильник марксизму. Один з активних членів Революційної української партії. З 1904 року відстоював ідею об'єднання української соціал-демократії з російською. У 1905 році сприяв утворенню Української соціал-демократичної спілки, чим прискорив розкол РУПу. "Спілка" у складі РСДРП займалась пропагандою марксистських ідей серед українських робітників. Згодом вийшов зі складу УСДС. У роки Першої світової війни входив до складу Загальної української ради. В 20-х роках підтримував радянську владу в Україні.

Махновський Микола Іванович (1873-1924) – український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Один з організаторів "Братства Тарасівців" (1891). Автор програми Революційної української партії - "Самостійна Україна", головна ідея якої - досягнення політичної самостійності України. Ініціатор створення Української народної партії, навколо якої об'єдналися українські націоналісти, що боролися за державну незалежність України. Пропагував ідею українського націоналізму та ідею незалежної України в брошурах та численних періодичних виданнях. У 1917 році - один з активних діячів Української Центральної Ради. Наполягав на створенні в Україні власних збройних сил. У період Гетьманщини перебував в опозиції до уряду П. Скоропадського. Негативно ставився до політики Директорії, яку вважав "соціалістичною". В роки радянської влади намагався емігрувати, але змушений був залишитися в країні. Був заарештований співробітниками ГПУ і, ймовірно, розстріляний. Обставини смерті остаточно не з'ясовані.

Законодавчі акти

Маніфест 17 жовтня (1905) – документ, підписаний царем Миколою II, у якому народові були обіцяні громадянські свободи (свобода совісті, друку, зборів, спілок та ін.), декларувалося скликання російського парламенту - Державної Думи.

Хронологія основних подій

1900 р.	Утворення в Харкові Революційної української партії. Вихід програми РУП – брошури М.Міхновського «Самостійна Україна».
1902 р.	Утворення Української народної партії.
9 січня 1905 р.	«Кривава неділя» - розстріл мирної демонстрації робітників царськими властями у Петербурзі. Початок першої російської революції.
12 січня 1905 р.	Остаточний розкол Революційної української партії. Відокремлення Української соціал-демократичної спілки («Спілки»).
Червень 1905 р.	Повстання на броненосці «Потьомкін».
17 жовтня 1905 р.	Маніфест Миколи II про проголошення «конституційних свобод».
Жовтень 1905 р.	Всеросійський загальний політичний страйк.
Листопад 1905 р.	Повстання на крейсер «Очаків» у Севастополі та повстання саперів у Києві.
Грудень 1905 р.	Збройні повстання робітників в ряді промислових міст України.
Грудень 1905 р.	Утворення Української соціал-демократичної робітничої партії на базі РУП.
27 квітня-8 липня 1906 р.	Період діяльності I Державної Думи та української думської громади.
6 листопада 1906 р.	Початок Столипінської аграрної реформи. Указ П.Столипіна, який дозволяв селянам виходити з общини.
20 лютого-3 червня 1907 р.	Період діяльності II Державної Думи та української думської громади.
3 червня 1907 р.	Розпуск II Державної Думи та видання закону про вибори до III Державної Думи. Поразка революції і початок політичної реакції в Росії.
1908 р.	Утворення між партійного об'єднання – Товариства українських поступовців (ТУП).
1911 р.	Утворення земств на Правобережній Україні.
Серпень 1914 р.	Початок I світової війни. Утворення Головної української ради у Львові та Союзу Визволення України.
1915 р.	Утворення у Відні Загальної Української Ради.

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Роль України в економіці Росії найточніше характеризує твердження:

а) Україна була найбільш економічно розвинутою частиною імперії;

б) Україна була "внутрішньою колонією", аграрно-сировинним придатком Росії;

в) Україна була одним із розвинутих аграрних та індустріальних регіонів імперії.

2. Серед політичних партій, що утворились на теренах України, ідею політичної незалежності України відстоювала:

а) Українська демократично-радикальна партія;

б) Революційна українська партія;

в) Українська народна партія;

г) Українська соціал-демократична робітничка партія.

3. Загальноросійські революційні партії:

а) обмежували свою діяльність кордонами російських земель;

б) намагались повернути на свій бік населення інших, неросійських, земель, зокрема українців;

в) мали достатньо вагомий вплив в окремих регіонах України.

4. Найбільш активну роботу серед селянства проводили:

а) українські соціал-демократи;

б) російські соціалісти-революціонери;

в) українські ліберали;

г) російські більшовики.

5. Головною причиною першої російської революції 1905-1907 років була:

а) поразка Росії у війні з Японією;

б) глибока економічна криза в країні;

в) наявність феодально-кріпосницьких пережитків у країні, які гальмували подальший розвиток продуктивних сил;

г) відсутність у Росії демократичних свобод та жорстоке переслідування революційних та опозиційних рухів;

д) ваш варіант відповіді.

6. Буржуазний характер революції визначався тим, що:

а) революція мала розчистити шлях для швидшого подальшого капіталістичного (буржуазного) розвитку Росії;

б) революцію очолила буржуазія;

в) в наслідок революції до влади прийшла буржуазія.

7. Найхарактернішими для революції 1905-1907 років були:

а) селянські повстання;

б) страйки робітників (економічні та політичні) в промислових центрах Росії та України;

в) збройні антиурядові виступи в армії;

г) мітинги та демонстрації демократичної інтелігенції.

8. Царський Маніфест 17 жовтня 1905 року:

а) падав Україні національно-територіальну автономію;

б) сприяв активізації національного руху, оскільки проголосив громадські свободи і дозволив діяльність політичних партій і суспільних організацій;

в) зовсім не змінив ситуацію в Україні.

9. Революція 1905-1907 років:

- а) сприяла вирішенню основних національних вимог провідних політичних сил України;
- б) не вирішила жодної із вимог українського народу;
- в) зазнала поразки, але сприяла піднесенню політичної й національної свідомості українського народу, активізувала його боротьбу за волю;
- г) ваш варіант відповіді.

10. Перша Світова війна:

- а) згуртувала українське суспільство в його бажанні розгромити агресорів;
- б) розколола український національно-визвольний рух;
- в) зародила в українців надію на звільнення з-під влади чужих імперій та утворення власної держави;
- г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Які обставини посилювали трагізм ситуації для України в Першу світову війну?
2. Чи можна назвати Україну колонією імперій, до складу яких входили її землі? Обґрунтуйте свою відповідь.

ВИСНОВКИ ДО МОДУЛЯ 3

- ◆ Протягом XIX ст. обидві частини України перебували під колоніальним гнобленням Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій.
- ◆ Соціально-економічний розвиток українських земель, що знаходились у складі Росії, в першій половині XIX ст. характеризується двома суперечливими, але взаємопов'язаними суспільними явищами: з одного боку - кризою і занепадом старих феодально-кріпосницьких відносин та структур, які все ж лишались домінуючими і дедалі більше гальмували розвиток суспільства; з іншого - зародженням, становленням та формуванням у межах феодалізму нових капіталістичних відносин.
- ◆ У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, переживала глибоку кризу, яка на перший план висунула завдання впровадження реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки.
- ◆ Російські реформи 60-70-х років здійснювалися за моделлю наздоганяючої модернізації, для якої характерними були ініціювання реформ «згори», вибіркоче запозичення світових досягнень, пріоритетний розвиток окремих галузей, збереження багатоукладності економіки, поглиблення суспільних протиріч та посилення соціального напруження.

- ◆ Скасування кріпацтва та проведення низки буржуазних реформ, що були непослідовними і незавершеними, не сприяло ліквідації феодальних відносин. Результатом половинчастої реформаторської політики царизму було те, що залишились поміщицьке землеволодіння, селянська община і самодержавство - головні елементи феодального механізму.
- ◆ У другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ відбулися суттєві зрушення в соціально-економічній сфері. Зміни в аграрному секторі дали можливість Україні перетворитись на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції імперії. Після завершення промислового перевороту 60-80-х років розвиток української промисловості в основному здійснювався в руслі загальноімперських тенденцій, але в той же час характеризувався швидшими темпами розвитку, високим рівнем концентрації виробництва, значним впливом іноземного капіталу.
- ◆ Національно-культурні процеси в Україні чітко вписуються в триетапну схему розвитку національних рухів. Український національний рух першої половини XIX ст. представлений діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, у другій половині XIX ст. - громадівським рухом.
- ◆ Характерною рисою розвитку західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. було чергування періодів реформ з періодами реакції. Реформи ґрунтувались на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті залучити імперію до нових історичних процесів.
- ◆ Революційна хвиля, що прокотилася Європою в 1848-1849 роках, започаткувала новий етап модернізації імперії - було скасовано кріпосне право, проголошено конституцію, створено парламент. Ці модернізаційні зрушення позитивно відбилися на житті західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення. Але знову запанувала реакція, яка перекреслила більшість революційних завоювань.
- ◆ У другій половині XIX - на початку XX ст. в західноукраїнських землях відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання. Водночас із позитивними зрушеннями накопичується комплекс протиріч, які були зумовлені колоніальним характером економіки краю, її залежністю від іноземного капіталу, орієнтацією на розвиток видобувної й переробної промисловості та консервацією її кустарно-ремісничого характеру та низької енергоозброєності.
- ◆ Динаміку суспільного руху визначало українсько-польське протистояння та боротьба між: москвофілами, народовцями та радикалами. Наприкінці XIX ст. суспільний рух вступає в

політичний етап свого розвитку, який характеризується утворенням політичних партій та активізацією боротьби за вплив на маси.

- ◆ На початку ХХ ст. економічна криза та поразка в російсько-японській війні, національне гноблення, відсутність елементарних прав і свобод загострили суспільні суперечності і призвели до соціального вибуху, який вилився в революцію 1905-1907 років.
- ◆ В Україні одночасно з революційною боротьбою проти самодержавства за демократизацію країни розгортався і національно-визвольний рух проти національного гноблення. Він охопив усі верстви населення, характеризувався різними формами і методами боротьби за досягнення політичних свобод і автономії України в складі демократичної Росії і змусив царський уряд послабити національний гніт і піти на поступки.
- ◆ Тяжким випробуванням для українства стала Перша світова війна. Суть трагедії українського народу полягала в тому, що війна перетворила українські землі на арену воєнних дій, а українців зробила учасниками братовбивчого протистояння.

Семінар № 11. УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1920) (4 год)

План

1. Лютнева буржуазна революція в Петрограді. Революційні події в Україні. Утворення Української Центральної Ради.
2. Проблема державності України та ставлення до неї різних політичних сил. I та II Універсали Центральної Ради.
3. Жовтнева революція в Петрограді та ставлення до неї Центральної Ради. III Універсал. Проголошення УНР.
4. Проголошення Радянської влади в Україні. Загострення відносин між більшовицькою владою та Центральною Радою.
5. IV Універсал Центральної Ради. Проголошення самостійності України.
6. Берестейський мир. Окупація України німецькими та австрійськими військами.
7. Гетьманщина. Внутрішня та зовнішня політика П. Скоропадського.
8. Західноукраїнські землі в 1918-1919 роках. Проголошення Західноукраїнської Народної республіки (ЗУНР). Спроба об'єднати УНР і ЗУНР.
9. Директорія. Протиборство політичних сил в Україні. Громадянська війна та її наслідки.

Питання для самостійного вивчення

1. Утворення Рад в Україні.
2. Інтервенція військ Антанти. Денікінщина.

Теми доповідей та повідомлень

1. Грушевський Михайло Сергійович - видатний вчений і політичний діяч, перший Президент України.
2. Винниченко В.К. - видатний український письменник, публіцист і політик.
3. Аграрна і національно-культурна політика гетьмана П. Скоропадського.
4. Політика "воєнного комунізму" та її здійснення в Україні.
5. Н. Махно: проти всіх режимів.
6. Гетьман П. Скоропадський.
7. Українські збройні формування 1917-1921 років.
8. Історичний портрет С.В.Петлюри.

Література

1. Бойко О. Історія України : посібник / О. Бойко. – К.: Акаддемвидав, 2004. – 708 с.
2. Винниченко В.К. Відродження нації / В. Винниченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 124 с.
3. Горелов В. Павло Скоропадський - гетьман Української Держави / В. Горелов. – К.: Основа, 2009. – 342
4. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття І. Нагаєвський. – К.: Либідь, 1993. – 456 с.
5. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси / Р.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.
6. Реєнт О. Українська революція/ О.Реєнт. – К.: Наукова думка, 1996.– 367 с.
7. Солдатенко В. У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920рр. в Україні). – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 272 с.
8. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 780 с.

Методичні рекомендації

На початку 1917 року Російська імперія опинилася на межі краху. Зростала недовіра народних мас до державних органів влади, які погано контролювали ситуацію і демонстрували свою нездатність поліпшити ситуацію на фронті і в тилу. Більша частина підприємств країни не працювала, що спричинило зростання безробіття. Почалися перебої з постачанням продовольства (хліба) в містах. Країну охопила інфляція, стрімко зростали ціни. Звичним явищем стали антиурядові виступи селян, солдат, робітників. Невдоволення економічними труднощами, викликані Першого світовою війною, прискорили падіння самодержавства. 27 лютого

1917 року цар Микола II зрікся престолу. Лютнева буржуазно-демократична революція перемогла. Влада перейшла до рук Тимчасового комітету Державної Думи, який, у свою чергу, сформував новий Тимчасовий уряд країни. Що таке двовладдя? Назвіть ще один орган влади, крім Тимчасового уряду, який діяв у той час у Петрограді.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як демократизація суспільства позначилась на українському русі? Треба відзначити, що під впливом революційних подій навесні 1917 року відновили свою діяльність в Україні "старі" політичні партії та виникали нові партії і громадські організації (назвіть основні з них). Наведіть факти, які свідчать про розгортання та посилення національно-визвольного руху в Україні.

Важливою подією в політичному житті України стало створення Української Центральної Ради (УЦР). Спочатку вона відігравала роль Київської міської організації і в перші тижні свого існування переживала процес організаційного та ідейного становлення. Як революційний парламент вона була визнана Українським Національним Конгресом (6-11 квітня 1917) і з того часу очолила національно-визвольний рух, стала ініціатором відродження державності України. Які політичні сили були представлені в Центральній Раді? Схарактеризуйте їх програмні вимоги щодо подальшої долі української державності. Розкрийте сутність суперечок між "самостійниками" та "автономістами".

Проаналізуйте основні етапи діяльності Центральної Ради. Зверніть увагу та такі її моменти: обнародування I Універсалу (проголошення курсу на здобуття автономії України), переговори з Тимчасовим урядом і видання II Універсалу, внутрішня і зовнішня політика Центральної Ради. Спробуйте відповісти на запитання: чому Центральна Рада, досить популярна на початку своєї діяльності, втратила підтримку деяких (яких?) верств населення до осені 1917 року? Зверніть увагу на стосунки між Центральною Радою і Тимчасовим урядом влітку і на початку осені 1917 року. Розкрийте сутність виданої Тимчасовим урядом "Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні". Які права за цією "інструкцією" надавались Україні? Зверніть увагу на те, що хоча Центральна Рада і мала значну підтримку з боку населення України, уже в 1918 році на владу в країні претендували і інші політичні сили. Навесні в Україні почалися масові виступи робітників, солдат, селян, які вимагали негайно вирішити соціальні проблеми, припинити війну. В різних регіонах України, в містах і селах почали виникати нові органи влади, які не підпорядковувались Центральній Раді - Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ці органи перебували під впливом різних політичних партій: есерів, меншовиків, більшовиків. Вплив останніх на ради неухильно зростав.

25 жовтня (7 листопада) 1917 року до влади в Петрограді прийшли більшовики. Як ця подія була сприйнята Центральною Радою? Яка ситуація склалась в Києві і як проходила боротьба за владу в Україні? Чим вона

закінчилась? Розкрийте зміст III Універсалу Центральної Ради. Чому значна частина положень III Універсалу не була виконана? Обґрунтуйте висновок, що проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження Української державності в XX ст. Спробуйте довести неминучість конфлікту між Центральною Радою і більшовицьким Раднаркомом.

Внаслідок агресії більшовицької Росії в грудні 1917 року в Харкові було проголошено утворення Української Радянської Республіки. Зупиніться на цьому питанні докладніше. Таким чином, в Україні з'явилося два уряди: Генеральний секретаріат з Центральною Радою в Києві і більшовицький Народний секретаріат у Харкові. Харківський уряд, спираючись на підтримку більшовиків Росії, відразу оголосив про відміну всіх указів Центральної Ради і почав збройну боротьбу за владу (зупиніться на цьому докладніше). Розкрийте основні події першої війни між УНР і Радянською Росією, агресія якої прикривалась Харківською більшовицькою владою. Чим вона була спричинена і які результати мала? Зверніть увагу, що ситуація ускладнювалась тим, що до цього часу авторитет Центральної Ради в суспільстві остаточно впав, тому що вона по суті не проводила обіцяних і декларованих III Універсалом соціально-економічних перетворень. Опору в масах вона практично втратила, навіть у Києві підтримки не мала, оскільки влітку та восени 1917 року відчувала спротив Тимчасового уряду і не мала реальних важелів влади, а в грудні 1917 року зазнала агресії з боку більшовицької Росії, втративши протягом місяця майже всю Лівобережну Україну. До того ж вона відкладала вирішення нагальних питань, насамперед аграрного, до закінчення Першої світової війни. Не останню роль відіграло й те, що на чолі Центральної Ради стояли автономісти, які сподівалися, що "демократична" Росія надасть Україні державність.

Проголошення Радянської влади в Україні розкололо українське суспільство на два непримиренних ворожих табори. Подальші події набули характеру громадянської війни - нової національної трагедії, в ході якої в котрій раз гинули українці. Чи не першими жертвами цієї війни стали старшокласники-гімназисти, яких Центральна Рада кинула захищати станцію Крути від радянських військ. З 500 захисників у живих лишилися одиниці. 300 киян-робітників загинули під час повстання проти Центральної Ради на заводі "Арсенал". До кінця громадянської війни кількість жертв зросла до кількох мільйонів.

У цих умовах в ніч на 12 січня 1918 року Центральна Рада спромоглася зробити рішучий крок і проголосила незалежність України (IV останній Універсал Центральної Ради). Дайте коротку характеристику змісту та визначте історичне значення IV Універсалу. Як розвивалися події далі? Поясніть, що змусило Центральну Раду піти на переговори з країнами Четвертого союзу? Чи була альтернатива Брестському миру? Які зобов'язання брала на себе Центральна Рада і чи могла вона їх виконати? Чому? Як і чому армія союзників, що прийшла на допомогу Центральній Раді, перетворилась на окупаційну? Чому в умовах окупаційного режиму

Центральна Рада не могла продовжувати здійснювати реформи і остаточно втратила підтримку народу. Радянська Росія, підписавши сепаратний мир з країнами Четвертого союзу, була змушена офіційно визнати незалежність Української Народної Республіки. Більшовики покинули Україну і знайшли притулок у Росії. Таким чином, перша спроба встановити Радянську владу в Україні зазнала поразки.

Але і Центральна Рада не багато виграла від союзу з німцями. Марними виявилися сподівання на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини. Нові союзники втручались у внутрішні справи УНР, а Центральна Рада втрачала реальну владу в країні, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупантами.

Дайте оцінку останнім політичним крокам Центральної Ради (прийняття Конституції, вибори першого Президента України). В чому, на вашу думку, причина політичного падіння Центральної Ради? Спробуйте коротко, спираючись на конкретні факти, розкрити історичне значення Центральної Ради, уроки її діяльності.

День 29 квітня 1918 року став останнім у діяльності Центральної Ради. Із санкції німецької адміністрації в Україні відбувся державний переворот і влада перейшла до рук П. Скоропадського, який був проголошений гетьманом України. Чому прихід до влади П. Скоропадського в історичній літературі оцінюється як державний переворот?

Дайте характеристику внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду. Як вирішувалось аграрне питання в Україні? Розкажіть про діяльність Гетьманату в галузі культурного будівництва та державотворення. Як поставились до нової влади та її політики різні верстви українського населення? Як ви вважаєте, чи було майбутнє в гетьманівського уряду в Україні? У чому, на вашу думку, виявилася нестабільність гетьманату? П.Скоропадський залучив до своєї влади не лише українські політичні сили, а й російських монархістів, які не були зацікавлені в існуванні незалежної України, а бачили її як плацдарм для відновлення "єдиної і неподільної Росії". Сам гетьман П. Скоропадський, постійно хитаючись між цими двома політичними силами, зробив остаточний вибір на користь небільшовицької Росії, проголосивши 14 листопада 1918 року грамоту „До всіх українських громадян”, у якій закликав до створення федерації України з небільшовицькою Росією і відновлення «Великої Росії». При цьому він навіть був згоден відмовитися від суверенітету Української держави.

Підводячи підсумок даного періоду української історії, можна зазначити, що Українська Держава часів Гетьманату мала найбільш чіткі обриси держави, хоч і не зуміла (не встигла?) остаточно визначити свої кордони, прийняти Конституцію, створити власні збройні сили. Водночас це була держава, в якій переплелися характерні риси монархічної, республіканської та диктаторської форм правління. Внутрішня політика Гетьманату не могла не викликати масового незадоволення населення. П.Скоропадський у своїй політиці опирався на підтримку поміщиків,

буржуазію, заможних селян, але не задовольняв інтересів та вимог широких верств населення. У таких умовах навіть безперечні досягнення уряду в міжнародних відносинах і сфері освіти та культури дуже мало впливали на авторитет режиму.

Кінець Української Держави прискорила революція в Німеччині, вихід її з війни та діяльність нової опозиції, яку сформували представники українських національних сил соціалістичної орієнтації. 14 листопада 1918 року вони утворили Директорію на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Головним завданням Директорії була підготовка збройного повстання проти гетьманської влади. У повстанському русі брали участь значні сили українського суспільства, яких не задовольняв режим Гетьманату: робітники, селяни, ліберальна і соціалістична інтелігенція, партії, рухи, представники національних меншин. Опіраючись на всі антигетьманські сили, Директорія перейшла в рішучий наступ проти гетьмана. Повстанський рух охопив майже всю Україну. Втративши підтримку німецького командування, під тиском збройної опозиції П.Скоропадський склав свої повноваження, а його уряд передав владу Директорії по всій Україні. 14 грудня 1918 року війська Директорії увійшли до Києва. Новий орган влади оголосив гетьмана "поза законом", всі декрети гетьмана були анульованими, а уряд гетьмана розпущений. Схарактеризуйте заходи Директорії у сфері державного будівництва. Чому в цілому демократична, соціально спрямована програма Директорії не була реалізована? Чому невдовзі після приходу до влади Директорії проти неї почався повстанський рух та масовий перехід українських повстанців на бік Радянської влади і Червоної Армії. Які причини, на вашу думку, призвели до політичних розколів у Директорії, до розпаду її армії? Чому влада Директорії, на яку покладали великі надії українці, закінчилась установленням фактичної диктатури С. Петлюри? В чому полягала сутність розходжень у поглядах В. Винниченка та С. Петлюри? Назвіть основні причини поразки Директорії. Чому Антанта підтримувала Польщу і Денікіна, а не Україну?

Добу Директорії можна схарактеризувати як невдалу спробу відродити Українську Народну Республіку і утворити єдину незалежну Соборну Україну в досить несприятливих зовнішньополітичних умовах.; Директорія, яка намагалася зберегти свою владу, зіткнулась з протидією Радянської Росії, Польщі, Антанти, армії Денікіна та радянським урядом України. Розкажіть, як, та за яких умов більшовикам вдалося відновити Радянську владу на частині (якій?) території України. Проаналізуйте діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Як розвивались події в західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської монархії? Зверніть увагу на те, що в умовах поразки австро-німецького блоку у Першій світовій війні, під тиском національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на кілька незалежних держав. З'явилась можливість заявити про своє прагнення утворити власну державу і в українців на західноукраїнських землях. Розкажіть про умови утворення та діяльність Українського

генерального військового комісаріату (УГВК) та Української Національної Ради? За яких обставин і коли була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)? Дайте коротку характеристику Тимчасового Основного закону (Конституції) ЗУНР. Назвіть основні причини і трагічні наслідки для України українсько-польської війни (1918-1919). За яких умов було підписано угоду про об'єднання ЗУНР і УНР в "єдину незалежну Українську Народну Республіку"? Які причини заважали фактичному державному об'єднанню УНР та ЗУНР? Чи мала, на вашу думку, ЗУНР реальні шанси вистояти? Чому?

Громадянська війна в Україні відзначалась особливою запеклістю та жорстокістю, що призвело до остаточного розвалу влади і всеохоплюючої анархії. Шість різних збройних політичних сил діяли на її території (назвіть їх). Єдиною визнаною по всій Україні владою була влада зброї. Розкажіть про основні події громадянської війни в Україні і про причини поразки тих чи інших політичних сил, у тому числі і про поразку Директорії. Що сприяло відновленню Радянської влади в Україні наприкінці листопада 1918 року? Чим Радянська влада приваблювала місцеве українське населення, а чим відштовхувала? Поясніть, у чому полягала політика більшовицького режиму щодо селянства в роки громадянської війни. Уважно розглянувши схему 4.2, розкрийте сутність політики "воєнного комунізму" і реакцію на нього українського селянства.

Звичайно, політика «воєнного комунізму» була викликана насамперед надзвичайно складними політичними та економічними обставинами, що виникли в ході громадянської війни. В той же час політика «воєнного комунізму» мала сприяти планам більшовиків, прискорити світову революцію і здійснити швидкий перехід від товарно-грошових відносин до економіки без ринку і грошей.

Наприкінці 1920 року громадянська війна в Україні закінчилась перемогою більшовиків. Чим це можна пояснити? Які наслідки це мало для України?

Уроки боротьби українського народу за утворення власної держави переконливо свідчать про те, що значних політичних і соціальних результатів можна було досягти тільки за умов єдності соціального і національного рухів. І навпаки, їх роз'єднаність та використання у своїй боротьбі третіх, інколи навіть зовнішніх сил, сприяли розгортанню громадянської війни, іноземної інтервенції, захопленню сусідніми державами частини українських земель і врешті, поразці національно-визвольної революції.

У чому полягає історичне значення української національно-демократичної революції?

Із I Універсалу Центральної Ради

Народе Український!. Народе селян, робітників, трудячого люду.

Волею своєю ти поставив нас, українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сіл, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громадян і товариств українських вибрали нас, українську Центральну Раду, і наказали нам стояти і боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не oddіляючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійськiм Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ухвалено: Київ, року 1917, місяця червня (іюля) числа 10.

Із II Універсалу Центральної Ради

Громадяне землі Української.

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має взяти в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення встановлення форми його до Учредительного Зібрання, - простягає руку представникам Української демократії - Центральній Раді, - і закликає, в згоді з "ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії...

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить заново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган - Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства; яко носитель найвищої краювої влади Временного правительства на Україні...

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

У Києві 1917 року, 3 липня.

З III Універсалу Центральної Ради

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, й по державі шириться безвластя, безлад і руїна. Наш край так самі в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права здобуті боротьбою дорити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада твоєю волею - в ім'я рятуння всеї Роси, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись вісі Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних вільних народів...

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить їм - Українській Центральній Раді, й нашому правительству - Генеральному Секретаріатові України...

Отож оповіщаємо.

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене ро згоді організованої волі народів...

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі "Трудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі - касується...

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, в який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретаріатству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії...

Так самою будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії в замиренню не порушено...

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується...

Український народ, сам довгі літа боровишся за свою національну волю й нині її здобувши буде твердо охочий волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що: народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признак національно-персональну автономію для забезпечення їх права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретаріатству національних справ подати нам у найближчїм часі законопроект про національно-персональну автономію...

Днем, виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх – 9 (22 н.ст.) січня 1918 р.

У Києві 7(20) листопада 1917 р.

Із IV Універсалу Української Центральної Ради

Народе України.

Твоєю силою волею Словом стала на Землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх - борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знеслили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізницї розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, вчинивши крїваву різню, заколот і руїну на нашій землі...

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі крїваву боротьбу з нашим народом і Республікою ...Але для того щоб ні руське правительство, ні яке инше не ставили Україні на перешкодї установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до крїплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу...

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради народних Міністрів...

У Києві. 9 січня 1918 р.

З мирного договору між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною (9 лютого 1918 року)

Стаття I

Українська Народня Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що військовий стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі...

Стаття IV

Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття V

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх військових коштів, себто державних видатків проваджене війни, як також звороту їх військових шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горюжан у військових областях через військові зарядження з включенем всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI

Військові полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хібаби вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях удатися до іншого краю...

Стаття VII

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідувочної згоди:

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідувочих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаємну обміну лишків найважніших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з оттакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачені по попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з однакової кількості з обох сторін.

Грамота до всього Українського народу (витяг)

Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров крапчих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цілісність і спокій України...

Буше українське правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього...

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитись через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованій нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних Інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі...

Права приватної власности - як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі...

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України - ріжници національності і віросповідання - допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918р., м.Київ.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акт злуки УНР та ЗУНР – проголошення об'єднання двох українських державних утворень: УНР і ЗУНР в єдину соборну незалежну українську державу, яке відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Незважаючи на те, що в силу деяких причин внутрішнього та зовнішнього характеру об'єднати українські землі не вдалося, цей акт був і залишається символом споконвічного прагнення українського народу до об'єднання в єдиній державі.

Анархізм – суспільно-політична течія, що виступає за негайне знищення державної влади і впровадження добровільних асоціацій осіб та груп. Засобом здійснення своєї мсти вважали насилля, навіть терор.

"Воєнний комунізм" – економічна політика радянського уряду в умовах громадянської війни і господарської руїни 1918-1920 років. Найважливішими складовими політики були: націоналізація усієї великої, середньої і більшої частини дрібної промисловості, продрозкладка; повна заборона приватної торгівлі; впровадження карткової системи; загальна трудова повинність; встановлення контролю за промисловим виробництвом та розподілом. Підпорядковуючи суспільні, групові та індивідуальні інтереси населення державним інтересам, більшовики розраховували здійснити швидкий перехід до соціалізму.

Гетьманський переворот – державний переворот, здійснений 29 квітня 1918 року у Києві прихильниками генерала П. Скоропадського за підтримки німецького командування. Внаслідок перевороту було розігнано Центральну Раду, а Українську Народну Республіку - ліквідовано.

Громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу між політичними силами, соціальними групами однієї країни, найбільш гостра форма класової боротьби.

Директорія – тимчасовий революційний орган, утворений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 року на засіданні Українського Національного Союзу для організації та керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після усунення останнього -верховний орган влади УНР складався з п'яти членів. Директорія намагалась провести ряд важливих політичних та економічних реформ в Україні. Але суперечності серед членів Директорії, а також несприятлива зовнішньополітична ситуація зірвали здійснення цих реформ і привели до краху самої Директорії. 10 лютого 1919 року подав у відставку голова Директорії В. Винниченко. З 20 листопада 1920 року одноосібним керівником України став С. Петлюра.

Політичний компроміс – політична угода, досягнена на основі взаємних поступок.

Українська Центральна Рада – заснована у Києві громадсько-політична організація, яка під впливом революційних подій в Україні перетворилась у лідера національно-визвольного руху. З листопада 1917 року (після проголошення III Універсалу та Української Народної Республіки) виконувала роль вищого законодавчого органу України. Існувала до 29 квітня 1918 року.

Українсько-польська війна (1918-1919) – збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою.

Універсали Центральної Ради - акти законодавчого характеру, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада видала 4 Універсали.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Андрієвський Опанас Михайлович (1878-1955) – український державний і політичний діяч, мировий суддя, адвокат. З грудня 1917 року — член Української партії соціалістів-самостійників. 14 листопада 1918 року разом з В. Винищенком, Ф. Шевцем, С. Петлюрою, А. Макаренком увійшов до складу Директорії Української Народної Республіки. Відстоював ідею безкомпромісної боротьби проти більшовиків і укладення союзу з Антантою. Згодом вийшов зі складу Директорії, а після поразки української національно-визвольної революції емігрував до Чехословаччини. Був професором Українського вільного університету в Празі. Помер і похований в Австрії.

Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1883-1938) – радянський військовий діяч, дипломат. З 1903 року - член РСДРП. З листопада 1917 року - член комітету у військових і морських справах Раднаркому. Брав участь у розробці плану воєнних дій проти Української Народної Республіки. Навесні 1918 року був членом Народного Секретаріату та верховним головнокомандуючим військами Радянської України. У січні-червні 1919 року командував Українським фронтом. У 1922-1924 роки - начальник політуправління Реввійськради. Розстріляний НКВС СРСР.

Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) – відомий український громадсько-політичний діяч, визначний письменник. Ще зі студентських років брав участь в українському національному русі. Член київської Громади. Один із засновників Революційної партії. Брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії, редагував її друкований орган - газету „Боротьба”. Як один з лідерів УСРДП у 1917-1919 роки відігравав помітну роль в українському національно-визвольному русі. З березня 1917 року - заступник голови Української Центральної Ради, згодом - заступник голови Малої Ради. З червня 1917 року - голова першого українського уряду - Генерального Секретаріату УЦР з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. У січні 1918 року очолив Раду Народних Міністрів УНР і міністерство внутрішніх справ. Очолював Український національний союз і був одним з організаторів і керівників повстання проти гетьмана П.Скоропадського. 14 грудня 1918 року був обраний головою Директорії, але в лютому 1919 р. вийшов з її складу. Емігрував. Після перемоги більшовиків вів з ними переговори про повернення в Україну і брав участь у роботі більшовицького уряду. Живучи у Відні, гостро критикував національну політику більшовицького уряду. Автор численних оповідань, новел, романів, кіносценаріїв, спогадів.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, організатор української науки, видатний громадсько-політичний і державний діяч. Активну науково-організаційну діяльність розпочав у Науковому товаристві ім. Шевченка, з 1897 по 1913 рік був його головою, створив Львівську наукову школу істориків України. Після революції 1905-

1907 років переїхав до Києва, де продовжив наукову діяльність. Суспільно-політичну і громадську діяльність розпочав у Галичині. Один із засновників Української національно-демократичної партії (1899). В Петербурзі в 1906 році став одним із засновників часопису „Український вісник” - орган української думської громади. Один із засновників українського позапартійного об'єднання - Товариство українських поступовців. Відстоював принципи конституційного парламентаризму і автономії України.

З березня 1917 до кінця квітня 1918 року - голова і незмінний лідер Української Центральної Ради. На останньому засіданні Ради був обраний Президентом УНР. Після державного перевороту П. Скоропадського перейшов на нелегальне становище і відійшов від активної політичної діяльності. Займався науковою діяльністю. Після повернення (1924) до УСРР працював академіком ВУАЦ з 1929 року - академіком АН СРСР. Автор понад 1800 наукових праць, серед яких „Очерк истории украинского народа” (1904), „Ілюстрована історія України” (1911), „Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914), „Історія України-Руси”, „Історія української літератури” та ін.

Макаренко Андрій Гаврилович (1886-1963) – український політичний діяч. У 1917 році один із організаторів діяльності українських залізниць, голова Спільки залізничників. У період Гетьманату - директор департаменту міністерства залізниць. З 14 листопада 1918 року — член Директорії УНР. Після поразки української революції емігрував. Жив у Німеччині, СІНА. Махно Нестор Іванович (1888-1934) — український повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні в 1917-1921 роках. З 1906 року - член анархістської організації "Спілька бідних хліборобів", що виникла і діяла на Катеринославщині. Помер в еміграції.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) – відомий український громадсько-політичний і державний діяч. Походив з родин козаків та священників. За революційні переконання був виключений з Полтавської духовної семінарії. З 1900 року - член Революційної української партії. Після розпаду РУП у 1905 році став членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У роки Першої світової війни працював у союзі земств і міст, обіймав посаду голови Українського військового комітету Західного фронту. Один з провідних діячів Української національно-демократичної революції 1917-1920 років, член Української Центральної Ради (голова Українського військового генерального комітету, Генеральний секретар військових справ). За часів П. Скоропадського очолював Київське губернське земство і Всеукраїнський союз земств. 14 листопада 1918 року обраний до складу Директорії. З лютого 1919 р. очолив Директорію. У квітні 1920 року підписав у Варшаві антибільшовицький договір з польським урядом Ю. Пілсудського. Після поразки української революції емігрував до Франції, де організував видання українського тижневика "Тризуб". Був убитий більшовицьким агентом.

Піلسудський Юзеф (1867-1935) – польський політичний, військовий та державний діяч, маршал. Член польської соціалістичної партії. Навчався на медичному факультеті Харківського університету (за участь у студентських політичних виступах був виключений), потім - у Віденському університеті. У листопаді 1918 року обійняв посаду тимчасового керівника Польської держави. Проводив агресивну політику щодо ЗУНР. У 1920 році підтримав С. Петлюру в його боротьбі проти більшовиків, уклавши з ним Варшавський договір. У квітні 1920 року став маршалом Польщі. Вів польсько-радянську війну в 1920 році і підписав Ризький мирний договір 1921 року. У 1930 році був ініціатором жорстоких агресивних акцій проти українського населення, спрямованих на придушення українського національно-визвольного руху.

Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) – український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Нащадок старовинного козацького роду. Професійний військовий, генерал царської армії, учасник російсько-японської та Першої світової війни, командував корпусом. Улітку 1917 року став на чолі I Українського корпусу. 29 квітня при підтримці німецької армії здійснив державний переворот. Протягом 7,5 місяця очолював Українську державу. Усунений від влади в результаті повстання, очолюваного Директорією. В еміграції жив у Німеччині. Загинув у кінці квітня 1945 року під час бомбардувального нальоту союзної авіації.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Берестейський мир (1918) – мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією - з другого, підписаний 27 січня 1918 року. Став першим мирним договором, укладеним у Першій світовій війні. Сторони відмовлялись від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювались військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні економічні стосунки. Центральна Рада зобов'язувалась поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину. У свою чергу, німецько-австрійська сторона повинна була змусити Радянську Росію вивести свої війська з України, визнати законність уряду Центральної Ради та Українську Народну Республіку.

Варшавський договір – угода між УНР та Польщею, укладена в квітні 1920 року у Варшаві. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі. Визначався українсько-польський кордон по р. Збруч. Складовою частиною договору була військова конвенція, яка передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти російських більшовицьких військ в Україні. Українська сторона згоджувалась на анексію Польщею частини українських земель: Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і

Холмщини. Договір викликав непорозуміння та розходження серед українських політичних сил.

"Грамота до всього українського народу" – маніфест гетьмана П. Скоропадського, яким він проголосив себе гетьманом усієї України і оголосив про розпуск Центральної Ради, скасування законодавства УЦР і Тимчасового уряду. Згідно з цим документом, відновлювалась приватна власність, зокрема па землю, свобода торгівлі та підприємництва, передбачалось проведення аграрної реформи.

Ризький мирний договір – угода між Польщею та РСФРР і УСРР, укладена в березні 1921 р. після завершення польсько-радянської війни 1920 р. Сторони припиняли воєнні дії, анулювали Варшавський договір 1920 року. Встановлювався новий кордон, за яким західноукраїнські землі залишалися Польщі. Польща зобов'язувалась надати українцям, росіянам та білорусам, що проживали в межах Польської держави, права, які б забезпечували б вільний розвиток культури, мови, віросповідання, створення національних 'товариств та спілок. Щоправда, свої обіцянки щодо забезпечення національних прав українського населення в Польщі польський уряд систематично порушував.

Універсали Центральної Ради.

I Універсал, виданий 10 (23) червня 1917 року, проголосив автономію України. Універсалом виголошувалось право українського народу створити власні органи влади, видавати свої закони. Вищим органом влади в Україні проголошувалась Центральна Рада. Говорилось про необхідність створення української державної скарбниці, головним джерелом державних прибутків мали стати податки з населення. Універсал містив заклик до населення створювати органи влади на місцях, які підлягали б Центральній Раді. Автори Універсалу звертались до народу з закликом: „Народе Український. У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти ... можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом як рівний з рівним”.

II Універсал, затверджений УЦР 3 (16) липня 1917 року Прийнятий в результаті двосторонніх переговорів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду. УЦР зобов'язувалась не встановлювати самочинно автономію України до рішення цього питання Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат мав стати вищим крайовим органом управління Тимчасового уряду в Україні. Центральна Рада мала доповнити свій склад представниками національних меншин. Центральна Рада повинна була підготувати текст закону про автономію України для затвердження його Всеросійськими Установчими зборами. Вона втрачала право законодавчої ініціативи в Україні і повинна була діяти в рамках законодавства Росії. Українські військові частини могли формуватися тільки за згодою Генерального штабу російської армії і військового міністерства. Угода ЦР з Тимчасовим урядом і зміст II Універсалу, непослідовність політики керівництва ЦР викликали глибоке обурення різних політичних сил,

особливо УНР, і збройний виступ опозиції, ударною силою якої став полк П.Полуботка, інші військові частини.

III Універсал, прийнятий після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді 7 (20) листопада 1917 року Проголосив утворення Української Народної Республіки (автономної у складі неіснуючої Російської федерації), визначив територію УНР. Передбачив проведення глибоких економічних та соціальних реформ; впровадження громадянських свобод. Серед реформ, які планувала здійснити Центральна Рада були: ліквідація поміщицького землеволодіння, встановлення державного контролю над промисловістю і торгівлею, запроваджувався 8-годинний робочий день. Центральна Рада обіцяла розпочати негайні переговори про виведення України з Першої світової війни.

IV Універсал, прийнятий на засіданні Малої Ради 9 (22) січня 1918 року Проголошував самостійність та незалежність УНР як вільної суверенної держави та її прагнення до мирного співіснування із сусідніми державами. Підтвердив повноваження УЦР до скликання Українських установчих зборів, демократичні свободи, проголошені в III Універсалі, та ін.

Хронологія основних подій

Лютий 1917 р.	Демократична революція в росії, зречення Миколи II від влади.
4 березня 1917 р.	Утворення Української Центральної Ради.
5-7 квітня 1917 р.	Всеукраїнський національний конгрес, визнання легітимності Центральної Ради.
10 червня 1917 р.	Обнародування I Універсалу Центральної Ради.
15 червня 1917 р.	Створення Генерального секретаріату Центральної Ради на чолі з В.Винниченком.
3 липня 1917 р.	Проголошення II Універсалу Центральної Ради.
24-25 вересня 1917 р.	Створення Центральною Радою крайового комітету для охорони революції.
28 жовтня – 1 листопада 1917 р.	Перехід влади в Києві до Центральної Ради
7 листопада 1917 р.	Прийняття III Універсалу Центральної Ради: відновлення української державності, проголошення Української Народної Республіки.
4 грудня 1917 р.	Відкриття I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів у Києві.
12 грудня 1917 р.	Проголошення Радянської влади в Україні.
23 грудня	Поява перших українських грошей.

1917 р.	
9 січня 1918 р.	Прийняття IV Універсалу центральної Ради. проголошення незалежності Української Народної Республіки.
18 січня 1918 р.	Прийняття земельного закону УНР.
27 січня 1918 р.	Укладення мирного договору між УНР та країнами Четвертного Союзу.
3 березня 1918 р.	Підписання Брестського мирного договору між Радянською росією і країнами Четвертного союзу, визнання Росією УНР.
29 квітня 1918 р.	Останнє засідання Центральної Ради. Ухвала Конституції УНР. Вибори Президента Україна. Розгін Центральної Ради.
29 квітня 1918 р.	Проголошення гетьманом України П.Скоропадського
5-12 липня 1918 р.	I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України у Москві. Створення КП(б)У, як обласної організації РКП(б).
13 листопада 1918 р.	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
14 листопада 1918 р.	Створення Директорії на чолі з В.Винниченком для організації збройної боротьби з режимом П.Скоропадського.
Грудень 1918 р.	Падіння режиму П.Скоропадського, відновлення УНР.
22 січня 1919 р.	Акт злуки УНР і ЗУНР.
11 лютого 1919 р.	С.Петлюра очолив Директорію.
6-10 березня 1919 р.	III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР, прийняття Конституції УСРР.
1 червня 1919 р.	Укладення «військово-політичного союзу» радянських республік, утворення єдиної для всіх республік Червоної армії.
25 червня 1919 р.	Приєднання Галичини до Польської держави за підтримки країн Антанти.
Квітень 1920 р.	Договір УНР з Польщею, початок польсько-радянської війни.
12 жовтня 1920 р.	Укладення перемир'я між РСФСР, УСРР, БСРР і Польщею та припинення радянсько-польської війни.
14 листопада 1920 р.	Звільнення Криму від білогвардійських військ Врангеля.
28 грудня 1920 р.	Підписання союзного «робітничо-селянського» договору між РСФСР і УСРР

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Приводом до розгортання національно-визвольної боротьби в Україні стало:

- а) поразки російської армії на фронтах Першої світової війни;
- б) перемога буржуазно-демократичної революції в Росії;
- в) страх перед окупацією України німецько-австрійськими військами.

2. Українську Центральну Раду очолив:

- а) В. Винниченко;
- б) С. Петлюра;
- в) М. Грушевський.

3. Більшість у Центральній Раді становили:

- а) "незалежники";
- б) "автономісти";
- в) "самостійники";
- г) ваш варіант відповіді

4. Легітимність Центральної Ради як державного органу влади була визнана:

- а) Українськими Установчими Зборами;
- б) З'їздом Рад України;
- в) Українським національним Конгресом.

5. Перший Універсал Центральної Ради проголосив:

- а) незалежність України;
- б) поділ українських земель і передачу їх частини Росії;
- в) курс на розбудову автономії України;
- г) відокремлення Західної України.

6. Центральна Рада насамперед вирішувала питання:

- а) державного будівництва;
- б) визначення державного статусу України;
- в) соціально-економічні;
- г) ваш варіант відповіді.

7. Другий Універсал Центральної Ради:

- а) самовільно проголошував автономію України;
- б) був зобов'язаним не проголошувати автономію України до рішення цього питання Всеросійськими Установчими Зборами;
- в) взагалі не торкався питання про автономію України.

8. Голова Центральної Ради М.Грушевський був:

- а) консерватором;
- б) реформатором;
- в) революціонером.

9. Український уряд - Генеральний Секретаріат очолив:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра.

10. Основні суперечки між В.Винниченком та С.Петлюрою точилися навколо питання:

- а) бути Україні автономною чи незалежною державою;
- б) проводити в Україні соціальні реформи чи зачекати;
- в) потрібна демократичній Україні сильна та боєздатна армія чи ні;
- г) все перераховане - правильне;
- г) ваш варіант відповіді.

11. Відповідно до III Універсалу влада Центральної Ради поширювалась на:

- а) 5 губерній;
- б) 7 губерній;
- в) 9 губерній.

12. Радянська влада в Україні була проголошена:

- а) 4-5 грудня в Києві;
- б) 11-12 грудня в Харкові;
- в) 7-8 грудня в Полтаві;
- г) ваш варіант відповіді.

13. Радянський уряд України називався:

- а) Генеральний секретаріат;
- б) Кабінет Міністрів;
- в) Раднарком;
- г) Народний секретаріат.

14. Виділіть ключові слова та поняття, пов'язані з політикою "воєнного комунізму":

- а) продподаток;
- б) продрозкладка;
- в) націоналізація заводів та фабрик;
- г) заборона торгівлі;
- г) концесії;
- д) демократія;
- є) командно-адміністративна система;
- є) госпрозрахунок.

Проблемні питання

1. Які проблеми, на вашу думку, Центральна Рада повинна була вирішувати насамперед? Яка програма дій могла б знайти підтримку серед більшості українців?
2. Які проблеми виникли в Центральної Ради у зв'язку з приходом більшовиків до влади в Росії?
3. Чому саме Харків став місцем проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів?
4. Чим політика більшовиків приваблювала українське населення, а чим відштовхувала?

5. Чи є справедливими твердження радянських істориків про те, що Центральна Рада була „антинародною”, „буржуазно-націоналістичною”, „реакційною”?
6. Чи можна, на вашу думку, погодитися з твердженням М. Грушевського, що „у своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас - інтереси трудящих мас”? Чому?

Семінар № 12. УКРАЇНА в 20-30-ті роки (4 год)

План

1. Утворення СРСР. Українська СРР в складі СРСР.
2. Нова економічна політика. Відбудова народного господарства України на засадах непу.
3. Українізація. Українське національне відродження 20-х років.
4. Індустріалізація в Україні: проблеми і здобутки.
5. Становлення тоталітарного режиму в СРСР. Сталінський терор в Україні та його наслідки.
6. Суцільна колективізація: засоби її проведення і основні наслідки для України. Голодомор 1932-1933 років.
7. Західноукраїнські землі в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини в 20-30-ті рр.

Питання для самостійного вивчення

1. Політичний режим в Україні в 20-ті роки.
2. Політика "українізації": мета, засоби, непослідовність здійснення та наслідки. Націонал-комунізм.
3. Зміни в національному та соціальному складі населення України в 30-х роках як результат політики тоталітарного режиму.

Теми доповідей та повідомлень

1. НЕП: сутність, значення.
2. Культурне будівництво в 20-ті роки в Україні.
3. Знищення української інтелігенції під приводом боротьби з "українським буржуазним націоналізмом".
4. Сталінський терор в армії та його трагічні наслідки.
5. Голодомор 1932-33 років в Україні: причини та наслідки.

Література

1. Бойко О. Історія України : посібник / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2004.-708 с.
2. Голод на Україні 1932-1933 років: очима істориків, мовою документів. - К.: Темпора, 2008.-564 с.

3. Дорошенко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-х роках / М. С. Дорошенко // Український історичний журнал. - 1993. - № 3.-С.45-61.
4. Єрмак О. П. Ліквідація куркульства як класу / О. П. Єрмак // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. -К., 2011.- Вип.1.- С.13-37.
5. Кульчицький С. В. Ціна „великого перелому" / С. В. Кульчицький. - К. : Либідь, 1991.-341с.
6. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі / Я. Й. Малик. – Львів : Конвалія, 2006.-268с.
7. Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст. - 30-ті роки ХХ ст.) / В.І. Онопрієнко // Український історичний журнал. - 1993, - № 4-6.-С. 23-3
8. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991.- 780 с.

Методичні рекомендації

Громадянська війна закінчилась перемогою більшовиків і затвердженням на більшій частині України (452 тис. км², з населенням 25,5 млн осіб) Радянської влади. Західні частини України (Волинь, Галичина, Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина) відповідно до Ризького мирного договору 1921 року відійшли до Польщі. Північна Буковина та Ізмаїльщина належали Румунії. Закарпаття перебувало в складі Чехословаччини. Поза межами УСРР проживало понад 7 млн. українців. Крім того, більше 3 млн українців опинились у прикордонних з УСРР районах Російської Федерації.

Відразу після закінчення громадянської війни Українська СРР формально існувала як суверенна держава з власною назвою, кордонами, зовнішніми зв'язками (мала своїх дипломатичних представників у 15 країнах), але лише до 1923 р.

З Радянською Росією та іншими радянськими республіками УСРР ще з часів громадянської війни мала "воєнно-політичний союз". У чому він полягав? Чим був спричинене?

Залежність республік від Московського центру прикривалася системою двосторінніх угод, яку історики називають «договірною федерацією»

У 1922 році в національних республіках розгорнулася дискусія щодо їх тіснішого об'єднання. Як вона проходила? Які варіанти об'єднання пропонувались? Яку позицію відстоювало керівництво УСРР?

Розкажіть про роботу і схарактеризуйте рішення І з'їзду Рад СРСР. Які наслідки для України мало входження до СРСР? Які республіки увійшли тоді до складу СРСР? Чи мала Україна альтернативу входженню до складу СРСР?

Обґрунтуйте свою відповідь. Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 році з прийняттям Конституції СРСР. У травні 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд рад затвердив зміни в Конституції УРСР і, таким чином, остаточно закріпив входження республіки до складу СРСР. Дайте коротку характеристику цих документів. Які повноваження залишились в Україні? Що вона втрачала?

Після закінчення громадянської війни внутрішнє становище в Україні було надзвичайно складним і важким. Воєнні дії протягом семи років завдали економіці УРСР величезної шкоди. Внаслідок збройної боротьби, терору, епідемій та вимушеної еміграції населення України скоротилось на 3-4 млн. осіб. Наведіть приклади, які свідчили б про глибоку економічну кризу в Україні. До яких соціальних наслідків привела економічна криза? Схарактеризуйте стан сільського господарства в повоєнний період. Одним з незаперечних висновків є той, що внаслідок політики "воєнного комунізму" господарський розпад ніде не досяг такого величезного розміру, як в Україні. Тобто наслідки "господарювання" більшовиків виявились значно тяжчими, ніж наслідки бойових дій.

Разом з економічними труднощами республіка переживала серйозні проблеми політичного характеру — гостру політичну кризу. Чим вона була спричинена? Чому політика "воєнного комунізму" і продрозкладка викликали гостру протидію селянства, що переросла у масові селянські повстання, поставили більшовиків перед загрозою втратити владу та перспективою нової громадянської війни?

У таких умовах у березні 1921 року відбувся X з'їзд РКП(б), який прийняв рішення "Про заміну продрозкладки натуральним податком". Тим самим більшовицький уряд відмовився від політики "воєнного комунізму" і почав запроваджувати в країні нову економічну політику (неп).

Головною метою непу було заспокоєння селян, примирення їх з Радянською владою, виведення країни з глибокої соціально-економічної кризи, відродження економіки і підвищення матеріального добробуту народу. Визнавалась можливість і необхідність використання товарно-грошових відносин. За визначенням більшовицьких лідерів, неп - це шлях до соціалізму через державний капіталізм при збереженні твердої і монопольної політичної влади більшовиків. Більшовицька влада доклала великих зусиль, щоб тимчасово повернути країну на рейки ринкової економіки, щоб не втратити владу.

Основні складові непу: перехід від обов'язкової праці до системи вільного найму робочої сили; від карткового розподілу до ринкової торгівлі; від інфляційного паперового карбованця до конвертованого карбованця; від нарядів-замовлень до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами, децентралізація керівництва підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи та ін. Неп передбачав часткове повернення до ринкових відносин, різних форм власності, економічних методів управління народним господарством.

Нова економічна політика сприяла відродженню народного господарства за історично короткий термін. Наведіть конкретні приклади економічних досягнень України в 1921-1926 роках.

У 1925-1926 рр. обсяг промислового виробництва в Україні досяг 99 % рівня 1913 р.

Завершуючи розгляд цього питання, зверніть увагу на основні результати та значення нової економічної політики, яка, по-перше, забезпечила в короткий історичний термін відбудову народного господарства, примирила дрібних власників (селян) з радянською владою, зняла соціальне напруження в країні і відвернула загрозу нової громадянської війни.

На суспільно-політичне життя в республіці в 20-х роках значний вплив мало відродження культури українського народу. Зверніть увагу на рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року), який проголосив про початок політики "коренізації", основною метою якої було сприяння розвитку мови і культури всіх народів, які населяли СРСР. З метою зміцнення свого впливу в республіках більшовицька партія вимушена була розмовляти з населенням його мовою і ширше залучати до партійної та державної роботи представників місцевого населення. В Україні політика "коренізації" дістала назву "українізації". Українізація передбачала задоволення окремих національних інтересів українського народу, насамперед впровадження української мови в державі та культурні установи, видавничу справу в освіту, розвиток національної за формою (але радянської за змістом) культури. В республіці створювались відповідні умови для культурного розвитку національних меншин, що проживали на території України. Культурне відродження охопило різні сторони національного життя і особливо відбулось на розвитку освіти, літератури, науки і мистецтва. Зверніть увагу на досягнення в справі ліквідації неписьменності своїх громадян, в розвитку системи загальноосвітніх шкіл, в підготовці кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів. Наведіть приклади досягнень українських науковців, літераторів, театральних і музичних діячів.

До 1930 року кількість українських шкіл зросла в республіці до 85%, 75% державних установ республіки було переведено на ділове спілкування і діловодство українською мовою, 90% газет та журналів і більше половини книжок видавалося українською мовою. З 35 до 54% зросла кількість українців серед службовців держапарату.

Розглядаючи це питання, слід чітко уявити, що українізація здійснювалась в жорстких рамках, дозволених московським центром.

Що таке націонал-комунізм? Назвіть та схарактеризуйте три його течії - „хвильовізм“, „шумськізм“ та „волобуєвщину“. З якими труднощами зустрілися державні органи на шляху здійснення політики українізації? Чому наприкінці 20-х років ці процеси були згорнені? Розкажіть про долю найбільш активних діячів українського національного відродження. Чому більшовицьку політику "українізації" сучасні українські історики (Я.Дашкевич, В.Сєргійчук) визначають як "політику ошуканства українців". Чи можна "українізацію" як і тепер вважати лише тактичними заходами режиму з метою збереження влади?

Період кінця 20 - початку 30-х років характеризується відходом від принципів нової економічної політики і переходом до адміністративно-командних методів господарювання, поступовим перетворенням СРСР на тоталітарну державу. Чим це можна пояснити?

З другої половини 20-х років починається широкомасштабна індустріалізація народного господарства СРСР і УРСР. Які основні проблеми повинна була вирішити індустріалізація? З якими труднощами зустрілась влада при її проведенні? Як ці труднощі переборювались? До чого призвело форсування темпів індустріалізації? Чому пріоритетного розвитку набула важка промисловість, особливо військово-промисловий комплекс?

Індустріалізація була необхідна, оскільки мала вирішити життєво важливу для країни задачу: перетворити СРСР із відсталого в економічному відношенні країни в передову сучасну індустріальну державу, незалежну від інших країн. Це було особливо актуально в умовах ворожого капіталістичного оточення і постійної воєнної загрози.

Необхідно підкреслити, що індустріалізація сприяла перетворенню України в могутню індустріальну державу. В першій п'ятирічці з 1500 великих підприємств, що будувались у Радянському Союзі, на Україну припадало 400 новобудов (26,7. %), у другій із 4500-1000 (22,2%). У результаті Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості більшість західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі за виробництвом машин (після Англії) і виплавою чавуну (після Німеччини). Але, не зважаючи на такі значні економічні досягнення, за рівнем життя залишилась далеко позаду. Чому?

Соціальні наслідки індустріалізації були не зовсім втішними: повільно розвивалась легка і харчова промисловість (не вистачало коштів), що негативно відбивалося на добробуті населення. Розвиток індустрії відбувався

за рахунок викачування коштів і ресурсів із села. До чого це призвело? Розкажіть про хлібозаготівельну кризу 1928 року? Який вихід з кризи знайшов сталінський уряд?

Завершуючи розгляд цього питання, зверніть увагу на те, що політика прискореної індустріалізації призвела до важких соціально-політичних наслідків. Саме в той час відбувся перехід від нової економічної політики до командно-адміністративної економіки. З індустріалізацією пов'язаний початок масових репресій в країні. Так званих „ворогів народу“, „шпигунів“ звинувачували в провалах реалізації планів, аваріях. Згадайте Шахтинську справу 1928 року. Ніхто в світі не сплатив таку високу ціну за створення сучасної економіки, яку змушений був сплатити український народ. Відповідаючи на питання про здійснення програми суцільної колективізації в Україні, треба насамперед зупинитися на висвітленні рішень Політбюро ЦК ВКП(б) з цього питання: про темпи колективізації, про ліквідацію куркульських господарств в районах суцільної колективізації та ін.

Шляхом здійснення колективізації сталінський режим розраховував підпорядкувати сільське господарство державі, ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовицького керівництва, становив постійну загрозу Радянській владі, бо був за своїм характером капіталістичним.

Як і індустріалізація, колективізація проводилась форсованими, а відтак - насильницькими методами. Щоб запобігти опору заможних селян, в Україні була здійснена акція з ліквідації куркульства. Таким чином, внаслідок колективізації було підірвано сільськогосподарське виробництво, фізично знищено найбільш кваліфіковану працездатну частину селянства, що негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства.

Одним з найжорстокіших злочинів сталінізму проти українського селянства був організований голод 1932-1933 років. З цього питання доцільно підготувати реферат, використавши додаткову літературу, і виступити з ним на семінарському занятті.

Зверніть увагу на трагічні наслідки суцільної колективізації для України. Вона, по-перше, підірвала сільськогосподарське виробництво. Так, рівень 1928 року з виробництва зерна і поголів'я худоби вдалось остаточно перевищити лише в 50-х роках. По-друге, колективізація ліквідувала економічну самостійність селянства, яке фактично знову було закріпачене. По-третє, масове насильницьке залучення селян до колгоспів сприяло встановленню тоталітарного режиму. І, нарешті, політикою колективізації влада відбила в селянина почуття господаря, позбавила селян почуття матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці. До того ж значна частина селян-господарів була фізично знищена, при чому знищувалась уся родина від старого до немовляти. Суцільна форсована колективізація призвела до загальної дезорганізації та деградації сільського господарського виробництва.

30-ті роки характеризуються новими досягненнями в галузі культурного розвитку. В цей час в Україні в цілому було подолано неписьменність, широко здійснювалась підготовка спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. Але культурний розвиток проходив в умовах становлення адміністративно-командної системи, культу особи Сталіна, повної ідеологізації усього суспільства, масових репресій, переслідувань інакомислячих, особливо інтелігенції.

Становлення тоталітарного режиму відбувалось наприкінці 20 -початку 30-х років. Сталінський режим встановив власну монополію на владу, на ідеологію, на керівництво економікою і всім життям країни. Усунувши від влади, заборонивши діяльність інших політичних партій, більшовики, по суті, узурпували владу в країні і встановили повний контроль над усіма громадськими організаціями та об'єднаннями.

Профспілки та комсомол стали опорою комуністичного режиму. Під контролем влади працювали засоби масової інформації, заклади освіти та культури. Таким чином, режим маніпулював свідомістю населення, перетворюючи його у слухняне знаряддя своєї політики.

Складовою частиною сталінського режиму став терор, що з кінця 20-х років набув значного розмаху. По Україні, починаючи з 1929 року, масові репресії прокотилися трьома могутніми хвилями. Перша хвиля охопила період 1929-1931 років і була пов'язана з примусовою колективізацією, масовим розкуркуленням та розправою із заможним селянством, ліквідацією Української автокефальної церкви, судовим процесом над "Спілкою визволення України". Друга хвиля (1932-1934) - це насамперед голодомор і так звані "чистки" партійних і державних органів, пов'язані з убивством С. Кірова. Третя хвиля (1936-1938) - це так званий Великий терор, який охопив весь СРСР, усі нації і соціальні групи. Була ліквідована майже вся верхівка ЦК КП(б)У і уряду УРСР, внаслідок масових репресій та фізичного знищення командного складу була послаблена Червона армія (напередодні страшної війни, що наближалась).

Зверніть увагу, що за розмірами фізичного винищення населення власної країни сталінський терор не знає собі рівних в історії. У роки репресій було зруйновано і закрито тисячі храмів, переслідувались представники українського духовенства і рядові віруючі. У 1930 році була офіційно розпущена Українська православна автокефальна церква.

На думку деяких істориків, масові репресії були захисною реакцією тоталітарного сталінського режиму, який розумів, що за наявності широкої дієвої опозиції він не зможе контролювати ситуацію і утриматись при владі.

А Україна втратила значну частину інтелектуальної еліти нації, і ці втрати стали незворотними.

Політика "українізації" була оголошена націоналістичною контрреволюцією, почалось російщення шкіл, установ, видавничої справи тощо. Представників національної інтелігенції звинувачували в "буржуазному націоналізмі", звільняли від посад, засуджували (часто до страти) за участь в неіснуючих "підривних" "націоналістичних організаціях". Наведіть приклади. Добре було б виступити на занятті із заздалегідь підготовленими рефератами з цих питань.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автократія – форма правління з необмеженим, безконтрольним повновладдям однієї особи. Автократією також називають політичні режими тоталітарного типу.

Авторитарний режим – антидемократична система політичної влади, яка зазвичай поєднується з елементами особистої диктатури.

"Воєнний комунізм" – економічна політика більшовиків періоду громадянської війни (1918-1920). Основними складовими політики були: націоналізація усієї великої, середньої промисловості і більшості дрібних підприємств; максимальна централізація керівництва промисловим виробництвом і розподілом (впровадження карткової системи); продрозкладка; заборона приватної торгівлі; загальна трудова повинність; зрівнялівка в оплаті праці.

Геноцид – діяльність, спрямована на знищення (повністю чи частково) цілих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками, а також умисне створення умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення всіх груп. Визнаний одним із найтяжчих злочинів проти людства.

Процес "Спілки визволення України" – судовий процес в Україні над представниками української інтелігенції, яких звинувачували в належності до опозиційної до Радянської влади організації - "Спілки визволення України". Остання нібито готувала повалення радянського режиму шляхом збройного повстання та встановлення "військово-фашистської" диктатури. Процес відбувався в березні-квітні 1930 року в Харкові. За вироком суду до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури. Справа "СВУ" згодом широко використовувалась органами ГПУ для винищення інтелектуального і духовного потенціалу української нації.

П'ятирічки – п'ятирічні плани економічного та соціального розвитку СРСР, складова частина директивного централізованого планування. Були впроваджені в СРСР наприкінці 1928 року. У ході виконання п'ятирічні плани неодноразово змінювалися (головним чином у напрямі скорочення). Усього за 1928-1990 роки було прийнято 12 п'ятирічних планів.

Терор – політика залякування, придушення політичних противників насильницькими засобами, аж до фізичного знищення.

Тоталітаризм (тоталітарний режим) – одна з форм тоталітарної держави, що характеризується її повним (тотальним) контролем над усіма сферами суспільного життя.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Косіор Станіслав Вікентійович (1889-1939) – державний та політичний діяч, учасник більшовицького руху на Донбасі та на Дону (1907-1918). Один з організаторів КП(б)У. У 1922-1928 роках обіймав керівні посади в органах РКП(б). Був Генеральним (1928-1934), Першим (1934-1938 рр.) секретарем ЦК Компартії України, Підтримував політику сталінського керівництва в Україні, яка привела до голодомору 1932-1933 років і до масового терору та переслідувань українських діячів науки та культури. Під його безпосереднім керівництвом була згорнута політика "українізації", яку замінили політикою російщення, У 1938 році звільнений від усіх посад і за звинуваченням у створенні терористичного центру в Україні розстріляний. Автор понад 300 статей з історії України початку ХХ ст., розробляв методологію історичної науки з "марксистсько-ленінських" позицій.

Постишев Павло Петрович (1887-1939) – радянський партійний та державний діяч. З 1904 року - член РСДРП. З серпня 1923 року за дорученням ЦК РКП(б) працював в Україні. З 1933 року - особистий представник Сталіна в Україні з необмеженими повноваженнями. За вказівками Сталіна боровся з українським національним відродженням, підтримував застосування репресивних методів при проведенні колективізації і хлібозаготівельних компаній. Один з організаторів голодомору 1932-1933 років в Україні. Репресований і розстріляний за звинувачення в антирадянській діяльності.

Раковський Християн Георгійович (1873-1941) – український радянський державний діяч. Голова Раднаркому УСРР (1919-1923). Вимагав більшої поваги до українського питання, наполягав на розширенні політичної та економічної самостійності України у складі СРСР. Критикував позицію Сталіна з національного питання. Після зняття з посади голови уряду УСРР до 1927 року перебував на дипломатичній роботі (посол у Великій Британії та Франції). У 1927 році повернувся до України і організував т. зв. "Ліву опозицію", за що був виключений з партії. У 1936 році заарештований за звинуваченням у шпигунстві і засуджений на 20 років ув'язнення. У 1941 році розстріляний.

Скрипник Микола Олексійович (1872-1933) – радянський державний і громадський діяч, один із засновників КП(б)У. З 1901 року професійно займався революційною діяльністю, за що багато разів заарештовувався царською поліцією, 7разів перебував у засланні. Активний учасник встановлення Радянської влади в Україні. З грудня 1917 р. - член першого уряду Радянської України в Харкові (народний секретар у справах праці). З березня 1918 року - голова Народного Секретаріату. Один з ініціаторів утворення КП(б)У. Відстоював ідею створення незалежної від РКП(б)

більшовицької партії в Україні, за що був усунений від конкретної діяльності в процесі утворення КП(б)У. Після цього М. Скрипнику стали доручати тільки другорядні посади в українському уряді. У 1922-1927 роках очолював наркомат юстиції і виконував обов'язки генерального прокурора (з 1925). У 1927-1933 роках керував роботою народного комісаріату освіти, якому підпорядковувались навчальні заклади усіх рівнів, Академія наук і майже всі культурні установи. Активно сприяв проведенню українізації освіти, видавничої справи, підготовці педагогічних та культурних кадрів. Вніс неоціненний вклад у справу українського національного відродження. Відверто протестував проти деформації соціалізму і утворення авторитарного режиму Сталіна. Був звинувачений у створенні групи націонал-ухильників і контрреволюційній діяльності. Покінчив життя самогубством у липні 1933 року.

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893-1933) – український письменник, публіцист. Народився в с. Тростянець у Харківській губернії (тепер Сумська обл.) у сім'ї вчителя. Закінчив Богодухівську гімназію. У 1919 році, вступив до КП(б)У. У 1923 році став одним із засновників Спілки пролетарських письменників "Гарт", а в 1925 році – літературної організації ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури). Основоположник течії активного романтизму та пролетарської поезії. У своїх творах розкривав драматизм і трагедію громадянської війни. Критикував сталінські методи будівництва соціалізму. Виступав за піднесення національної свідомості. Брав активну участь у літературних дискусіях 1925-1928 років. За свої ідеї був звинувачений у націоналізмі. Покінчив життя самогубством у 1933 році.

Шумський Олександр Якович (1890-1946) - український державний та політичний діяч. Активний учасник революційного руху в Україні (есер у 1917-1919). Входив до складу Української Центральної Ради. З 1919 по 1920 рр. - член Української партії комуністів, після її розпуску увійшов до складу КП(б)У і був обраний членом ЦК. У 1919 році - нарком освіти в українському радянському уряді Х. Раковського, у 1920 році - нарком внутрішніх справ. З вересня 1924 по лютий 1927 р. - нарком освіти УСРР. Активно проводив політику українізації. У 1933 році заарештований за звинуваченням у приналежності до Української військової організації (УВО). Засуджений до 10 років таборів, з 1935 року - на засланні в Красноярську.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Декларація про утворення СРСР – історичний документ, що поряд з договором про утворення СРСР становив конституційну основу побудови Союзу РСР як федеративної держави. Прийнята 30.12.1922 року I з'їздом Рад СРСР.

Договір про військовий та господарський союз між РСФФР та УСРР (1920) – перший двосторонній договір між Радянською Росією і Радянською Україною, укладений у Москві 28 грудня 1920 року. Договір мав характер

паритетної угоди, яка фіксувала на міжнародному рівні статус України як незалежної держави. Водночас цим договором УСРР передавала російським державним органам важливі державні повноваження в галузі військової справи та народного господарства, що фактично обмежувало її суверенітет.

Договір про утворення СРСР – юридично оформив і закріпив об'єднанням чотирьох радянських республік (РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР) у єдину союзна державу- Союз РСР. Прийнятий 30 грудня 1922 року конференцією повноважних представників союзних республік і затверджений разом з Декларацією про утворення СРСР I з'їздом Рад СРСР.

Хронологія основних подій

6-16 березня 1921 р.	X з'їзд РКП(б). Перехід до Нової економічної, політики (непу).
11-27 жовтня 1921 р.	церковний собор у Києві прийняв рішення про створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).
1921-1923 рр.	голод в Україні.
30 грудня 1922 р.	I з'їзд Рад СРСР. Утворення СРСР.
Квітень 1923 р.	XII з'їзд РКП(б), проголосив початок політики "коренізації", що поклала початок "українізації".
31 січня 1924 р.	прийнята II з'їздом Рад СРСР Конституція СРСР.
Січень-лютий 1929 р.	створення Організації Українських Націоналістів (ОУН) на конгресі у Відні.
1929 р.	початок масової, суцільної колективізації сільського господарства, політика розкуркулення, початок масового терору в Україні.
1932-1933 рр.	голодомор в Україні.
27 січня 1934 р.	постанова XII з'їзду КП(б)У про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва.
1936 р.	чистка КП(б)У і початок масового терору ("єжовщина").
5 грудня 1936 р.	прийняття нової Конституції СРСР
25-30 січня 1937 р.	затвердження Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом Рад нової Конституції УРСР.

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

- 1. Після закінчення громадянської війни Радянська Україна була:**
а) складовою частиною Російської Федерації;

б) суверенною державою з окресленими кордонами, власною внутрішньою та зовнішньою політикою;

в) формальною державою, яка була тісно пов'язана з Радянською Росією і була обмежена в проведенні власної політики.

2. Економічна криза 1920-1921 років була спричинена:

а) руйнівними наслідками громадянської війни;

б) нездатністю більшовицької влади організувати господарське життя;

в) небажанням народних мас підтримувати політику більшовиків;

г) ваш варіант відповіді.

3. Від політики "воєнного комунізму" відмовились, оскільки:

а) вона себе не виправдала, і більшовики визнали її як свою помилку;

б) вона себе виправдала для утримання влади більшовиками в роки громадянської війни, а для мирного життя не підходила;

в) вона викликала масове невдоволення селян, а з ними треба було знайти компроміс;

г) усі відповіді правильні;

г) ваш варіант відповіді.

4. Нова економічна політика була:

а) відкриттям більшовиків, новим словом у світовій практиці господарювання;

б) поверненням до практики товарно-грошових відносин, за якою жив увесь капіталістичний світ;

в) ваш варіант відповіді.

5. У непі більшовицьке керівництво бачило засіб для:

а) зміцнення союзу робітників та селян;

б) примирення з країнами "капіталістичного оточення";

в) поступового повернення країни на шлях капіталістичного розвитку;

г) тимчасової поступки з метою збереження влади.

6. Неп, на думку радянського керівництва, вводився:

а) назавжди;

б) тимчасово, до повної перемоги світової соціалістичної революції;

в) серйозно і надовго, доки не буде побудоване соціалістичне суспільство в СРСР.

7. Індустріалізація в СРСР була:

а) економічною необхідністю, яка вивела країну на передові позиції в Європі і світі;

б) надуманою радянським керівництвом проблемою, без якої країна цілком могла б обійтись;

в) підготовкою до перемоги світової соціалістичної революції, шляхом створення велетенського військово-промислового комплексу;

г) ваш варіант відповіді.

8. При здійсненні індустріалізації основна увага приділялась:

а) розвитку важкої промисловості, насамперед ВПК;

б) утворенню сучасної легкої промисловості;

в) створення аграрно-промислового комплексу;

г) ваш варіант відповіді.

9. Основною метою проведення суцільної колективізації було:

а) підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва;

б) ліквідація економічної самостійності селянства, встановлення державного контролю за їх життям та діяльністю;

в) повна і остаточна ліквідація приватної власності;

г) ваш варіант відповіді.

10. Головною причиною голодомору 1932-1933 років було:

а) знищення заможного селянства - куркулів;

б) посуха та неврожай;

в) діяльність в Україні комісії Молотова;

г) отримання ресурсів для проведення індустріалізації та придушення супротиву селянства тоталітарному режиму;

д) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Чи можна назвати зовнішню політику УСРР на початку 20-х років власною політикою незалежної держави? Чому?

2. Чи можна назвати нову економічну політику компромісом? Чому? Якщо це компроміс, то між якими силами?

3. Чому на основі нової економічної політики народу вдалося за короткий термін ліквідувати господарську розруху і відбудувати народне господарство? Що з того досвіду актуальне і сьогодні?

4. Чи була альтернатива утворенню СРСР? Чи могла Українська СРР зберегти самостійність?

5. Чи була УСРР дійсно незалежною державою?

6. У чому полягає суть і які основні причини започаткування політики "українізації"? Які наслідки вона мала?

7. У чому полягали особливості індустріалізації в Україні? Чим вони були зумовлені?

8. Визначте зв'язок і взаємовплив індустріалізації та культурної революції.

9. Чому наслідки індустріалізації історики вважають суперечливими і неоднозначними? Які з цих наслідків ви назвали б позитивними, а які - негативними?

10. Назвіть спільні причини і наслідки голоду 1921-1923 рр. та голоду 1932-1933 років. Що їх відрізняло? Чи можна було їх уникнути?

11. Чому на початку 20-х років українські землі знову опинилися у складі різних держав? До яких наслідків це призвело?

Семінар № 13. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (2 год)

План

1. Причини і характер Другої світової війни. Радянсько-німецький пакт про ненапад. Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР.
2. Початок Великої Вітчизняної війни. Становище України на початку війни.
3. Окупаційний режим. Розгортання антифашистського руху опору в Україні.
4. Визволення України. Перемога над фашистською Німеччиною.
5. Наслідки та уроки Другої світової війни для України.

Питання для самостійного вивчення

1. Проголошення у Львові Української держави та переслідування українських націоналістів фашистською владою.
2. Поразка нацистів та їх союзників у Другій світовій війні.

Теми доповідей та повідомлень

1. Проголошення самостійності Карпатської України.
2. Радянсько-німецькі договори 1939 року.
3. Включення Західної України до складу СРСР.
4. Оборона Києва, Одеси і Севастополя.
5. Україна в умовах окупації гітлерівською Німеччиною.
6. Радянські партизани в Україні.
7. Створення та діяльність УПА (Української повстанської армії).
8. Трудовий героїзм українського народу.
9. Контрнаступ радянських військ 1942-1943 років. Курська битва та визволення Харкова.
10. Київська наступальна операція 1943 року.
11. Остаточне визволення території України в 1944 році. Закінчення Великої Вітчизняної війни.
12. Наслідки Другої світової війни для України.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2004. – 708 с.
2. Киричук Ю. А. Історія УПА / Ю. А. Киричук. – Тернопіль, 1991. – 345 с.
3. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – №3 – 4. – С. 34 – 47.
4. Коваль М. В. Україна: 1939-1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Либідь, 2005. – 453 с.

5. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / В. Кучер. – К.: Основа, 2007. – 456 с.
6. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Україна на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський. – К.: Либідь, 1997. – 237 с.
7. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 780 с.
8. Шитюк М. М. Військовополонені Німеччини і країн-сателітів у відновленні повоєнного Миколаєва в 1944-1949 роках / М. М. Шитюк // Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 3. – Миколаїв: МНУ ім. В. Сухомлинського, 2011. – С.132-146.

Методичні рекомендації

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані і перебували в складі чотирьох держав. Яких? Уряди цих держав намагались утримувати ті українські території, які вже були їм підвладні, і приєднати нові. Так, Угорщина домагалася повернення Закарпатської України. У вирішення українського питання втручались Англія, Франція і США, прагнучи таким чином задовольнити власні геополітичні інтереси. З другої половини 30-х років на українські землі стала активно претендувати Німеччина, що боролася за "життєвий простір". Більшість українських земель входила до складу СРСР. Сталінський режим, як і до цього уряд царської Росії в роки Першої світової війни, намагався приєднати західноукраїнські землі. Таким чином, боротьба за українські землі стала важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи.

Внаслідок Мюнхенського пакту (дайте коротку характеристику цієї угоди) почалося розчленування Чехословаччини. 11 жовтня 1938 року Закарпаття отримало від уряду Чехословаччини право на самоврядування. Уряд краю очолив А.Волошин. Він негайно приступив до перетворення Закарпаття на автономну українську державу. Але 14 березня 1939 року в край увійшли угорські війська. 15 березня уряд А. Волошина символічно проголосив незалежну республіку - Карпатську Україну, але її територія незабаром повністю була окупована Угорщиною при мовчазній згоді нацистської Німеччини.

Найбільш активну дипломатичну боротьбу за вирішення українського питання на свою користь здійснювала фашистська Німеччина, яка виношувала плани створення "Великої України" під своїм контролем. Але радянське керівництво змусило Гітлера від своїх планів на деякий час відмовитись, відкривши, таким чином, шлях до укладення радянсько-німецького договору.

23 серпня 1939 року СРСР та Німеччина підписали "Пакт Ріббентропа-Молотова", де йшлося не лише про ненапад, а насамперед про розподіл сфер впливу обох держав. Що являв собою таємний протокол договору між СРСР і

Німеччиною? (28 вересня 1939 року радянсько-німецький воєнно-політичний альянс був підтверджений новим договором - "Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною"). Яке місце в ньому відводилося західноукраїнським землям? Маючи гарантії нейтралітету СРСР, Гітлер 1 вересня 1939 року напав на Польщу, поклавши початок Другій світовій війні. Назвіть причини і визначте характер Другої світової війни. Коли і за яких обставин радянські війська вступили на територію Західної України? Схарактеризуйте його. Ця акція була „визвольним походом” чи агресією СРСР? Як у сучасній історичній літературі оцінюється процес включення західноукраїнських земель до складу СРСР? За якими напрямками здійснювалася політика „радянзації” Західної України у довоєнний період? Назвіть основні позитивні та негативні наслідки приєднання західноукраїнських земель до Радянської України у складі СРСР. Порівняйте політику СРСР та Царської Росії щодо західних українських земель у роки Першої та Другої світових воєн. Спробуйте пояснити, чому дуже швидко більшість західних українців (які ще недавно покладали великі надії на возз'єднання з УРСР і радо зустрічали Червону Армію) зневірилися у радянському режимі і стали боротися проти нього.

Незважаючи на неоднозначність і суперечливість усіх процесів, які відбувались в західноукраїнських землях, об'єднання у межах однієї держави більшості українських етнічних територій стало надзвичайно важливою подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання, насамперед на користь СРСР.

Яка стратегічна ситуація склалася напередодні радянсько-німецької війни? Проаналізуйте співвідношення військових сил СРСР і Німеччини та становище на радянсько-німецькому кордоні напередодні війни? Чи мало угруповання радянських військ оборонний характер? Чому напередодні радянсько-німецької війни найбільше угруповання радянських військ знаходилось в Україні?

22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на СРСР. Почалася Велика Вітчизняна війна. Чому німецьким військам у перший місяць війни вдалося захопити значну частину території України? Схарактеризуйте сутність і причини прорахунків військово-політичного керівництва СРСР. У період з червня по жовтень 1941 року Червона Армія зазнавала однієї поразки за іншою. Дайте загальну характеристику бойових дій на Південно-Західному і Південному фронтах наприкінці 1941 року. До кінця 1941 року німці окупували майже всю Україну. Катастрофічною поразкою закінчилась наступальна операція радянських військ під Харковом у травні 1942 року. У боях загинуло три армії, а 250 тис. радянських бійців потрапило до фашистського полону. 22 липня 1942 року після захоплення німцями м. Свердловська Ворошиловградської області вся територія України була окупована. Початковий період війни виявився трагічним для Радянського Союзу.

Радянські війська і у тих тяжких умовах чинили героїчний опір ворогу, знищуючи значні сили загарбників, зірвали гітлерівський план "блискавичної війни". З 7 липня по 26 березня радянські війська захищали Київ; з 5 серпня по 16 жовтня 1941 року - йшли жорстокі бої за Одесу; 250 днів (з 30 жовтня 1941 року по 4 липня 1942 року) тривала оборона Севастополя.

З початку війни урядом була проведена величезна робота по мобілізації сил і організації опору ворогу. Які заходи вживалися щодо мобілізації сил на відсіч німецькій агресії? Розкрийте зміст директиви "Партійним і радянським організаціям прифронтових областей". Країна перетворилася на єдиний воєнний табір, де все життя підпорядковувалось одній меті - розгрому агресора. Розкрийте сутність гасла "Все для фронту, все для перемоги!" Наведіть приклади героїчного опору радянських військ і трудового подвигу народу, завдяки яким було зірвано план блискавичної війни, розвіяно міф про непереможність німецької армії і підготовлено умови для майбутньої перемоги. Радянське командування отримало час для накопичення резервів і підготовки планів контрнаступу. У перші дні війни були створені надзвичайні органи. Вже 22 червня 1941 року утворилася Ставка Головного командування під керівництвом С.Тимошенка.

Згодом Ставку (тепер уже Верховного Головного Командування) очолив Й. Сталін. 30 червня був утворений Державний Комітет оборони (ДКО) на чолі зі Сталіним, що сконцентрував у своїх руках усю державну, господарську та військову владу в країні. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на те, що в умовах війни сталінський режим продовжував керувати країною звичайними тоталітарними методами: залякуванням, насильством та репресіями, депортаціями цілих народів.

В Україні німці встановили жорстокий окупаційний режим, основною метою якого було зломити опір місцевого населення. Які плани виношувала нацистська верхівка? У чому полягала сутність окупаційного режиму? Згідно з расовою доктриною нацистів, усі слов'яни були людьми другого сорту, і їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. Гітлер вважав Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії. Сюди планувалося переселити німецьких колоністів. Українці підлягали частковому знищенню або витісненню за межі України. Частина населення передбачалося використати на некваліфікованих роботах. До чого призвела б реалізація цієї політики? Справжній геноцид здійснювався проти єврейського народу.

За роки війни фашисти закатували на українській землі понад п'ять мільйонів осіб, у тому числі майже 1,9 млн радянських полонених і близько мільйона євреїв. (Згадайте трагедію Бабиного яру в Києві і Дробицького яру в Харкові). З України до Німеччини на каторжні роботи було вивезено 2,4 млн

юнаків і дівчат. Каральними загонами СС було спалено 250 населених пунктів, часто разом з їх жителями. В роки окупації в Україні існувало понад 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. В Німеччину з України вивозились сировина, матеріальні цінності, витвори мистецтва тощо. Звичайно, необмежений кривавий терор не міг довго залишатися безкарним. Незабаром після приходу німців активізувався підпільний і партизанський рух. У своєму розвитку партизанський рух пройшов кілька етапів, від зародження до широкого розгортання та активізації боротьби з окупантами. Чому перші партизанські загони і диверсійні групи зазнали поразки від німців у перший рік війни? Розкажіть про розгортання в Україні бойових дій партизанських формувань під командуванням О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова та ін. У травні 1942 року при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху. В червні почав діяти Український штаб партизанського руху. Він налагодив координацію дій партизанських загонів з операціями Червоної Армії. У 1943 році партизанський рух перетворився на справжній другий фронт; для боротьби з партизанами німецьке командування змушене було відкликати з фронту до 120 тис. солдатів і офіцерів.

На Волині та Поліссі в жовтні 1942 року Організація Українських Націоналістів (ОУН) заснувала Українську повстанську армію (УПА). Схарактеризуйте дії ОУН-УПА в умовах німецької окупації. Керівники УПА проголосили тактику боротьби на два фронти - проти німців та Радянської влади. Лише у жовтні-листопаді 1943 року УПА провели 47 бойових дій проти німців і 54 - проти радянських партизанів. Головною метою УПА проголосила відродження української державності.

Переломним моментом війни стала Сталінградська битва. Дайте коротку характеристику подій на Сталінградському фронті. Розгром німців під Сталінградом поклав початок контрнаступу Червоної армії і визволенню українських земель від німецько-фашистських загарбників. Влітку 1943 р. Гітлер спробував перехопити стратегічну ініціативу. Однак розпочатий ним наступ на Курській дузі провалився. Радянські війська перейшли в контрнаступ і 23 серпня 1943 року зайняли Харків.

Розкажіть про Харківщину в роки Великої Вітчизняної війни. У вересні-жовтні Червона армія прорвала лінію німецької оборони на Дніпрі і 6 листопада вступила до Києва. Розкрийте значення битви за Дніпро. Дайте загальну характеристику бойових дій за визволення України в 1943 році.

1944-1945 роки - це завершальний етап Великої Вітчизняної війни, результатом якого було визволення України від фашистських агресорів і повний розгром гітлерівської Німеччини. На завершальному етапі по всьому фронту здійснювались наступальні операції силами усіх чотирьох Українських фронтів. Україна від Полісся до Чорного моря була суцільним театром воєнних дій. У січні-лютому 1944 року в районі Корсунь-Шевченківського радянські війська оточили і знищили 80-тисячне угруповання ворога. Ця перемога відкрила шлях на Правобережжя. У лютому-березні радянські війська звільнили Луцьк, Проскурів, Чернівці,

Вінницю, Тернопіль, форсували Південний Буг і вийшли на державний кордон з Румунією. В липні 1944 року у ході Львівсько-Сандомирської операції було звільнено Львів. У жовтні 1944 року в результаті успішної Карпато-Ужгородської операції було звільнено Закарпаття.

Успішно розгортався наступ і на півдні України. 10 квітня 1944 року ворога вибили з Одеси, а 9 травня було визволено Севастополь. В жовтні 1944 року завершилось звільнення всієї території України. На завершальному етапі війни посилилась боротьба в тилу німецьких військ: зросла кількість і посилилась активність партизанських загонів, підпільних організацій, що брали участь в усіх битвах цього періоду війни, руйнували німецькі комунікації, знищували склади, здійснювали глибокі рейди по тилах ворога тощо.

На завершальному етапі війни активізувався процес об'єднання українських земель. На Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів держав антигітлерівської коаліції розглядалось питання про повоєнні кордони, у тому числі і України. Розкажіть, як проходили територіальні розмежування між Україною, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Які землі були повернуті Україні? Значення цих подій важко переоцінити: вперше за багато століть усі українці отримали можливість і право жити в межах однієї держави.

8 травня 1945 року підписанням акта про беззастережну капітуляцію Німеччини війну в Європі було закінчено. Схарактеризуйте значення і причини перемоги у війні з фашизмом. 2 вересня 1945 року акт про капітуляцію підписала і мілітаристська Японія. Закінчилась Друга світова війна.

Народ України дав збройним силам Радянського Союзу 6 млн осіб. Кожний другий з них загинув на фронті. Українці боролися проти гітлерівської Німеччини у складі американської, канадської армій, в загонах руху Опору в різних європейських країнах. Чимало українців було серед військового керівництва СРСР, серед них - С.Тимошенко, Р.Малиновський, А.Єрьоменко, П.Рибалко, І.Черняхівський та ін. Великий внесок у зміцнення обороноздатності СРСР зробили вчені України, тисячі українських лікарів допомагали пораненим на фронті і в тилу. Евакуйовані з України промислові підприємства забезпечували діючу армію військовою технікою та боєприпасами.

У роки війни Україна зазнала значних втрат. Цілком чи частково було зруйновано понад 700 міст та 28 тис. сіл. 10 млн людей залишились без даху над головою. Загальні збитки економіки України сягали до 40% її довоєнного рівня. Україна втратила п'яту частину населення. Які уроки мало винести людство з цієї війни?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агресія – будь-яке незаконне застосування збройних сил однієї держави проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави або народу.

Антигітлерівська коаліція – союз держав та народів, що боролися в роки Другої світової війни проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. Ядро коаліції - СРСР, США, Великобританія.

Гетто – частина міста, що виділялась у середині віки в країнах Західної і Центральної Європи для ізольованого проживання євреїв. В роки Другої світової війни гетто були створені нацистами в деяких містах Східної Європи (у тому числі і в Україні) і перетворені в "табори знищення" євреїв. Термін "гетто" інколи використовується для визначення району міста, де живуть дискриміновані національні меншини.

Депортація – примусове виселення (в судовому або адміністративному порядку) особи чи народу з місця постійного проживання і поселення його на новому місці з обмеженою свободою пересування.

Мюнхенська згода 1938 – договір, підписаний у Мюнхені 29-30 вересня 1938 року прем'єр-міністром Великої Британії Н.Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Е.Деладье, фашистськими диктаторами Гітлером та Муссоліні (Італія). Угода передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу Німеччині Судетської області, а також задоволення територіальних вимог до Чехословаччини з боку Угорщини та Польщі.

Нацизм – одна з назв німецького фашизму.

Партизанський рух – вид збройної, часто диверсійної боротьби мас за свободу і незалежність своєї батьківщини (або за соціальні перетворення), яка відбувається на території, що зайнята ворогом.

Репарації – у міжнародному праві різновид матеріальної міжнародно-правової відповідальності. Полягає у відшкодуванні державою-агресором нанесених нею збитків іншій державі у грошовій або іншій формі.

Репатріація – повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами в результаті війни (або емігрантів).

Українська повстанська армія (УПА) - збройно-політична формація, що діяла в Україні в 1942-1952 роках і вела боротьбу проти тоталітарних режимів - фашистського та комуністичного.

Фашизм – відкрито терористична диктатура, що ґрунтувалась на принципах шовінізму-расизму.

Холокост – загибель значної частини єврейського населення Європи від рук німецьких нацистів на захоплених фашистами територіях у 1933-1945 роках.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Бандера Степан Андрійович (1909-1959) – український політичний діяч, один із лідерів українського національного руху 30-50-х років. З 1929 року - член Організації українських націоналістів. З 1941 року - Голова

Револуційного Проводу ОУН. Керував боротьбою українського національного підпілля проти Радянської влади. Відстоював ідею відновлення української державності. Загинув у Мюнхені від руки агента радянських спецслужб.

Бурмистенко Михайло Олексійович (1902-1941) – політичний та державний діяч. З січня 1938 року - другий секретар ЦК КП(б)У. Із серпня 1941 - член Військової ради Південно-Західного фронту. Загинув у бою 3 вересня на Полтавщині.

Ватутін Микола Федорович (1901-1944) – радянський воєначальник, генерал армії. Герой Радянського Союзу (посмертно). У роки Великої Вітчизняної війни -начальник штабу Північно-Західного фронту, заступник начальника Генштабу, з 1942 року командував військами Воронежського, Південно-Західного та 1-го Українського фронтів. Брав участь у звільненні Лівобережної та Правобережної України. Помер від важкого поранення. Похований у Києві.

Жуков Георгій Костянтинович (1896-1974) – Маршал Радянського Союзу, чотири рази Герой Радянського Союзу. У січні-липні 1941 - начальник Генштабу, зам. наркома оборони СРСР. З червня 1941 року - член Ставки, з серпня 1942 - заступник Верховного Головнокомандуючого. За дорученням Ставки Верховного Головнокомандування координував дії фронтів під час Сталінградської битви. У 1944-1945 роках - командував військами 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів. Від імені Верховного Головнокомандування 8 травня 1945 року прийняв капітуляцію нацистської Німеччини.

Кирпонос Михайло Петрович (1892-1941) – радянський воєначальник, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу. На початку Великої Вітчизняної війни командував військами Південно-Західного фронту. Загинув у бою.

Ковпак Сидір Артемович (1887-1967) – державний та громадський діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У роки війни — один із перших організаторів партизанського руху в Україні. Командир Сумського партизанського з'єднання. У 1941-1945 роках здійснив 5 рейдів по фашистських тилах, подолавши понад 10 тис. км. Автор книги "Від Путивля до Карпат".

Кожедуб Іван Микитович (1920-1991) – маршал авіації, тричі Герой Радянського Союзу. В роки війни воював у винищувальній авіації, командував ескадрильєю, був заступником командира полку. Взяв участь у 120 повітряних боях, збив 62 німецькі літаки.

Конєв Іван Степанович (1897-1973) – Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу. Під час війни командував армією, військами Західного, Калінінського, Північно-Західного, Степового, 2-го та 1-го Українського фронтів. Брав участь у звільненні України.

Рибалко Павло Семенович (1894-1948) – радянський воєначальник, маршал бронетанкових військ, двічі Герой Радянського Союзу. З травня 1943 року - командуючий 3-ю гвардійською танковою армією. Війська під

командуванням Рибалко брали участь у Курській битві, Київській наступальній операції, Житомирсько-Бердичевській, Львівсько-Сандомирській, Берлінській та Празькій операціях.

Руднів Семен Васильович (1899-1943) – один із організаторів і керівників партизанського руху в Україні, генерал-майор, Герой Радянського Союзу. Командир партизанського загону в Сумській області, потім - комісар з'єднання С.А.Ковпака. Загинув у бою. За деякими даними, був убитий агентом НКВС за спробу вести переговори з УПА для спільної боротьби з фашистами.

Стецько Ярослав (1912-1986) – український політичний і державний діяч. З 1932 року активний член ОУН, редактор ряду націоналістичних видань. З 1939 року -член Проводу українських націоналістів (ПУН). Під час внутрішньої кризи в ОУН підтримував політичну лінію С. Бандери. У 1941 році брав участь у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих фашистами українських землях. 30.06.1941 року за дорученням ОУН проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив український уряд - Українське Державне Правління. За відмову анулювати згаданий акт був заарештований німцями і кинутий до фашистського табору. У 1945 році був обраний членом Бюро Проводу ОУН. У 1946-1986 роках очолював Антибільшовицький блок народів. У 1967 році став організатором і співкерівником Світової антикомуністичної ліги. У 1968-1986 роках - Голова Проводу ОУН(Р). Помер у Мюнхені.

Строкач Тимофій Амвросійович (1903-1963) – начальник Українського штабу партизанського руху (1942-1945), генерал-лейтенант. Після війни - заступник наркома НКВС УРСР (1945-1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946-1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР.

Тимошенко Семен Костянтинович (1895-1970) – Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу. У вересні 1939 року очолив Український фронт, який вступив на територію Західної України. У 1940-1941 роках - нарком оборони СРСР. Під час війни у 1941-1942 роках - Головнокомандувач Західним і Південно-Західним напрямками: командував військами Західного, Південно-Західного, Сталінградського і Північно-Західного фронтів. Після війни командував військами ряду округів.

Шухевич Роман (Тарас Чуприна) (1907-1950) – український політичний і громадський діяч, Головнокомандувач Української повстанської армії (1943-1950). З 1929 року - член Організації українських націоналістів. У 1938 році - один з організаторів штабу "Карпатської Січі" - збройних сил Карпатської України. Належав до бандерівської фракції ОУН. У 1941 році командував бойовим підрозділом "Друзісинники українських націоналістів" ("Нахтігаль"). З липня 1944 р. - голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар військових справ Головної Української визвольної ради. Загинув у бою з радянськими військами під Львовом 5 березня 1950 року.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Акт проголошення Української держави – 30 червня 1941 року у Львові Організація Українських націоналістів (бандерівців) проголосила створення Української держави. Було сформовано Українське Державне правління - крайову владу на чолі з Ярославом Стецьком. Німецьке керівництво негативно розцінило акцію українських націоналістів і піддало репресіям керівників і активістів ОУН(б).

Договір про дружбу і кордони – договір, підписаний між СРСР і Німеччиною 28 вересня 1939 року, за яким до складу СРСР відійшла більшість території Західної України (крім Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини, що були зайняті Німеччиною). Кордони СРСР просунулися на захід на 250-350 км. Німеччина визнала західний кордон СРСР, а СРСР визнав східні кордони Німеччини.

Пакт про ненапад (1939) – договір між СРСР і Німеччиною, який був підписаний у Кремлі в ніч з 23 на 24 серпня 1939 року. Увійшов в історію під назвою "Пакт Молотова-Ріббентропа". Документ складався із семи статей і передбачав зобов'язання двох сторін утримуватися від агресивних дій стосовно один одного як самостійно, так і в складі державних коаліцій. Термін дії домовленості мав становити 10 років. Окремо був підписаний таємний протокол, у якому йшлося про територіальний устрій майбутньої Європи, зокрема про розчленування Польщі. Згідно з умовами протоколу, більша частина Західної України мала відійти до Радянського Союзу. До 1989 року в СРСР замовчувалось його підписання.

План "Барбаросса" – військова директива Гітлера № 21 від 18 грудня 1940 року про розгортання військових дій проти СРСР для всіх видів збройних сил Німеччини. В основу плану було покладено стратегію "бліцкригу" - короткочасної війни. Згідно з домовленістю, кордон між Німеччиною і СРСР пройшов уздовж річок Сан і Західний Буг. Переважна більшість території Західної України відійшла до СРСР. Частина етнічних українських земель (Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя) опинилися під німецькою окупацією.

Партійним та радянським організаціям прифронтових областей – директива ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів від 29 червня 1941 року, яка передбачала систему заходів, спрямованих на організацію опору ворогу, на перетворення країни на "єдиний військовий табір", де віднині все життя підпорядковувалось одній меті: врятувати країну від загибелі. Гаслом цього періоду війни стало: "Все для фронту, все для перемоги!"

Хронологія основних подій

23 серпня 1939 р.	підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною (пакт Ріббентропа -Молотова).
1 вересня 1939р.	напад гітлерівської Німеччини на Польщу. Початок Другої

	світової війни.
17 вересня 1939 р.	вступ Червоної армії в Західну Україну, початок її "радянзації".
28 вересня 1939 р.	підписання між СРСР та Німеччиною договору про дружбу і недоторканість кордонів.
26-27 жовтня 1939 р.	прийняття Народними зборами Західної України декларації про входження до складу СРСР.
2 листопада 1939 р.	прийняття закону СРСР про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.
25-30 червня 1940 р.	зайняття Червоною Армією Бессарабії та Північної Буковини.
22 червня 1941 р.	напад фашистської Німеччини на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни.
30 червня 1941 р.	Проголошення Української держави у Львові.
7 липня- 26 вересня 1941 р.	Київська оборонна операція військ Південно-Західного фронту.
5 серпня- 16 жовтня 1941 р.	героїчна оборона Одеси.
28-30 вересня 1941 р.	початок розстрілів радянських громадян фашистськими окупантами у Бабиному яру.
30 жовтня 1941 р.	початок героїчної оборони Севастополя
30 червня 1942 р.	створення Українського штабу партизанського руху
Жовтень 1942 р.	початок утворення Української повстанської армії
Літо-осінь 1943 р.	рейди партизанських з'єднань під командуванням О.Федорова і С.Ковпака по тилах ворога
23 серпня 1943 р.	закінчення Курської битви, визволення Харкова військами Степового фронту
6 листопада 1943 р.	визволення Києва військами 1-го Українського фронту
18-22 липня 1944 р.	бій під Бродами. Розгром військами Червоної Армії дивізії СС "Галичина"
28 жовтня 1944 р.	зайняття військами Червоної армії Закарпаття, завершення визволення України
26 листопада 1944 р.	рішення I з'їзду народних депутатів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР
26 квітня 1945 р.	входження УРСР до ООН на правах члена-засновника
8 травня 1945 р.	капітуляція фашистської Німеччини
29 червня	підписання угоди між СРСР та Чехословаччиною

1945 р.	про входження Закарпатської України до складу УРСР
---------	--

Завдання для самостійної роботи

1. Підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною можна пояснити насамперед:

- а) прагненням Сталіна відтягнути початок війни та використати час для посилення обороноздатності країни;
- б) надією Сталіна на те, що воєнні дії обмежаться Європою і СРСР взагалі вдасться уникнути війни;
- в) бажання Сталіна розширити територію СРСР за рахунок земель Західної України, Західної Білорусії та Прибалтики і створити плацдарм для «Визвольного походу» в Європу;
- г) ваш варіант відповіді.

2. Ви оцінюєте пакт про ненапад 1939 року як:

- а) перемогу радянської дипломатії, яка дала можливість на якийсь час зберегти мир і краще підготуватися до майбутньої війни;
- б) ганебний акт, який фактично розв'язав руки Гітлеру для початку Другої світової війни;
- в) угоду двох диктаторів з метою розширити кордони своїх країн: посилити свій вплив в Європі;
- г) ваш варіант відповіді.

3. Таємні протоколи про розмежування сфер інтересів СРС та Німеччини мали для України:

- а) позитивне значення, бо сприяли процесу реального возз'єднання українських земель у межах однієї держави;
- б) негативні наслідки, бо західноукраїнські землі потрапили під владу тоталітарного сталінського режиму;
- в) ваш варіант відповіді.

4. Від пакту про ненапад виграли:

- а) СРСР;
- б) Німеччина;
- в) ваш варіант відповіді.

5. Основними причинами трагічних поразок радянських військ на початковому етапі війни були:

- а) значна перевага ворога в живій силі та техніці;
- б) несподіваність нападу Німеччини та її союзників на Радянський Союз;
- в) некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва та підготовка не до оборонної, а до наступальної війни;
- г) ваш варіант відповіді.

6. Тяжкі оборонні операції на початку війни:

- а) підірвали моральний дух командирів і воїнів;

- б) затримали ворога і зірвали німецький план "блискавичної війни" проти СРСР;
- в) призвели до втрати значної кількості техніки, загибелі та полону сотень тисяч червоноармійців;
- г) стали важливим хоч і важким уроком для радянського командування, яке на власних помилках вчилось воювати і готувати війська до докорінного перелому в ході війни;
- д) ваш варіант відповіді.

7. На тимчасово окупованих українських землях німці установили "новий порядок", який передбачав:

- а) звільнення українського народу від сталінського тоталітарного режиму і відбудову української держави, як того бажали лідери ОУН;
- б) нещадну експлуатацію та геноцид українського населення;
- в) ваш варіант відповіді.

8. "Новий порядок" нацистів:

- а) залякав українців і змусив їх змиритися з німецькою окупацією;
- б) прививів до всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників;
- в) ваш варіант відповіді.

9. Необхідні умови для звільнення українських земель від фашистських загарбників були створені:

- а) відкриттям другого фронту в Європі;
- б) перемогами Червоної армії під Сталінградом та Курськом;
- в) сильними морозами і поганими дорогами, які заважали загарбникам здійснювати свої плани;
- г) спільними зусиллями радянських людей на фронті і в тилу;
- г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Чи була в СРСР альтернатива пакту про ненапад? Якщо була, то яка?
2. Чи можна було уникнути поразки радянських військ на початку війни? Що могло б змінити перебіг подій на користь Червоної армії?
3. Які наслідки для України мав рух опору? Чому він не був консолідованим? Чи можна було запобігти братовбивчій війні між українцями?

ВИСНОВКИ ДО МОДУЛЯ 4

- ◆ Після лютневої демократичної революції 1917 року в Росії утворилось двовладдя - Тимчасовий уряд та Ради робітничих і солдатських депутатів. В Україні в епіцентрі політичної боротьби опинилось питання про її самовизначення. На хвилі розмаху національно-визвольної боротьби була створена Українська Центральна Рада - громадсько-політичне об'єднання, що утворилося

4 березня і яке за короткий час переросло у впливовий представницький орган народної влади.

- ◆ Центральна Рада свою автономістську програму побудови Української намагається реалізувати в прийнятих Універсалах, починаючи від першого Універсалу і проголошення автономії, до третього – створення УНР і, нарешті, четвертого, де УНР проголошується незалежною. Але нерішучість і непослідовність Центральної Ради призводить до втрати нею території, впливу, влади. Неспроможність УЦР повною мірою задовольнити вимоги окупантів щодо поставок продовольства показали німецько-австрійському командуванню безперспективність співробітництва з нею.
- ◆ У грудні 1917 року більшовики в Харкові проголошують встановлення Радянської влади в Україні, створюють ВУЦВЦ і формують більшовицький уряд - Народний секретаріат. Боротьба, що розпочалася між більшовиками і Центральною Радою, фактично поклала початок громадянській війні.
- ◆ У квітні 1918 року в результаті державного перевороту до влади приходять гетьман Скоропадський, Але спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної форми правління стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи гетьмана у сферу освіти і науки, економіки, міжнародних відносин не змогли кардинально змінити ситуацію на краще. Залежність Гетьманату від австро-німецьких окупантів, відсутність численної дієздатної регулярної української армії, реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя, посилення впливу на державну лінію російських консервативних сил, вузька соціальна база - ці та інші причини призвели до наростання соціального напруження та формування організованої опозиції і в кінцевому рахунку - до падіння Гетьманату.
- ◆ У листопаді 1918 року в Україні опозиційними національними силами була створена Директорія, яка після зречення 14 грудня Скоропадським влади захоплює її і встановлює свій вплив на більшій частині України. Але через півтора місяця вона змушена була залишити Київ. Недалекоглядна і суперечлива внутрішня політика, відсутність наближеної до реалій життя моделі державотворення, протистояння політичних лідерів, слабюча армія і отаманщина, міжнародна ізоляція, втрата контролю за розвитком подій не дали можливості Директорії надовго втриматись при владі та утвердити незалежну УНР. Протягом свого існування Директорія поступово еволюціонувала до диктатури військових на чолі з Петлюрою і була ним розпущена в листопаді 1920 року.

- ◆ На початку лютого 1919 року при владі в Україні утвердились більшовики. Проявами цього процесу стали формування та організація радянської державної структури та прийняття першої Конституції УСРР. Економічним підґрунтям реалізації більшовицької програми стала політика «воєнного комунізму», в основу якої була покладена продрозкладка.
- ◆ Межа 1919-1920 років стала своєрідним піком громадянської війни в Україні, коли хаос і безладдя досягли свого апогею. Політика «воєнного комунізму» викликала вибух повстанського руху, що послабило боєздатність Червоної армії. Це дало змогу денікінцям встановити контроль майже над усією українською територією. Безчинства денікінців викликали появу масового партизанського руху, найпотужнішою течією якого був махновський рух.
- ◆ Перемогою Червоною армією Врангеля в Криму та розгромом основних сил махновських повстанських загонів громадянська війна в Україні закінчилася. Завершення громадянської війни засвідчувало не тільки перемогу Радянської влади, а й поразку національно-патріотичних сил.
- ◆ На початку 20-х років УСРР вийшла з міжнародної ізоляції і активно діяла як самостійна держава. Але в 1921 — на початку 1922 року помітною стає тенденція обмеження дипломатичної активності республіки, яка на кінець року завершується ліквідацією зовнішньополітичного представництва України. 30 грудня 1922 року. I з'їзд Рад затвердив Декларацію про утворення союзу і Союзний договір, а Україна стала членом цього союзу. У травні 1925 року процес входження України до складу СРСР завершується прийняттям ІХВсеукраїнським з'їздом рад нової Конституції УСРР, яка законодавчо закріпила процес входження України до СРСР, в результаті чого республіка остаточно втратила незалежність.
- ◆ Започаткована в роки громадянської війни політика воєнного комунізму з її продрозкладкою поглиблювала прірву між: владою і основною масою населення - селянством. Реальна загроза втрати влади змусила більшовиків змінити курс і перейти до нової економічної політики.
- ◆ Нова економічна політика була реакцією на об'єктивні обставини - кризовий стан економіки, невдоволення селян продрозкладкою тощо. Запровадження непу в Україні зумовило відродження приватної ініціативи, сприяло поліпшенню економічної ситуації. Для більшовиків ця політика була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не виваженою стратегічною лінією. Згортання наприкінці 20-х років непу зумовлене внутрішніми економічними протиріччями цієї політики та суперечливими процесами, які вона зумовила в суспільстві, як то: зниженням темпів розвитку, вичерпанням ресурсів, небажанням

більшовицької партії ділитись владою, швидкою диференціацією суспільства, зростанням соціального напруження і тим самим створенням соціальної бази для ліквідації ринкових відносин.

- ◆ В кінці 20-х років нова економічна політика була згорнута, і радянське керівництво перейшло до побудови в СРСР сталінської моделі соціалізму. Головним напрямом стало здійснення курсу на індустріалізацію, в здійсненні якого Україні відводилось чільне місце.
- ◆ Процес індустріалізації в Україні 20-30-х років, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, мав певні особливості, зокрема такі: інвестування у промисловість республіки значної частини коштів; побудова в Україні в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів, нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява нових галузей, витіснення приватного сектора. Наслідки індустріалізації були суперечливими і неоднозначними. З одного боку, позитивні зрушення в промисловості, вихід України на якісно новий рівень розвитку в промисловій галузі, яка мала досягнення за низкою головних індустріальних показників європейського та світового рівнів; урбанізація та швидке формування національного робітничого класу. В той же час форсована індустріалізація стимулювала появу низки негативних тенденцій, таких як пріоритетний розвиток виробництва засобів виробництва, побудову і реконструкцію підприємств-монополістів, диспропорційне і нерівномірне формування промислового потенціалу республіки, наростаюча централізація економічного життя, повернення до командних методів управління тощо.
- ◆ У сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в «обслуговуванні» процесу індустріалізації і забезпеченні країни продовольством, тобто сільське господарство мало дати необхідну кількість хліба для експорту, для зростаючих промислових центрів і для армії, а також забезпечити промисловість необхідною кількістю робочих рук. Головним наслідком колективізації став форсований індустріальний стрибок, за який було заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і масового голодомору, втратою селянином почуття господаря, тривалою деградацією аграрного сектора.
- ◆ Політика радянського керівництва в галузі культури, що офіційно дістала назву «культурна революція», супроводжувалася складними і неоднозначними процесами. Можна, чітко простежити боротьбу двох протилежних тенденцій оновлення: гуманістичної, творчої і централізованої, регламентованої, державно орієнтованої. Тоталітарна держава не була зацікавлена в докорінному перевороті у свідомості трудящих, їй потрібні були виконавці, а не творчі

особистості. Для 20-30-х років принципове значення мала ліквідація неписьменності, створення системи народної освіти, формування нової інтелігенції, відродження науки.

- ◆ Принципово важливою складовою частиною культурних процесів в Україні досліджуваного періоду була політика коренізації. У її практичному здійсненні прослідковується два аспекти: українізація і створення необхідних умов для розвитку національних меншин. Політика коренізації сприяла зростанню національної самосвідомості і розгортанню українського національного відродження, тому одним з головних завдань більшовиків було поставити цей процес під контроль. Коли він почав виходити за рамки адміністративно-командної системи, політика українізації була більшовиками згорнута.
- ◆ В умовах зростання в суспільстві соціального напруження для політичного керівництва все нагальнішою ставала потреба міцної державної влади, здатної не тільки контролювати, а й спрямовувати соціальні процеси. Ці завдання покладались на тоталітарний режим, що сформувався в 30-ті роки. Про зміцнення тоталітарного режиму свідчать утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, зрощення правлячої партії з державним апаратом і утворення нового радянського правлячого класу - партноменклатури, встановлення партійно-державним апаратом монопольного контролю над економічною сферою тощо. Важливою умовою функціонування тоталітарного режиму була «надзвичайщина»: масові репресії, депортації, розкуркулення, голодомор.
- ◆ Напередодні війни через низку обставин «українське питання» зайняло одне з центральних місць у міжнародній політиці. Але його вирішення залежало від сусідніх з Україною держав, а не від самих українців.
- ◆ У 1939 році відбувається зближення СРСР з гітлерівською Німеччиною, що завершується підписанням пакту Молотова-Ріббентропа і таємного протоколу, в якому два диктатори - Гітлер і Сталін – ділили Європу на «сфери інтересів» і який став відправною точкою відліку процесу збирання українських земель. До УРСР увійшли Східна Галичина, а також Північна Буковина і частина Бессарабії, і суть суспільно-економічних перетворень на цих територіях полягала в їх радянській.
- ◆ На початковому етапі Великої Вітчизняної війни через некомпетентність військово-стратегічного керівництва, незавершеності процесу переозброєння, мобілізаційної неготовності армії, тактичних прорахунків Червона Армія зазнавала трагічних поразок та катастроф, що призвело до повної окупації фашистами України влітку 1942 року.

- ◆ Фашистський окупаційний режим, головною метою якого було шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення українського населення на роботу до Німеччини, вивільнення території України для колонізації її німцями, спричинив наростання руху опору.
- ◆ Радянський партизанський рух в окупованих районах України пройшов кілька етапів — від зародження до активного протистояння фашистам. Складовою частиною руху опору стали дії певної частини Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), основною стратегічною метою яких було відновлення української держави.
- ◆ Визволення України від німецьких окупантів було важливою складовою частішою процесу розгрому фашистських загарбників. Перемога стала можливою завдяки титанічному напруженню сил народу, мужності та відданості борців з окупантами, співпраці фронту і тилу.

Семінар № 14. УКРАЇНА В СКЛАДІ СРСР у період 1945-1985 років. (2 год)

План

1. Геополітичні наслідки Другої світової війни.
2. Післявоєнна відбудова і подальший розвиток України в 1945 - середині 50-х років.
3. Соціально-економічні й політичні процеси в республіці в другій половині 50-х - першій половині 60-х років. Діяльність М.С. Хрущова.
4. УРСР у другій половині 60-х - середині 80-х років. Два десятиріччя "застою".
5. "Перебудова" і Україна: причини, суть, наслідки.

Питання для самостійного вивчення

1. Погіршення стосунків між СРСР і країнами Заходу. Політика "холодної війни" та її наслідки.
2. Боротьба УПА проти "радянізації" Західної України.
3. XX з'їзд КПРС. Викриття культу особи Сталіна.
4. Реформаторська діяльність М.С.Хрущова.
5. Посилення кризових тенденцій. Життєвий рівень населення.
6. Загострення міжнародної обстановки на межі 70-х - 80-х років.

Теми доповідей та повідомлень

1. Масові репресії 1944 - початку 50-х років.
2. Діяльність УРСР на міжнародній арені після Другої світової війни.
3. Післявоєнна відбудова економіки України.

4. Голод 1946-1947 років, його причини і наслідки.
5. Збройна боротьба ОУН-УПА в західних областях України.
6. XX з'їзд КПРС. Засудження культу особи І.В.Сталіна.
7. Реформи М.С.Хрущова. Причини і наслідки.
8. "Відлига" і духовне відродження України.
9. Дисидентський рух в Україні.
10. Політичний портрет П.Ю.Шелеста.
11. Л.І. Брежнєв. Політичний портрет.
12. Міжнародне становище СРСР наприкінці 70-х - початку 80-х років.

Література

1. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран – Львів: Конвалія, 2002. – 356 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: посібник / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 708 с.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 2005. – 237 с.
4. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 780 с.
5. Український правозахисний рух: збірка статей. – Торонто-Балтімор, 1978. – 564 с.
6. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Темпора, 2001. – 341 с.
7. Шитюк М. Голодомори ХХ століття / М. Шитюк. – К.: Наукова думка, 1997. – 239 с.

Методичні рекомендації

Розгром фашистської Німеччини та її союзників привів до докорінних змін у Європі та в усьому світі. Яких? Разом з тим зріс авторитет Радянського Союзу та УРСР на міжнародній арені. Тоді, після закінчення війни ні у кого не викликало сумніву, що саме завдяки героїчній боротьбі радянських народів було зламано хребет фашистській Німеччині. Україна була визнана як суб'єкт міжнародного права і брала участь у вирішенні багатьох питань післявоєнного устрою світу. Схарактеризуйте діяльність української дипломатії при заснуванні Організації Об'єднаних Націй, в роботі ЮНЕСКО та інших впливових міжнародних організацій. Завдяки чому стало можливим членство України як окремої держави в ООН та в інших міжнародних організаціях? Серед інших причин виділіть той безумовний факт, що на членстві України та Білорусії в ООН наполягав І.Сталін, який прагнув таким чином посилити вплив Радянського Союзу на вирішення проблем повоєнного світу.

У самому ж СРСР право України на самостійні міжнародні відносини було скоріше формальним, бо монополія на зовнішню політику належала ЦК ВКП(б) і особливо Сталіну.

Соціально-політичне та економічне життя України, як і усієї країни, в післявоєнні роки було наповнене суперечностями. Радянські люди зробили великий внесок у перемогу над фашизмом, але війна призвела до серйозних демографічних, економічних та політичних змін (втрат та здобутків). Серед втрат найболючішими та найдорожчими були людські. За війну населення республіки скоротилось на 14,5 млн осіб. Величезними були і матеріальні втрати. Наведіть приклади. Після звільнення України від окупантів залишилося лише близько 19% промислових підприємств, інші лежали в руїнах. Ще більш ускладнювали ситуацію посуха 1946 року і зумовлений нею голод. Назвіть основні причини голоду 1946-1947 років. Чи можна було запобігти загибелі більше ніж 800 тис. осіб? Порівняйте причини і наслідки голоду 1932-1933 і голоду 1946-1947 років. Відбудова народного господарства України розпочалась відразу ж після звільнення її територій від окупантів. Насамперед відбудовувалась важка промисловість, енергетика, транспорт. У відбудову цих галузей виділялось 88% капіталовкладень. Для порівняння, на відбудову сільського господарства виділялось усього 7% вкладень, хоч втрати цієї сфери економіки в роки були величезними. В результаті посилювалися диспропорції в розвитку економіки на користь галузей військово-промислового комплексу. Відбудувати народне господарство України допомагали всі республіки СРСР. Відбудували українську економіку за рахунок коштів державного бюджету, репарацій з Німеччини, використання примусової праці військовополонених, робітників, колгоспників, інтелігенції. В той же час, треба констатувати, що відбудова народного господарства відбувалась в умовах загального патріотичного піднесення, ентузіазму населення. Зруйноване в роки війни було відбудоване ціною неймовірних зусиль, самовідданої праці мільйонів людей (наведіть приклади трудового героїзму робітників, колгоспників та інтелігенції України при відбудові зруйнованого війною господарства).

Героїчні зусилля народу дали свої плоди: вже у 1948 році українці відчули реальне поліпшення життя, але довоєнного рівня вдалося досягти лише на початку 50-х років. Зверніть увагу на те, що на відміну від країн Західної Європи відбудова народного господарства України, як і всього СРСР, відбувалась на застарілій технічній базі, без впровадження нових технологій, на фоні поглиблення командно-адміністративних методів керівництва економікою. Уже в той час почали створюватися передумови технологічного відставання як України так і СРСР в цілому від розвинутих країн Заходу. До того ж відбудова народного господарства здійснювалась в умовах „холодної” війни, країни Заходу припиняли або обмежували торгові відносини з СРСР, порушували умови поставок. Розраховувати можна було лише на власні сили.

Характеризуючи політичні наслідки війни, треба звернути увагу на те, що саме в той час відбулось повне і остаточне об'єднання етнічних

українських земель. В результаті територія УРСР збільшилась на 10 тис. км², а населення - майже на 7 млн чол. Були встановлені і гарантовані нові кордони з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною і Румунією. Схарактеризуйте зміни в національному складі населення України, що відбулися в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнне десятиліття. Чим можна пояснити зростання чисельності росіян в Україні? Значно зросло політичне та економічне значення республіки в складі СРСР. В той же час політичне життя в Україні було затьмарене збройною боротьбою в західних регіонах України. Саме там Радянська влада зіткнулася з ворожим ставленням Української греко-католицької церкви і сильним впливом ідей націоналізму серед населення. Розкажіть про трагічні наслідки польсько-радянської операції "Вісла". Схарактеризуйте дії ОУН-УПА і НКВС. Назвіть основні причини поразки УПА.

У розвиток західних областей України вкладались великі кошти. Цей напрям роботи був визнаний пріоритетним. Західним областям в першу чергу направлялось обладнання, сільськогосподарська техніка, будівельні матеріали. До 1951 року промисловість цього регіону України виросла майже на 230% порівняно з 1945 р. і становила 10% промислового виробництва усієї республіки. Розвивалась освіта. У 1950 році у вищих навчальних закладах Західної України навчалось близько 33 тис. студентів. Для реалізації політики радянської в Західну Україну були направлені працівники партійного апарату, правоохоронних органів, державної безпеки, культури, освіти з інших регіонів України.

Перемога у Великій Вітчизняній війні сприяла зростанню самоповаги і самооцінки радянського народу, який чекав демократичних змін у суспільстві. Окремі представники партійних і урядових структур розуміли необхідність демонтажу тоталітарно-репресивної системи і пом'якшення морально-психологічного клімату в суспільстві. Натомість сталінський режим посилив контроль над суспільством, посиливши ідеологічний тиск і духовне оброблення народних мас і здійснюючи прямі репресії проти інакомислячих. Удар сталінської каральної машини був спрямований насамперед проти інтелігенції. Чому? Відповідаючи на це запитання, дайте оцінку ідеологічній кампанії (під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) А.Жданова) щодо „наведення порядку” в галузі науки, літератури, культури та мистецтва. Чим могло закінчитися для видатних діячів науки і культури України звинувачення в „ідеологічних помилках”; „українському буржуазному націоналізмі”?

5 березня 1953 року помер Й.Сталін. До влади в партії і державі прийшло "колективне керівництво", в якому зміцнював свої позиції М.С.Хрущов. У вересні 1953 року його було обрано Першим секретарем ЦК КПРС. Саме М.Хрущов став ініціатором здійснення нової політики, яку пізніше стали називати „хрущовською відлигою”.

У 1954 р. на честь 300-річчя Переяславської угоди указом президії Верховної Ради СРСР Кримська область була приєднана до території УРСР. Розкрийте значення цього акта для України. У лютому 1956 року відбувся

XX з'їзд КПРС. Найважливішим питанням з'їзду було питання про культ особи Й.Сталіна та його наслідки. Розпочався процес десталінізації суспільного життя в країні. Дайте загальну характеристику хрущовської "відлиги" в культурному житті та її наслідків для України.

Зверніть увагу на роль і місце інтелігенції в цьому процесі. Одним із наслідків десталінізації суспільства стала реабілітація невинно репресованих людей, реабілітація і повернення з місць заслання цілих народів.

Таким чином, процес десталінізації відбувався як процес ліквідації найбільш негативних проявів та наслідків тоталітарного режиму, а не суті самого режиму. Численні проблеми суспільства, породжені сталінізмом, так і не були вирішені. Не були засуджені злочинні методи колективізації та пов'язані з цим масові депортації селян і голодомор 1932-1933 років, масові виселення жителів Західної України, хоча сам факт виселення цілих народів був визнаний незаконним, деякі народи не отримали дозволу на повернення до рідних місць: татари, німці та ін. Не всі жертви сталінського терору були реабілітовані, багато з них залишались „ворогами народу". Громадянські права порушувались і в період десталінізації. Керівництво, яке на словах засуджувало сталінізм, на практиці часто користувалось сталінськими методами. Паралельно з реабілітацією сталінських жертв здійснювалися нові політичні репресії. Для підтвердження цього факту слід згадати Закон „Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 року, який містив статтю „антирадянська агітація і пропаганда".

Демократизація сприяла розширенню прав республік СРСР, у тому числі і України. У чому це проявлялось? Зверніть увагу, що усі заходи здійснювалися „з дозволу" і під контролем московського центру, який згодом повернув собі командні функції в управлінні республіками. В цей же час почалось проведення глибоких змін в економіці. Чим була викликана необхідність проведення реформ? У чому вони полягали.

Як вони проводилися? Чому пошуки нових методів управління економікою не увінчалися успіхом? У чому полягає і чим пояснюється обмеженість і непослідовність реформ 50-х - першої половини 60-х років? Відповідаючи на це питання, зверніть увагу на те, що, починаючи реформи партапарат зробив усе, щоб вони не торкнулися основ суспільно-політичної системи.

У чому полягала суперечність культурного життя в Україні в часи "відлиги"? Хто такі "шістдесятники"?

Сам М.Хрущов був переконаний, що радянська система в СРСР є історично виправданою і справедливою, прогресивною, з великим майбутнім. На його думку, просто необхідно було позбавитися сталінських методів керівництва, наслідків культу особи, тобто провести десталінізацію. Процес десталінізації, розпочатий М.С.Хрущовим, викликав до життя рух дисидентів, які вимагали розширення громадянських, релігійних і національних прав громадян СРСР. Дайте характеристику цьому процесу: Розкажіть про зародження правозахисного руху в Україні. Зверніть увагу, що саме в роки відлиги з'явилось покоління людей, які вперше поставили під

сумнів офіційно декларовані комуністичні цінності та ідеали на фоні низького рівня життя населення. Поступовий відхід від тоталітаризму формував нову суспільну свідомість, нові погляди на майбутнє країни.

Друга половина 60-х - початок 80-х років є одним із найсуперечливіших періодів історії радянського суспільства, яке отримало назву "епоха застою". В жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС М.С.Хрущова звільнили від обов'язків Першого секретаря ЦК і Голови Ради Міністрів СРСР. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л.І.Брежнєвим - прибічниками неосталінізму. На зміну "відлизі" прийшла реакція. Всі господарські та адміністративно-партійні реформи М.Хрущова було згорнуто.

В 1965 р. були розпочаті чергові економічні реформи. Але й вони закінчились крахом. Чому? В результаті країна продовжувала розвиватися дуже повільно, екстенсивним (що це таке?) шляхом. Щоправда дещо зріс життєвий рівень людей. Було досягнуто воєнно-стратегічного паритету зі США. Проте гонка озброєнь виснажила державу. Зміцнилась безгосподарність і корупція, набула поширення "тіньова" економіка. Все більш відвертим став розрив між словами і справами керівництва країни. Дайте загальну характеристику цьому періоду життя країни. Хто несе за це відповідальність? З'ясовуючи причини гальмування реформ 60-х років, зверніть увагу на те, що вони (як і попередні хрущовські) не мали комплексного характеру, не охоплювали всіх сфер життя, не були соціально спрямованими, до того ж вводилися "зверху" і не були підтримані народом, не стали його справою. У радянському суспільстві поширювались настрої конформізму, соціального нігілізму, аморальності, пияцтва, стрімко знижувався рівень культури та освіченості.

Посилення ідеологічного тиску прискорило формування дисидентського і правозахисного руху. Розкажіть про програми і цілі правозахисників. Дайте характеристику діяльності Української Гельсінської Групи. Нове брежнівське керівництво взяло курс на реанімацію сталінізму. Що таке „неосталінізм" і які його наслідки для України? За що московське керівництво зняло з посади Першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста? Порівняйте політику В.Щербицького і П.Шелеста стосовно Москви.

На початку 80-х років, внаслідок введення Радянських військ в Афганістан, різко загострилась міжнародна обстановка. Розпочався новий, космічний, етап гонки озброєнь. Радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в соціально-економічну та ідеологічну кризу.

Проаналізуйте причини кризи тоталітарної системи. Зверніть увагу на те, що, мабуть, найбільшим гальмом економічного розвитку була відсутність зацікавленості працівників у результатах своєї праці через відчуження їх від засобів виробництва, від права розпоряджатись виробленою продукцією. До того ж у 70-80-х роках стало зрозуміло, що радянська система не витримує конкуренцію з західною системою, яка базується на ринковій економіці та демократії.

СРСР, а з ним і Україна неухильно сповзала в тяжку економічну кризу. Це було настільки очевидним, що навіть серед вищих ешелонів партійного державного керівництва почали формуватися реформаторські сили.

Зупинити наростання кризових процесів спробувало нове радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим. У 1985 році було проголошено курс на перебудову радянської системи. У чому полягала офіційна концепція „перебудови”? На здійснення яких завдань вона спрямовувалась? Яка її кінцева мета?

Однією з найважливіших причин "перебудови", яку розпочав у 1985 р. М.Горбачов, була необхідність зменшити тягар гонки озброєнь, яка заводила Радянський Союз в економічну прірву. Перебудова починалася під традиційним гаслом "прискорення соціально-економічного розвитку". У 1987 році було розроблено програму радикальної реформи управління економікою. У чому полягала суть цієї програми? Чи була вона перспективною? Чи можна було реформувати економіку, не торкаючись політичної системи? Темпи зростання національного доходу продовжували знижуватися. Назвіть причини дестабілізації економіки та загострення соціальних проблем.

Трагедією народу став вибух 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС. Причиною цієї найбільшої атомної катастрофи в історії людства була низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. Які наслідки цієї катастрофи для України і для всього людства?

Що таке „гласність" і „демократизація"? Чи можна ототожнювати гласність періоду перебудови з повною свободою слова, а демократизацію -зі справжньою демократією? Які наслідки для українського визвольного руху мали демократизація суспільства і послаблення політичного контролю та ідеологічної цензури? Розкажіть про діяльність неформальних організацій та політичних партій і рухів.

Зверніть увагу на те, що в українському суспільстві доби „перебудови" зростав інтерес до „білих плям української та радянської історії", відновився процес „десталінізації". У чому це проявлялось?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

"Відлига" – вперше застосований радянським письменником І. Еренбургом термін щодо часу керівництва М.Хрущова (період десталінізації і потепління політичного і суспільного життя в СРСР і Україні)

Волюнтаризм - діяльність, що не зважає на об'єктивні закони історичного процесу, ґрунтується на свавільному рішенні осіб, що її здійснюють.

Геополітика – політична концепція, згідно з якою політика держави (насамперед зовнішня) зумовлюється географічними факторами (положенням країни, її природними ресурсами, кліматом тощо). У минулому використовувалась для виправдання зовнішньої експансії. У сучасній літературі термін геополітика використовується для визначення певного впливу географічних факторів на зовнішню політику держави.

Гласність – необхідний елемент демократизації, який передбачає відкритість, доступність інформації для громадського ознайомлення і обговорення; контроль за діяльністю організацій та окремих осіб.

Депортація – примусове виселення в судовому або адміністративному порядку особи (в роки сталінізму - цілих народів) з місця постійного проживання і поселення його в новому місці з обмеженою свободою пересування.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

Дисиденти – назва учасників руху проти тоталітарного режиму в соціалістичних країнах в кінці 1950 - середині 80-х років. У різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини і громадянина (правозахисники), протестували проти введення радянських військ у Чехословаччину (1968) і Афганістан (1979). В Україні в 60-х роках дисиденти акцентували увагу переважно на порятунку нації, її духовної культури та мови. У 70-х роках дисиденти України створили Українську Гельсінську Групу (Українська Гельсінська Спілка).

Конформізм – пристосування, пасивне сприйняття існуючого порядку, панівної ідеології, відсутність власної позиції, безпринципність і безумовне визнання авторитетів.

Плюралізм – наявність різних позицій, думок, які відображають різноманітні інтереси соціальних груп і політичних рухів суспільства.

Популізм – прагнення політиків отримати визнання своєї громадської діяльності шляхом проголошення зрозумілих і очікуваних населенням аргументів і вимог, уникаючи при цьому непопулярних, жорстких, але необхідних для вирішення суспільних проблем заходів.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності на приватну; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, перетворення державних підприємств та організацій на акціонерні, кооперативні, приватні тощо.

Референдум – всенародне голосування, яке проводиться у зв'язку з прийняттям нової конституції, інших важливих законів, або внесення змін до них.

Стагнація – депресія в економіці, застій у виробництві, торгівлі тощо. Характерною ознакою стагнації є незначні темпи зростання виробництва (або їх повна відсутність), несприйняття економікою нововведень, науково-технічної революції тощо.

Тіньова економіка – кримінальна економіка, грошовий обіг у якій відбувається за межами державної фінансової системи.

"Холодна війна" – термін, що визначав відносини між США, СРСР та їх союзниками від закінчення Другої світової війни до кінця 90-х років.

Шістдесятники - умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених України (і СРСР), які в період десталінізації (початок 60-х років) та хрущовської відлиги сприяли демократизації суспільно-політичного життя в

республіці. Своїми творами і активною громадською діяльністю намагались підняти національну свідомість, відродити українську мову та культуру.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Брежнєв Леонід Ілліч (1906-1982) – радянський партійний та державний діяч. Велика частка життя пов'язана з Україною. У 1935 році закінчив Дніпродзержинський металургійний інститут. З 1938 року працював в апараті Дніпропетровського обкому КПУ: спочатку завідувачем відділом, а потім секретарем обкому. В роки війни перебував на політичній роботі в діючій армії. Після закінчення війни був направлений на роботу в Україну, де займав посади: у 1946 році - першого секретаря Запорізького, а в 1947 році - Дніпропетровського обкомів КПУ. З 1950 році працював першим секретарем ЦК КП Молдавії. У 1952 році був переведений до Москви, де працював секретарем ЦК КПРС. Після зняття з посад М.С. Хрущова, в 1964 році був обраний Першим, а згодом - Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Довженко Олександр Петрович (1894-1956) – основоположник українського кіномистецтва, художник, письменник, кінорежисер, заслужений діяч мистецтв УРСР, народний артист РСФСР. Народився на Чернігівщині в с. Сосниця. У 1914 році закінчив Глухівський учительський інститут. У 20-х роках працював художником-ілюстратором у газеті "Вісті ВУЦВК" у Харкові, режисером і сценаристом на Одеській кіностудії, а в 30-х - першій пол. 40-х років - на Київській кінофабриці. З 1946 року і до кінця життя працював на Мосфільмі. О.П. Довженко увійшов в історію українського, радянського і світового кіно як творець художніх фільмів "Арсенал" (1929 р.), "Земля" (1930), "Щорс" (1939), "Поема про море" (1956), кіноповісті "Зачарована Десна" (1954).

Коротченко Дем'ян Сергійович (1894-1969) – український радянський партійний та державний діяч. Народився на Сумщині. Після вступу до партії більшовиків в листопаді 1918 року перебував на відповідальних партійних посадах Червоної Армії, Московському, Смоленському та Дніпропетровському обкомах ВКП(б). У 1938-1939 роках працював головою Раднаркому УРСР, у 1939-1947 роках - секретарем ЦК КП(б)У. У роки війни Дем'ян Сергійович Коротченко був одним з організаторів партизанського руху в Україні. Після закінчення війни в 1947-1954 роках обіймав посаду Голови Ради Міністрів УРСР, з 1954 року - Голови Президії Верховної Ради УРСР та заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Підгорний Микола Вікторович (1903-1983) – український радянський державний та партійний діяч. Народився на Полтавщині (м. Карлівка) в родині робітників. Після закінчення в 1931 році Київського технологічного інституту харчової промисловості працював на підприємствах цукрової галузі України. З 1939 року (з перервою) був заступником міністра харчової промисловості УРСР. З 1946 року виконував обов'язки постійного представника Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. У 1950-1953 роках - перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 року - другий секретар, а

в 1957 - 1961 роках - перший секретар ЦК КПУ. З червня 1963 року - секретар ЦК КПРС. З грудня 1965 року очолював Президію Верховної Ради СРСР. У 1977 році позбавлений усіх посад, відправлений на пенсію. Помер і похований у Москві.

Шелест Петро Юхимович (1908-1996 рр.) – український радянський політичний та державний діяч. Народився на Харківщині (с. Андріївка Балаклійського району). Член КП(б)У з 1928 року. Навчався в Ізюмській радянсько-партійній школі, Харківському комуністичному університеті ім. Артема, в інженерно-економічному інституті Харкова. З 1940 року - на партійній роботі: секретар Харківського міського КП(б) У з питань оборонної промисловості. Під час війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948-1954 роках - директор заводів у Ленінграді та Києві. З лютого 1957 року - перший секретар Київського обкому партії, з серпня 1962 року - секретар ЦК КПУ, з липня 1963 року - перший секретар ЦК КП України. З 1966 року - член Політбюро ЦК КПРС, член Президії Верховної Ради УРСР. У травні 1972 року звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з переведенням на іншу роботу - заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Щербицький Володимир Васильович (1918-1990 рр.) – український радянський партійний та державний діяч. Народився на Дніпропетровщині у родині робітника. Напередодні війни закінчив механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. З 1946 року перебував на партійній роботі: від секретаря парткому заводу до першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ (1955-1957). З 1957 року - член президії та секретар ЦК КПУ. У 1961-1963 роках - Голова Ради Міністрів УРСР (з посади звільнений за наказом М.С. Хрущова). У 1963-1965 роках перший секретар Дніпропетровського обкому ЦК КПУ. З травня 1972 до вересня 1989 року - перший секретар ЦК КПУ.

Законодавчі акти

«Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про журнал «Вітчизна», «Про журнал сатири і гумору «Перець» - партійні постанови, що свідчили про посилення ідеологічного тиску на суспільство та творчу інтелігенцію.

«Про культ особи та його наслідки» - Постанова XX з'їзду КПРС.

Конституція Української РСР - прийнята сесією Верховної Ради України в 1977 році.

Хронологія основних подій

26 червня 1945 р.	підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй за участю Української РСР.
29 червня 1945 р.	підписання угоди між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.
1946-1947	голод в Україні.

4 березня 1947 р.	звільнення М.Хрущова і обрання Л.Кагановича Першим секретарем ЦК КП(б)У.
Квітень-серпень 1947 р.	операція "Вісла", депортація українського населення із західних областей
Січень 1948 р.	нове призначення М.Хрущова Першим секретарем ЦК КП(б)У.
Вересень 1948 р.	початок боротьби з генетикою як наукою.
Грудень 1949 р.	нове звільнення М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КП(б)У і обрання на цю посаду Л.Мельникова.
7 листопада 1951 р.	У Києві почав діяти перший в Україні телевізійний центр.
5 березня 1953 р.	Помер Й.Сталін
Березень-липень 1953 р.	Початок «десталінізації», припинення злочинної діяльності Л.Берії.
19 лютого 1954 р.	Видано Указ президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
Березень 1954 р.	XVII з'їзд КПУ ухвалив рішення про набір юнаків та дівчат з України для освоєння цілинних та перелогових земель у Сибіру та Казахстані.
12 травня 1955 р.	Вступ УРСР до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.
Лютий 1956 р.	XX з'їзд КПРС. Доповідь М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки».
Серпень 1956 р.	Початок реабілітації розстріляних, засланих або незаслужено забутих діячів української культури та науки.
15 жовтня 1959 р.	Вбивство у Мюнхені агентом КДБ С.Бендери.
Січень 1961 р.	Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки, створеної Л.Лук'яненком.
Липень 1963 р.	Пленум УК КПУ, звільнення М.Підгорного і обрання П.Шелеста Першим секретарем ЦК КПУ.
14 жовтня 1964 р.	Пленум ЦК КПРС, звільнення М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК. Обрання на цю посаду Л.Брежнєва.
Травень 1972 р.	Звільнення П.Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ, обрання на цю посаду В.Щербицького.
Літо 1974 р.	Звернення політчиних в'язнів Прибалтики, України та Кавказу до Веховної Ради СРСР з вимогою відновлення національних прав неросійських республік.
Осінь 1975 р.	Відмова групи українських політичних в'язнів (В.Чорновіл, І.Світличний та ін..) від радянського громадянства.
Жовтень 1976 р.	Утворення організації «Української групи сприяння

	виконанню Гельсінських угод» (Української Гельсінської Групи) на чолі з М.Руденком.
11 листопада 1978 р.	Директива колегії Міністерства освіти УРСР про «Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки».
11 березня 1985 р.	Обрання позачерговим Пленумом ЦК КПРС М.Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС, початок «перебудови»

Завдання для самостійної роботи Тести для самоконтролю

1. Що сприяло виходу України на міжнародну арену після Другої світової війни були:

- а) визнання державами-переможницями втрат України у війні та її вкладу в перемогу над Фашистською Німеччиною;
- б) тиск Сталіна на своїх союзників у роки війни;
- в) бажанням країн-засновників ООН залучити до роботи в її діяльності якомога більше країн;
- г) ваш варіант відповіді?

2. „Радянiзацiя” Захiдної України означала:

- а) прискорення економічного розвитку регіону;
- б) русифікацію західноукраїнських земель;
- в) посилення репресій проти населення регіону;
- г) ваш варіант відповіді.

3. У ході відбудови народного господарства:

- а) усі галузі економіки відроджувались однаково швидко;
- б) відбудовувались усі галузі економіки, але перевага надавалась важкій промисловості;
- в) відбудовувалась тільки важка промисловість, іншим галузям взагалі не надавали значення;
- г) ваш варіант відповіді.

4. Післявоєнний голод в Україні був спричинений насамперед:

- а) руйнівними наслідками війни та засухою 1946 року;
- б) безгосподарністю місцевої влади;
- в) антиукраїнською політикою московського (сталінського керівництва);
- г) ваш варіант відповіді.

5. Політика „десталінiзацiї” призвела:

- а) до повної ліквідації наслідків культу особи Сталіна і демократизації суспільства;
- б) до часткових змін, змінивши радянський режим у недоторканості;
- в) нічого не змінила;
- г) ваш варіант відповіді.

Проблемні питання

1. Чому в повоєнне десятиріччя посилились політичні репресії в Україні?
2. У чому полягала суперечливість економічних реформ 50-х - 60-х років ХХ ст.?
3. У чому полягали особливості українського дисидентського руху 60-х - 70-х років ХХ ст.?

Семінар № 15. УКРАЇНА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: НОВІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ (2 год)

План

1. Утвердження незалежної України. Конституція 1996 року.
2. Соціально-економічний розвиток української держави: проблеми і перспективи.
3. Основні напрями зовнішньої політики сучасної України.

Питання для самостійного вивчення

1. Політика перебудови М.Горбачова: декларована мета і реальні результати.
2. Зростання політичної активності суспільства. Утворення політичних партій і рухів в Україні.
3. Розгортання державотвірних процесів.
4. Зовнішня політика незалежності України. Прийняття Конституції України.
5. Становище в національній економіці та соціальній сфері.

Теми доповідей та повідомлень

1. Формування багатопартійної системи в Україні.
2. Україна в умовах незалежності: здобутки і проблеми.
3. Взаємозв'язки України з іншими державами СНД: політико-економічний аспект.
4. Стан культури, освіти і науки в Україні на сучасному етапі. Етнополітична ситуація в сучасній Україні.

Література

1. Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.) / Ю. М. Алексеев. – К.: Основа, 2000. – 358 с.
2. Барановська Н. Чорнобильська трагедія: нариси з історії / Відп.ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 254 с.

3. Бойко О. Д. Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? Нариси з новітньої історії / О. Д. Бойко. – К.: Наукова думка, 2006. – 369 с.
4. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 708 с.
5. Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009рр. / Відп.ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 416 с.
6. Іванченко О. Т. Україна в системі міжнародних відносин: історична перспектива та сучасний стан / О. Т. Іванченко. – К.: Либідь, 2007. – 378 с.
7. Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – 12 – 34 с.
8. Литвин В. Політична арена України / В. Литвин. – К.:Либідь, 2004. – 378 с.
9. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 780 с.
10. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М. О. Шульги. – К.: Академвидав, 2009. – 578 с.

Методичні рекомендації

В умовах перебудови уряд СРСР взяв курс на лібералізацію політичного життя в країні. Розглядаючи це питання, зверніть увагу на те, з чого почалась демократизація радянського суспільства, які процеси відбувались в Україні. Розпочалося формування різноманітних партій і об'єднань. Наведіть приклади, що свідчать про активізацію соціально-політичного руху в Україні.

16 липня 1990 року Верховна Рада прийняла "Декларацію про державний суверенітет України". Розкрийте суть та значення цього документа.

Незважаючи на всі спроби радянського керівництва на чолі з М.Горбачовим реформувати економіку, вже в 1988-1989 роках політика "перебудови" почала гальмувати, а "прискорення" призвело до ще більшого спаду виробництва. У 1990 році застій в економіці переріс у тяжку економічну кризу. Спробуйте проаналізувати стан української економіки, на конкретних прикладах проілюструйте ті негативні процеси, які відбувалися в соціальній сфері, екології, культурному житті.

Демократизація українського суспільства відбувалась на фоні загострення економічної кризи та активізації політичної боротьби в країні, спричиненої насамперед небажанням комуністичної номенклатури поступатися владою і "принципами". Демократизація суспільства сприяла національно-культурному відродженню українського народу, зростанню його самосвідомості і духовності, відродженню історичної правди. Поступово і

неухильно українська культура переорієнтовувалася на загальнолюдські цінності.

Політика "перебудови" радянського суспільства не виправдала сподівань комуністичного суспільства. Чому? Відповідаючи на це питання, зверніть увагу на те, що, як виявилось, об'єктивно неможливо поєднати ринкову економіку з централізованим плануванням цієї ж економіки, політичний плюралізм, широку демократію - з керівною роллю КПРС, суверенітет республік - зі збереженням єдиної союзної держави тощо.

Процеси, які почалися у країні в період "перебудови", вийшли з-під контролю керівництва КПРС. Намагаючись утримати контроль за ситуацією в країні, консервативна частина керівництва вдалась до рішучих дій.

19 серпня 1991 р. в Москві розпочався путч. Найближчі соратники Президента СРСР М.С.Горбачова зробили спробу взяти владу до своїх рук. Проте наступ заколотників наштовхнувся на опір мас. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку. Покажіть вплив поразки путчу на політичне становище в країні.

На цій хвилі 24 серпня 1991 року Верховна Рада України прийняла Акт про незалежність України. Розкрийте його зміст.

7-8 грудня 1991 року керівники України, Росії та Білорусії заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, і про створення Співдружності незалежних держав (СНД).

Проголошення державної незалежності України сприяло відродженню парламентаризму в країні. Коротко охарактеризуйте вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 років. Чим можна пояснити перемогу лівих партій на цих виборах?

Назвіть основні органи законодавчої та виконавчої влади в Україні. Виконання яких функцій на них покладено?

Важливим напрямом трансформації політичної системи України став перехід від однопартійності до багатопартійності. Розглядаючи це питання, доцільно дати коротку характеристику усього політичного спектру багатопартійної системи України, яка складається з націонал-радикальних, націонал-демократичних, центристських, соціал-демократичних та лівих партій.

Відійшовши від тоталітарної однопартійної системи, Україна впала в іншу крайність - гіпертрофовану багатопартійність. Зараз в Україні діє понад 100 політичних партій, безліч громадських організацій та об'єднань.

Дайте характеристику основних програмних цілей партій, які діють в Україні.

Після розпаду СРСР економіка України потрапила в критичне становище. Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків підштовхувався прагненням керівництва утвердити незалежність держави переорієнтацією економіки на Захід. Але країна змушена була оплачувати Росії реальну ціну за нафту і газ. Це означало підвищення витрат виробництва і зменшення національного доходу, а також капіталовкладень в економіку. З іншого боку, відсутність послідовних реформ зводила нанівець

можливість користуватися зарубіжними інвестиціями. Крім того, слід сказати про відсутність в Україні політичної волі для послідовного реформування економіки. Визначте позитивні і негативні сторони економічних перетворень в Україні. Яке значення мають для України зв'язки з країнами СНД? Як позначилось погіршення соціально-економічного стану на демографічній ситуації в Україні? Зверніть увагу на такі негативні явища, як зниження народжуваності, масова еміграція та міграція, „втеча інтелекту" та ін.

У другій половині 90-х років соціально-економічна ситуація в країні дещо поліпшилась. Цьому сприяло здійснення ряду радикальних заходів, зокрема, відновлення втрачених економічних зв'язків з Росією та іншими державами СНД на взаємовигідній основі, відносна стабілізація цін, введення в загальний обіг постійної національної валюти - гривні, роздержавлення земель, ліквідація тотального товарного дефіциту тощо. Чи має, на Вашу думку, Україна соціально-економічні перспективи в ХХІ ст.? У чому вони полягають?

Більш успішна є зовнішня політика незалежної України на сучасному етапі. Починаючи з Декларації про державний суверенітет, Україна завжди підкреслювала своє бажання стати неядерною державою, підтримувати дружні взаємовигідні стосунки з усіма державами. Схарактеризуйте особливості міжнародного становища України в 90-х роках.

Наприкінці 80 - початку 90-х років культура вперше за багато років позбулася ідеологічного тиску з боку Комуністичної партії. Це сприяло національному відродженню у сфері культури. Але в цілому ситуація, що склалася в духовному і культурному житті українського суспільства, викликала і продовжує викликати тривогу.

Відбуваються зміни в культурному житті українського суспільства. Що спричинює труднощі та суперечності розвитку культури, науки, освіти? 28 червня 1996 року Верховна Рада прийняла Конституцію України. Дайте характеристику Конституції та її основних положень. Яке значення вона має для країни?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Діаспора – постійне перебування (добровільне чи примусове) частини народу на території іншої держави, за межами країни проживання даного народу.

Конденсує (згода, одностайність) – прийняття рішень або домовленостей на міжнародних конференціях або нарадах на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування за відсутністю формально оголошених заперечень.

Парламентаризм – система влади, при якій чітко розподілені і визначені функції законодавчих і виконавчих органів за умови верховенства парламенту. В умовах ускладнення структури суспільних зв'язків відбувається процес посилення повноважень виконавчої влади (президента, уряду).

Парламентська фракція – група депутатів парламенту - членів однієї, або кількох, близьких за поглядами, політичних партій, яка проводить у парламенті власну лінію.

Правова держава – тип держави, в основі якої лежать верховенство закону, поділ влади (законодавча, виконавча, судова), правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Соціально орієнтовані ринкові реформи – реформи, мета яких полягає, насамперед, у створенні ринкової економіки, захисті тих верств населення, становище яких погіршилось внаслідок реформ, а також пенсіонерів, інвалідів, дітей, багатодітних сімей, малозабезпечених громадян.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка ґрунтується на зверхності верховної влади єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Кравчук Леонід Макарович (1934) – відомий політичний діяч, перший Президент незалежної України. У 1958 році закінчив економічний факультет Київського університету. З 1970 року працював в апараті ЦК КП України. З 1980 року - завідував відділом пропаганди та агітації, а з жовтня 1989 року був секретарем ЦК КП України з ідеології. В липні 1990 року його обрали головою Верховної Ради України. В грудні 1991 року був обраний Президентом України. З 1994 року - депутат Верховної Ради України.

Кучма Леонід Данилович (1938) – відомий український державний та політичний діяч, Президент України в 1994-2004 роках. У 1960 році закінчив Дніпропетровський університет, за фахом інженер-механік. Тривалий час працював технічним керівником Байконура, генеральним директором ракетобудівного концерну "Південний машинобудівний завод ". З жовтня 1992 до вересня 1993 року - прем'єр-міністр України.

Ющенко Віктор Андрійович (1952) – відомий український політичний та державний діяч. З грудня 1999 по квітень 2001 року очолював уряд України, займав посаду Прем'єр-міністра. В грудні 2004 року за результатами виборів у III турі був обраний Президентом України.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МІЖНАРОДНІ УГОДИ

Декларація про державний суверенітет України – політико-правовий документ, у якому проголошувався державний суверенітет України та її рівноправність у міжнародних відносинах. Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Цим документом було закладено юридичні основи для розгортання державотвірного процесу та реалізації на практиці права

українського народу на самовизначення. Декларація передбачала формування державної влади на основі її розподілу на виконавчу, законодавчу та судову, забезпечення захисту громадян перед державною владою, гарантування громадянам України прав і свобод, передбачених Конституцією і міжнародними нормами, забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності тощо. Декларація заклала підвалини майбутньої правової держави.

Акт проголошення незалежності України – документ, затверджений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. В ньому, зокрема, говориться: "Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада ... проголошує незалежність України та створення Української держави - України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України ..."

Декларація прав національностей України – прийнята Верховною Радою України 1991 року, гарантує всім народам, національним групам, усім громадянам, що проживають на території України рівні економічні, політичні та культурні права. Декларація та Закон „Про національні меншини в Україні" гарантують права кожного народу на розвиток власної мови, культури, сповідання своєї релігії, створення національних навчальних та культурних закладів, засобів масової інформації.

"Про громадянство в Україні" – Закон, прийнятий Верховною Радою 8 жовтня 1991 року. Згідно з цим законом громадянство надавалось усім, хто проживав на території України, незалежно від соціального стану, статі, політичних та релігійних поглядів, хто на момент набуття чинності Закону не був громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України.

"Про державний кордон України" – Закон, прийнятий Верховною Радою 4 листопада 1991 року, проголосив недоторканість кордонів, визначив порядок їхньої охорони та правила переходу.

"Про Збройні сили України" – Закон, прийнятий Верховною Радою 6 грудня 1991 року. Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права офіційно проголошувала створення власних Збройних Сил. В результаті реструктурування Збройних Сил України значно зменшилась чисельність військ і суттєво скоротилось озброєння.

Хронологія основних подій

24 квітня 1990 р.	Прийняття Верховною Радою закону «Про свободу совісті та релігійні переконання»
16 липня 1990 р.	Прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
2 серпня 1990 р.	Прийняття Верховною Радою УРСР закону «Про економічну самостійність Української РСР»
19-21 серпня 1991 р.	Спроба державного перевороту в СРСР
24 серпня 1991 р.	Прийняття Акта проголошення незалежності України.
8 жовтня 1991 р.	Прийняття Закону «Про громадянство України»
11 жовтня 1991 р.	Затвердження Верховною Радою концепції оборони та розбудови Збройних Сил України
1 грудня 1991 р.	Загальнонародний референдум на підтримку Акта незалежності України. Обрання Л.Кравчука Президентом України.
8 грудня 1991 р.	Утворення Співдружності незалежних держав (СНД). Юридичне оформлення розпаду СРСР.
28 січня 1992 р.	Прийняття Верховною Радою України постанови про державні атрибути України.
2 липня 1993 р.	Схвалення Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України»
Жовтень 1993 р.	Прийняття Верховною Радою України «Военної доктрини України»
Липень 1994 р.	Обрання Л.Кучми Президентом України.
28 червня 1996 р.	Прийняття Конституції України
2 вересня 1996 р.	Впровадження національної валюти – гривні
9 липня 1997 р.	Підписання Україною хартії щодо особливого партнерства з НАТО
Листопад 1999 р.	Президентські вибори. Перемога Л.Кучми.
Січень 2000 р.	Формування депутатської більшості в парламенті.
Квітень-травень 2001 р.	Відставка уряду В.Ющенка. Прем'єр-міністром затверджено А.Кінаха
Червень 2001 р.	Візит Папи Римського Івана-Павла II в Україну
Жовтень-грудень 2004 р.	Вибори Президента України. За результатами виборів Президентом став В.Ющенко
Січень 2006 р.	Вступила в дію конституційна реформа
Березень 2006 р.	Вибори до Верховної Ради України
Серпень 2006 р.	Прем'єр-міністром обрано В.Януковича
Лютий 2010 р.	Вибори Президента України. За результатами виборів

	Президентом став В. Янукович
Лютий 2014 р.	Падіння режиму В. Януковича
Травень 2014 р.	Вибори Президента України. З результатами виборів Президентом обрано П.Порошенка

Проблемні питання

1. Час, що минув після утворення СНД спричинив кілька точок зору:
 - 1) Україна повинна залишитись у складі СНД;
 - 2) Україна повинна вийти з СНД;
 - 3) Україна повинна обмежитись двосторонніми угодами. Яку точку зору ви поділяєте і чому?
2. Розкрийте сутність поняття "державне будівництво" і прокоментуйте його складові в Україні.
3. Схарактеризуйте основні етапи конституційного процесу в Україні.

ВИСНОВКИ ДО МОДУЛЯ 5

- ◆ Тяжкими, позначеними виснажливою працею і матеріальними нестатками були повоєнні роки. В умовах посилення сталінського тоталітаризму, ідеологічного тиску український народ зумів відбудувати зруйноване війною господарство. Промисловість досягла довоєнного рівня, в той же час у сільському господарстві, відбудова якого проводилась в надзвичайно складних умовах, ускладнених посухою і голодом 1946-1947 років, цього зробити не вдалося.
- ◆ Вперше за багато століть українські землі були об'єднані в складі УРСР. Україна увійшла в систему світової співдружності і набула статусу суб'єкта міжнародного права.
- ◆ Після смерті Сталіна в житті радянських людей відбулися суттєві зміни, що характеризувались початком десталінізації і здійсненням реформ в усіх сферах життя суспільства. Але часто реформи були недостатньо продуманими, половинчастими, непослідовними, не торкалися основ існуючої системи, не привели до кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя. М.С.Хрущов внаслідок змови найближчого оточення був усунутий від влади.
- ◆ Своєрідним символом брежнєвської епохи був жорсткий консервативний курс, який розпочався із спроб реформувати сільське господарство і промисловість. Проте реформи не привели до суттєвих змін.
- ◆ З початку 70-х років темпи соціально-економічного розвитку уповільнюються, нарастають такі явища, як безгосподарність, безвідповідальність, заявляють про себе корупція, організована злочинність і «тіньова» економіка. В епоху Брежнєва відбувається

реанімація сталінізму, проводиться політика русифікації та жорсткої централізації. В цих умовах набирає сили дисидентський рух.

- ◆ Загострення загальної кризи суспільства поставило на порядок дня питання про необхідність радикальних змін у суспільстві. З приходом до влади М.С.Горбачова в СРСР розпочалася перебудова, яка характеризувалася проведенням економічних реформ, реформуванням політичної системи, демократизацією суспільного життя і гласністю.
- ◆ Бурхливі зміни в суспільстві сприяли відродженню національно-визвольних процесів. Боротьба українського народу за суверенітет і свою державність велась у рамках курсу на розвиток правової держави.
- ◆ Отримання незалежності України відбулось демократичним шляхом.
- ◆ Основними його документами стали Декларація про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України, які законодавчим шляхом створили умови для розбудови незалежної Української держави.
- ◆ Першочерговим завданням після проголошення незалежної України стало державне будівництво, де важливою віхою було прийняття Конституції України - першооснови розбудови держави і суспільства. На новий щабель піднялись міжнаціональні відносини; було створено умови для розвитку цивілізованих міжнаціональних стосунків. Радикально змінились умови діяльності партій, громадських організацій і об'єднань, роль яких у суспільстві зростає.
- ◆ Економіка України опинилася в ситуації глибокої економічної кризи, що характеризувалась паралічем виробництва, масовим безробіттям тощо. Це негативно позначилось на соціальній сфері, призвело до зниження життєвого рівня населення. Це призвело до занепаду духовності, зростання корупції на всіх рівнях влади, поширення злочинності, втрати довіри населення до влади. В останній час, починаючи з 1999 року, міцніє тенденція до економічної стабілізації, подолано падіння ВВП, почав зростати обсяг промислового виробництва, а з ним і рівень життя людей.
- ◆ Україна впевнено заявила про себе на міжнародній арені, буде зовнішню політику на принципах демократизму, миролюбності, взаємовигідності.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Методичні рекомендації

Укладач **Березовська** Тетяна Всеволодівна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк.11,8

Тираж 50 прим. Зам. №_____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Паризької Комуни,9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.